

ԶԱԽԱԽՔ.

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ե. ԼԱՆՍԵԱՆ

ՊԱՏՄԵԿԱՆ ՀԵՄԵՐՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

ԶԱՆԻՔ ԵՒ ՈՒՍԵՐԱԿԱՆ.

Ջաւախքը Գուգարք նահանգի իննը գաւառներից մին է: Վրաց Վախթանգ Ե թագաւորը մատենագիրն իւր «Վրացաց բարք» (Քարթլիս ցխովքերա) պատմութեան մէջ ասում է, թէ այս երկիրն, այսինքն վերին Կուրի դաշտավայրը, Երուշէտը և Փոցխով ու Ցօր-Ժղալի գետերի միջավայրը, ժառանգութիւն է ընկել վրաց նախահայր Քարթլոսի որդի Մցխեթոսի Ջաւախոս որդուն, որի անուամբ և Ջաւախք է կոչուել:

Շուպէն առաջագիտական համարելով Ջաւախոսին, Ջաւախքի անունը հանում է ջաւ, գարի, վրացերէն խօսքից. որովհետեւ երկրի բարձրութեան պատճառով ամենից լաւ դարի է բուսնում այդտեղ:

Մինչև Արշակունեաց հարստութեան սկիզբն ինչպէս մեր, այնպէս և վրաց պատմագիրներն այս գաւառի մասին համարեա ոչինչ չեն յիշում: Սրանց ժամանակ Մովսէս Խորենացու ¹⁾ ասելով Վաղարշակ Ա. այս գաւառի կէսը տալիս է Չարայի ցեղից Գուշարին ժառանգութիւն, իսկ նահանգի վերայ կարգում է մի բղեշխ, որ հայոց հիւսիսային կողմերը պահպանէ աւագակ ազգերից: Հսկ ընդդէմ չերինն Կաւկասայ (կարգէ), տոում է Խորենացին ²⁾, կողմնակալ հիւսիսոյ զմեծ և զհօր ազգն և նահապետութեան անուն կարդայ բղեշխ Գուգարացուց: Այս բղեշխը միանգամայն իշխում էր վրաց երկրի կամ ժողովրդեան մի մասին ևս, ուստի և միեւնի մատենագիրներ անուանում են նրան «բղեշխ վրաց». այսպէս՝ Աշուշային Խորենացին ³⁾ կո-

¹⁾ Ք. գիրք զԼ. Ը. նաև Աստղիկ. հանդէս Գ. եր. 39. ²⁾ Անգ. ³⁾ Գիրք Գ. Գ.

չոււմ է բղեշխ Գուգարացւոց, իսկ Վարդան՝ բղեշխ վրաց, թէպէտ այդ ժամանակ Վրաստանում թագաւոր էր Արշէզ կամ Արշիզը, ինչպէս և նրանից յետոյ Վազգէնը: Իսկ Միհրանին Խորենացին (Բ. գլ. Կ) կոչում է առաջնորդ վրաց և բղեշխ Գուգարացւոց. բայց սա վրաց թագաւոր էլ էր: Գուգարքի առաջին բղեշխն էլ, որ Վաղարշակ Ա. կարգել էր, Աքէքսանդր Մակեդոնացու վրացի գերիները վերայ կարգած իշխանի, Միհրդադի թոռն էր: Հայոց Արտաշէս Ա. թագաւորն ընդարձակում է այս բղեշխի իշխանութիւնը և կողմնակալ է կարգում Գոնտոս ծովի վերայ, ինչպէս ասում է Խորենացին.¹⁾ «Բայց (Արտաշէս) զդուստրը իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ումմն վրաց բղեշխի մեծի... և հաւատայ սմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լեռանցն և Գոնտոս ծովու»:

Արշակ Բ. ժամանակ այս նահանգն էլ ապստամբելով անցնում է Վրաց կողմը, սակայն Գապ թագաւորի Մուշեղ ապարտպետը նորից նուաճում է, ինչպէս պատմում է Բիւզանդը.²⁾ «Ապա խաղայր ապարտպետն Մուշեղ ՚ի վերայ Վրաց արքային և նեղէր զնա մեծապէս, և հանէր ընդ սուր զամենայն ազատս և զազգս նախարարացն... և զբղեշխն Գուգարաց՝ որ յառաջն ծառայ էր թագաւորին Հայոց և ապստամբեաց, կալիալ գլխատէր և թափէր զամենայն գաւառն և առնայր պանդանդս, և զմնացեալսն ՚ի հարկի կացուցանէր. և զհին սահմանն՝ որ յառաջ ունէր լիալ ընդ երկրին Հայոց և ընդ երկրի Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր՝ այնուհետև յինքն վտարեալ դառնայր անտի»։ Բայց Ծ. դարում արդէն Գուգարքի բոլոր գաւառները դարձեալ անցած էին վրաց ձեռքը, ուստի և Մովսէս Խորենացին իւր աշխարհագրութեան մէջ բոլոր գաւառները, բացի Կողքոփորից, Վրաստանի գաւառների կարգն էլ է դասում:

Բագրատունեաց ժամանակ Սմբատ Ա. նորից վերադարձնում է այս նահանգը Հայաստանին, ինչպէս պատմում է Յովհաննէս կաթողիկոսը.³⁾ «Եւ անտի դարձեալ իբրև զօգապարիկ իմն երթեալ չուէ զկողմամբը Գուգարաց և զայնս ևս ամբոցս իւրոյ տէրութեան՝ առ հառարակ յինքն դրուէր նուաճէր»:

Ժ. դարում Գուգարքի մի մասն ընկնում է Հայոց Կիւրիկեան թագաւորութեան ձեռքը, իսկ Ջաւախքն անցնում Վրաց իշխանութեան ներքոյ: Վրաց Բագրատ Գ. թագաւորը (980—1014) հիմնում է Ախալքալաքը, առանց բերդի, իսկ սրա թոռ Բագրատ IV (1027—1072) 1045 թուին իւր վասալ Լիբարիդ Օրբելիանի հետ ունեցած պատերազմի ժամանակ չինում է բերդը: Ախալքալաք վրացերէն նշանակում է նոր քաղաք: Սրա թագաւորութեան ժամանակ, այսին-

¹⁾ Գեղ. Բ. գլ. Ժ. ²⁾ Ե. 15 հր. 178. ³⁾ Երես. 133. Ինճիկ. Սա. հր. 352.

քըն 1064 թուին, ինչպէս պատմում է Մատթէոս Ուռհայեցին (ձԺԶ). «Յարուցեալ սուպտանն (Ալփասյան) անագին բազմութեամբ իւրով, մտաւ յաշխարհն վրաց... և իջեալ բանակեցաւ ի զաւառն, որ կոչի Զաւալիս և պատերազմաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն, որ կոչի Ախալ. և առ հասարակ զամենայն քաղաք սրով կոտորեաց զայր և կին՝ անողորմ. և զամենայն քահանայսն ե զկրօնաւորսն և զիշխանսն սրախողթող արարեալ. և լցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և անհամար մանկունս և աղջկունս տարան ՚ի Պարսիկս ՚ի գերութիւն և զանձս ոսկւոյ և արծաթոյ ականց մարգարտացն որ ոչ գոյ թիւ:

ԺԳ. զարում, թաթարների արշաւանքների ժամանակ, երբ Վրաց պետութիւնը սաստիկ թուլանում է, Ախալքալաքի և Ախալցխայի հողատէրերը սկսում են անկախութեան ձգտել և ինքնագլուխ կառավարել այս գաւառները: Եւ որովհետեւ Ախալցխայի դիրքը սաստիկ նըպաստում էր անկախութիւն ձեռք բերելու, ուստի ԺԳ. դարու առաջի կիսում Վրաց թագաւորներն ստիպւում են անկախ համարել այդ երկիրն և այդտեղի հողատէրերից Սարգսին ճանաչել Ախալցխայի և Ախալքալաքի միացեալ գաւառների աթաբէկ (հայրիշխան): Հարկը տարի չանցած այդ աթաբէկներից մին՝ Աղբուղան՝ հրատարակում է արդէն իւր օրէնքները. (Աղբուղայի օրէնքներ):

1484 թուին Պարսից Ծակուբ շահը յարձակւում է այս Սահաթարկոյի (Աթաբէկի երկիր) վրայ, թալանում է Զաւալքը և պաշարում Ախալքալաքը: Մեսիխները չեն կարողանում երկար պաշտպանուել, քաղաքը առնւում է և Ծակուբը բոլոր նշանաւոր Մեսիխներին և քաղաքի բնակիչներին գերի է առնում: Յետոյ վառւում է Ախալքալաքը և զնում պաշարում Ախալցխան:

1637 թուին Սահաթարակոն ընկճուելով Վրաց և Իմերէթու թագաւորներից և թուրքերից կորցնում է իւր անկախութիւնն և դառնում Ցաճկաստանի մի փաշայութիւն: Այնուհետեւ Ախալքալաքը կառավարւում է թուրք բէկերով:

1772 թուին Գախեթու: Հերակլէս և Իմերէթի Սողոմոն թագաւորներն պաշարում են Ախալքալաքը և քիչ է մնում որ առնեն: Բայց այս ժամանակ Սողոմոն թագաւորը ժանտախտով բռնւում է և պաշարումը դադարում:

1807 թուին Ռուսները Գուղովիչ զօրավարի առաջնորդութեամբ պաշարում են Ախալքալաքը, սակայն չեն կարողանում առնել և 1200-ից ակելի ռուս զինուորներ ընկնում են բերդի պարսպի ներքեւ, 3 թնդանօթ մնում են թուրքերի ձեռքը:

1810 թուի սեպտեմբերի 4-ին Ռուսները Պաուլուչչի գնտապետի առաջնորդութեամբ զիշերով յանկարծակի յարժակւում են Ախալ-

քաղաքի դաշտում բանակած Տանկաց և Պարսից միացեալ զօրքի վրայ, ուր գտնւում էր և Վրաց թագաժառանգ Աղէքսանդրը: Զփոթութիւն ձրգելով զօրաց մէջ՝ ռուսները յաջողացնում են մեծ ջարդ տալ թշնամիներին: Երևանու սարդաբը, Ախլխու փաշան և թագաժառանգ Աղէքսանդրը փախչում են և մեծ աւար թողնում ռուսներին:

1811 թուի դեկտեմբերի 7-ին ռուսները Պատարեվսկու առաջնորդութեամբ անպատմելի նեղութիւններ կրելով՝ ուղղակի անցնում են Թրիալէթու լեռներով և գիշերը յանկարծ յարձակուելով Ախալքալաքի վերայ՝ չփոթութիւն են ձգում և առնում բերդը: Թուրքերը փախչում են՝ թողնելով ռուսներին 16 թնդանօթ և 2 դրօշակ: Սակայն հաշտութիւնից յետ Ախալքալաքը դարձեալ մնում է թուրքերին:

Վերջապէս 1828 թուի Յուլիսի 23-ին ռուսները Պասկևիչի զօրավարի առաջնորդութեամբ Ղարսն առնելուց յետ՝ յարձակում են Ախալքալաքի վերայ և արիւնհանգ պատերազմ տալով՝ տիրում բերդին, խլելով 14 թնդանօթ և 13 դրօշակ ¹⁾:

1829 թուի սեպտեմբերի 14-ին կայացած Ադրիանուպօլսի դաշնադրութեամբ Ախալքալաքը մնում է Ռուսներին:

Դարուս սկզբի պատերազմների ժամանակ Ախալքալաք քաղաքի բնակիչները փախչում և ցրւում են զանազան կողմեր: Պասկևիչի պատերազմին այդ քաղաքը բոլորովին ամայանում և նրա բնակիչները պատերազմից յետոյ վերադառնալով բնակւում են Խոսպիա գիւղը:

1830 թուին էրզրումի և ժասամբ Արդահանի գաւառների հայերը գաղթում և բնակւում են Ջաւախքի գիւղերում, միայն քաղաքը մնում է աւերակ:

1831 թուին Ախալցխայից Աղարաբ Փեշտմալճեան, Պետրոս Տէր-Մանուէլեան, գիշերապահ Յովհաննէսը և մի ոմն Ստեփաննոս գալիս են Ախալքալաք և բերդի հարաւային կողմում, Տանկաց գերեզմանատան մօտ շինում են բնակարաններ, մի փուռ և մի սրճատուն: Այնուհետև հետզհետ մարդիկ գալիս բնակութիւն են հաստատում այստեղ և այսպիսով կազմում են մի փոքրիկ գիւղ, որ Ջաւախքի հետ իմիասին համարւում էր մի մոկոտովութիւն:

1860 թուին 30 տարուայ ընթացքում Ախալքալաքի բնակիչների թիւը հասնում է մինչև 366 տան, 1101 ար. 1088 իգ. սեռի, ընդամենը 2189 հոգու:

1868 թուին Ախալքալաքը մոկոտովութիւնից փոխւում է պրիստաւութեան և պատկանում է Ախալցխու գաւառին:

1874 թուին, երբ բնակիչների թիւը հասնում է 493 տան, 1549 ա. 1418 իգ. սեռից, ընդամենը 2967 հոգու, Ախալքալաքը կազմում է մի առանձին գաւառ և համարւում Գ. կարգի գաւառական քաղաք:

¹⁾ Потто, Кавказская война. հատոր 7. եր. 110:

1889 թուին Ախալքալաքի գաւառը բաժանուում է Բարալէթու և Գարեւայի ոստիկանութիւնների և իւրաքանչիւրը կառավարուում է մի ոստիկանով, որոնք ենթարկուում են գաւառապետին:

1890 թուին Ախալքալաքը վերածուում է գաւառական Բ. կարգի քաղաքի: Իսկ ներկայ 1896 թուին ստանում է քաղաքային պարզ ինքնավարութիւն:

ԽՐԹԵՐԳ.

Խրթըզը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի հիւսիս, 21 վերստ հեռաւորութեամբ, Գուրի ձորակում, այնտեղ՝ ուր Ախալքալաք և Գուր գետերը միանում են, և ահա այդ «միանում են» վրացերէն էթթվիս, իսկ որանից էթթվիսի բառից ստացել է նա իւր անունը: Շատ հին քաղաք և բերդ է եղած: Բերդի հիմնարկութիւնը վերագրուում է Գարսից Գիւրոո թագաւորին (չ. 529 Ք. առաջ): Վրաց պատմագիրների ասելով այս բերդը սաստիկ ընդդիմացել է Աղէքսանդր Մակեդոնացուն: Խրթըզ բերդը յիշուում է և Գոմպէոսի արշաւանքների ժամանակ, որին նա տիրում է երկարատե և արիւնահեղ պաշարումից յետոյ: Այստեղ Վրաց թագաւոր Վախթանգ Ղուրդասլանը սպասել է Յոյների և Գարսից պատերազմների հետևանքներին և երբ Յոյները յաղթել են, Վախթանգը թարմ ուժերով յարձակուել է նրանց վերայ և սաստիկ ջարդ տուել:

1624 թուին հռչակաւոր Մոուրաւ Գէորգ Սահակաձէ այստեղ ջարդում է Գարսիկներին և ազատում Խրթըզը նրանց լծից:

Վախուշտի ժամանակ (ԺԸ. դարում) այստեղ կենում էին ենիչերներ, բայց 1770 թուին Վրաց թագաւոր Հերակլը Ասպինջայի մօտ ծածիկներից տարած մեծ յաղթութիւնից յետ տիրում է և Խրթըզին, ոսկայն յետոյ ծածիկները նորից գրաւում են: Խրթըզի վերջին գայմազամն էր Բաշ-ազան որ ամուսնացած էր Աջարիայի փաշի մօտիկ ազգական Խմշի-օղլու աղջկայ հետ: Բաշ ազան իւր հարեմն է մտցնում Դոթեկեցի Դաւիթ անուն և Բարալէթցի Խամալէձէի վրացի աղջիկները, սրա կինը գրգռում և աղերսում է Աջարիայի իւր ազգական փաշին, որ ուլթանից հրաման առնելով գալիս պաշարում է Խրթըզը: Այս ժամանակ Բաշ-ազան իւր հարեմում գուարճանալիս է եղել. փաշան վառողով ցկել է տալիս ամբողջ պատը, սպանում և ապա գրլխատում է Բաշ-ազին ու գլուխը ուղարկում Գոլիս: Նրա դին թաղում է Գուրի ձախ ափին: Եւ մինչև օրս էլ ծերերը ցոյց են տալիս ամբողջ այն պատը, որ վառողով պայթել էին:

1828 թուի Յուլիսի 26-ին, Գասկեվիչը Ախալքալաքը առնե-

լուց յետոյ, նրա զօրապետ Բաեվսկին առանց պատերազմի առնում է Խրթըզը:

Այժմ բերդը բոլորովին աւերակ է, իսկ գիւղը բաղկացած է 229 տնից, 756 ար. 604 իգ. սեռից, ընդամենը 1360 հոգի: Սըրանցից միայն 5 տունը, 13 արական, 12 իգական սեռից հայ լուսաւորչականն են, մնացածները թուրք սուննիներ:

ՏԻՒՄԱՆԻ ԿՈՄ ԹԵՂԱՎԻ.

Տիւմուկ նշանակում է քրմապետ: Այս բերդի հիմնարկութիւնը վերագրւում է Արիանների (Բագարիացիների և իրանցիների) Կովկասի տիրապետութեան առաջին ժամանակներին: 1590 կամ 1570 թուականներին Քր. առաջ Բագարիական թագաւորութեան հիմնադիր Վերա Ջիմշուտը, (որի անուամբ և, ասում են, կոչուել է Թիֆլիսի Վերա թաղը) տիրեց ամբողջ Սսիան և ի միջի այլոց Կովկասը, տարածելով այստեղ երկրպագութիւն երկնային լուսատուների, և հիմնեց իւր քրմերի համար գլխաւոր կեցարաններ Թմուկում, Մըցլուէթում և ուրիշ տեղեր: Յետոյ արդէն Թմուկին յիշուում է Քարթլիս-Յիւովրեայում առաջին անգամ 920 թուին Քր. յետոյ, երբ Աղրե-ջստանի էմիր Աբդուլ Կասինն ամբողջ արեւելքի և Գաբսկաստանի տիրապետողի հրամանով անհամար մահմեդական զօրքով խուժում է Վրաստան և Սամցխէի (Ախալցխու գաւառ) ճանապարհին պաշարում Թմուկի բերդը: Բայց հաւաստիանալով նրա անմատչելի և տնառիկ դրութեան, թողնում է այն և պաշարում Կվելի բերդը (Ախալցխայի պաւառում, Զակիս-ժղալի գետի ձախ ափին):

Այստեղ Բագրատ Մեծ (1027—1072) Վրաց թագաւորը բանաւարկում է Բագրատ Արտանուշցու որդիներին՝ Սմբատին և Գուրգէնին, ուր և նրանք մեռնում են: Այստեղ այս Բագրատ Մեծը հիմնում է մի ընդարձակ և վայելչակերտ տաճար, ինչպէս ասում է Քարթլիս-Յիւովրեայում: Սրա որդու Գէօրգի Բ. թագաւորութեան ժամանակ (1072—1089) Թմուկին կործանւում է սաստիկ երկրաշարժից, որ ամբողջ Վրաստանին մեծամեծ վնասներ է պատճառում և տեւում է մի ամբողջ տարի: Թմուկիի մէջ երկրաշարժից սպանուեց և էրիստաւ Կոխսբէշին:

Վրաց Դիմիտրի I-ի թագաւորութեան ժամանակ (1125—1155) որա քոյր Թամարան հիմնում է այստեղ սուրբ Խաչի վանքը:

Այստեղից է Սարգիս Թմուկեցին, որ մի ուսեալ, փիլիսոփայ և հռետոր մարդ էր և Վրաց իշխանների հետ ջանք էր թափում ազատել Վրաստանը Մոնղոլների լծից:

1553 թուին Թմոկվուն տիրում է Պարսից Թամադ շահն և յանձնում Կայխոսրո ակթարէկին:

ԾՈՒՆԴԱՆ.

Ծունդան Վրաստանի ամենահին և ամուր բերդն է: Նրա հիմնարկութիւնը վերագրւում է Քարթլոսի թոռ, Մցխէթոսի որդի Ջաւախոսին: Երբ Արիաները տիրապետում էին Գովկասը, նրանք բնակեցնում են Ծունդայում Մարգերին, որոնց անուամբ և այդ հովիտը կոչւում է Մարգաստան: Վրաց Փառնաւաղի (302—237 Ք. խառն) թագաւորութեան ժամանակից մինչև Վրաստանի բաժանումը (1455—1463) Ծունդան մայրաքաղաք էր Ծունդայի էրիստաւութեան (Նախարարութիւն): Վրաց Փարսլմանի թագաւորութեան (72—87) ժամանակ Հայոց թագաւոր Երուանդը խելով վրացիներից Ծունդան կոչւում է Քաջաց-տուն: Բայց Փարսլմանի յաջորդները՝ Ազօրկ և Արմաղէլ (87—103) նորից վերադարձնում են Վրաստանին: Վրաց Միհրդատ Գ. (364—379) վերանորոգում և գեղեցկացնում է Ծունդայի եկեղեցին: Վրաց Վախթանգ Ղուրդասլանի թագաւորութեան ժամանակ (446—499) այստեղ էրիստաւ էր Նասար անունով մին, որին նա տանում է իւր հետ Հնդկաստան պատերազմի: Այս թագաւորը նշանակում է այստեղ մի եպիսկոպոս: Ծունդան Վախթանգ Ղուրդասլանի կրտսեր որդիների ամաւանոցն էր, որոնք էրիստաւի իրաւունքներով կառավարում էին Արեւմտեան Վրաստանը և Արեւելիան: Վախուշտի ժամանակ (ԺԸ) գարում) Ծունդան այլ ևս քաղաք չէր, միայն բերդը դեռ ևս պահպանւում էր: Այսօր Ծունդայի բերդը ևս աւերակ է, ինչպէս և եկեղեցին: Ոյստեղ բնակւում են 15 տուն թուրք սուննիներ, 52 ար. 56 իգ. սեռից, ընդամենը 108 հոգի:

ԳԻՒՄՈՒՐԳՈ.

Այս եկեղեցին կառուցել է Յովհաննէս վրացի եպիսկոպոսը (957—964) Արիազաց Լեոն Գ. թագաւորի թագաւորութեան (955—957) և Ջվիաղի էրիստաւութեան ժամանակ, ինչպէս վկայում են պատերի վրայ եղած արձանագրութիւնները:

Գիւմուրդոյում նստում էր Ջաւախքի վրաց առաջնորդը:

Վրաց Մեծն Բագրատ թագաւորը (1027—1072) շինել է նրա արեւմտեան գաւիթը:

ՎԱՐՁԻԱ ԿԵՐ ՎԱՐՁՈՒՆԻՔ

Վարձիա վրացերէն նշանակում է վարդերի ամրոց: Սրա հիմնարկութիւնը վրաց տարեգիրները վերագրում են վրաց Գէորգի Գ. թագաւորին (1156—1184), Թամար թագուհու հօրը, որ կիսակատար է թողել: Նրա դուստր, մեծահուշակ Թամար թագուհին (1184—1212) ոչ միայն մուսկուլթեան շտուկը իւր հօր ձեռնարկութիւնը, այլ և իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնելով նրա վրայ, իւր համար մի փառաւոր ապարանք դարձրեց, որ նրա ժամանակ 360 սենեակ ունէր: Նա այստեղ ժայռի մէջ փորել տուեց և Ս. Աստուածածնի Վերափոխման հրաշալի եկեղեցին, որ 1553 թուին պարսից Թամազ շահը կողոպտեց: Այստեղ մի փոքրիկ մատուռի մէջ թաղուած է վրաց թագաւոր Գոստանդին Ա. (1407—1414):

Ոմանք Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եկեղեցու մէջ եղած գերեզմանը Թամար թագուհուն են համարում, բայց սխալում են, Թամար թագուհին թաղուած է Գելադի վանքում:

Ահա այս է վրաց տարեգիրների տուած տեղեկութիւնը, իսկ Հայոց պատմագիրներից Վարդան Բարձրբերդցին¹⁾ ասում է, թէ է. դարու սկզբում Հի Գալափանից տարան զխաչն, որ յանուն սուրբ Աստուածածին, որ արդ Վարձիոյ կոչի՝ յայնժամ ձոնեացն կոչիւր: Եւ տաւ զնա Սարգիս ձոնեացն ի գողութ յերեսաց այլազգեաց, ուր արար սքանչելիս ձեռօք Տիմոթ վարդապետին—զկի՞նն Դեմետրեայ արքային վրաց յուրկութենէ առողջ արարեալ ամենեկին, վասն որոյ և առին ի Հայոց և է սրբոյն Մեսրոպայ աւրհնեալ և կամ Բարսղի սրբոյ ձոնին և ունի զիր հայերէն յաջ թէն:»

Սրանից հրեւում է, որ աւանդութեան ասելով սուրբ Աստուածածնի տուած դրոստի ծառի ճիւղից շինուած ձոնեաց սուրբ խաչը ապահովութեան համար է. դարու սկզբում Վարձիա է փախցրած, որի պատճառով և Վարձիոյ է կոչուել: Հետեալէս և այս Վարձիան ոչ թէ ԺԲ. դարումն է շինուել, ինչպէս վրաց տարեգիրներն ուզում են հաւատացնել, այլ է. դարուց առաջ, թերեւ մի հայ իշխանի ձեռքով: Իսկ Գէորգ և Թամար թագաւորն ու թագուհին միայն նորոգել ե նորանոր շինութիւններով հարստացրել են²⁾:

¹⁾ Երես 96—7.

²⁾ Վարձիայի մասին աւանդութիւններ տես իմ «Հաւաքի բուրմունք»-ում:

ՋԱԻԱԽՔԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ջալախքի սահմաններն որոշապէս յայտնի չեն, այժմ այդ տեղը կոչւում է Ախալքալաքի գաւառ, որ պատկանում է Թիֆլիսի նահանգին, և գտնւում է $61^{\circ}-61^{\circ} 35'$ Հիւսիսային լայնութեան և $41^{\circ} 35'-41^{\circ} 5'$ արեւելեան երկարութեան աստիճանների տակ:

Սրա սահմաններն են. Հիւսիսից Գորուայ գաւառի Բորժոմի Հասարակութիւնը Տաւ-Գոթելի սարով, որ գտնւում է Ախալքալաքի, Բորժոմի և Ծալկայի սահմանագլխում, Տմսխուր լճով, Մօլխո գիւղից Հարաւ ձգուող փոքրիկ բլրակներով, Ախալցխայի գաւառը՝ ձուռլ սարով, Ցիպիրետիսկեզի լեռնաշղթայով և Կիւպոկիւլ սարով: Արեւմուտքից՝ Ախալցխայի գաւառը՝ Կուր գետով: Հարաւից՝ Արտաշանի գաւառը Խոզասին լճով, Գէօգգաղի լեռնաշղթայով, Ուչ-Թափալար լեռնով, Օրթուլ-գաղ սարով, որ կանգնած է Ախալքալաքի, Արտաշանի և Աղէքսանդրապօլի սահմանագլխում. Աղէքսանդրապօլի գաւառը՝ Մառաստապի սարերով: Արեւելքից՝ Ծալկան՝ Ղարախաչի լեռնաշղթայով, Մոկրիա սարերով, Դաւաղրան շղթայով, Մարսեվի ձորով, Իլանդաղ, Ղոյիւն գաղ, Պիկէտ, Գրեչիշնի սարերով, Սամսարի լեռնաշղթայով, Ղարադուզէյ, Շաւնաբաթ կամ Դալի-գաղ, Բեբեր և Տաւգոթելի սարերով:

Այս գաւառը ձգւում է զուգահեռականների ուղղու-

Թեամբ 40—55, իսկ արևմուտքից արևելք 39—60 վերստ: Ամբողջ տարածութիւնն է՝ 2,392,86 քառակուսի վերստ:

ՈՒՍԱԳԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՆՈՑՈՒՄՆԵՐԸ.

Ախալքալաքի գաւառը Կուր գետի ջրամբարներից մին և արևմուտքից դէպի արևելք հետզհետ բարձրացող մի դաշտավայր է:

Այս դաշտավայրի արևմտեան սահմանը՝ 30 վերստ տարածութեամբ, այսինքն մինչև Խըրթըզ գիւղը, է Կուրի խորունկ ձորի ժայռոտ ափերը: Միայն բացառութիւն կազմում է դաշտավայրի հարաւ արևմտեան անկիւնը, ուր նա հետզհետ միանում է Մուրազվայի լեռներին և որոշ սահմաններ չունի: Խըրթըզից այն կողմն՝ արևմտեան սահման կարող է համարուել և Ձորուրետու չայը կամ Վարեանդու գետակը, որի այն կողմը դառնում են քարոտ բլուրներ: Հիւսիսից դաշտավայրը մօտ 16 վերստ երկարութեամբ ընդհատւում է Յիխէ-ջուարի լեռներին, որոնք ձգւում են Կոկիայից մինչև Բեժանո գիւղերը: Միևնոյն լեռները հարաւ ուղղուելով՝ և մտնելով Ախալքալաքի դաշտավայրը՝ կազմում են և նրա արևելեան սահմանը մօտ 30 վերստ երկարութեամբ և ապա հետզհետէ ցածրանալով՝ կազմում են Օրջա-չայի և Թափարաւան-չայի քարոտ բլրաշարքը:

Եթէ Թափարաւան լճի շուրջն և համանուն գետի երկու եզերքը տարածուող հարթութիւնն էլ Ախալքալաքի դաշտավայր հաշուենք, այն ժամանակ սահմանը պէտք է ձգուի Տուման-գեօլ լճից Տամբովկա գիւղը և Բադիօնովկայից և Սաղամոյից՝ Տրօիցկա: Հարաւ արևելքում դաշտավայրը կտրւում է Մատատապու լեռներով, իսկ հարաւում Չլարի լեռներով:

Այս դաշտավայրի երկարութիւնն ամենաշատը՝ 36 վերստ է, հաշուելով Դիլիֆ գիւղից հարաւ ձգուող բլուրներից մինչև Բեժանո գիւղը: Իսկ լայնութիւնը հասնում է մինչև

40 վերստի---միայն հարաւային մասում, իսկ հիւսիսայինում նեղանում և հասնում է 5—8 վերստի:

Այս դաշտավայրի մակերևոյթը հաւասար է 650 քառակուսի վերստի: Ամբողջ դաշտավայրը, մօտ 2080¹⁾ ոտնաչափ հաստութեամբ, ծածկուած է հրաբխային խոնձողով, որի վերայ տարածուած է սևահող: Նա ծովի մակերևոյթից միջին հաշուով 6000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:

Ախալքալաքի այս ընդարձակ դաշտավայրը բաժանուած է հետևեալ ստորաբաժանումների. Գարեյայի դաշտավայր, որ բաժանուած է Սաթխայի 4375 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող լեռաշղթայով: Զլեշու դաշտավայր, որ բաժանուած է Ղըռխըռուլաղի ձորով, և ձգւում է մինչև Կուրի ձորը: Սա այսպէս է կոչւում Զրեշ աւերակի անուամբ, որ Հայր Ալիշանը Շիրակումն է դնում:

ԼՅԻՆՆԵՐ.

Ջաւախքի ամենաբարձր լեռուն է Աբուլը, որ բարձրանում է զաւառի գրեթէ կեդրոնում: Նա բաղկացած է երկու գագաթներից, որ միմեանցից հեռացած են գրեթէ 10 սաժէն: Մեծ Աբուլի բարձրութիւնն է 10826 ոտնաչափ, փոքրինը 9191: Մեծ Աբուլից բղխում է մի քաղցրահամ աղբիւր: Գիւղացիներն պատմում են, իբր նախնիք խմել են այդ աղբիւրից և սաստիկ հաւանելով ասել. «Իստակ ապուր է», այդքանով ընակութիւն հաստատել և դիւզն ու սարը կոչել Ապուր, որ աղաւաղուելով՝ դարձել է Աբուլ:

Մեծ-Աբուլի արեւմտեան լանջին նկատուում է պղնձի հանք, և վանակատ (ՕԲՇՈՂԻՑԻՆ) սակոյն դեռ չէ հետադոտած, թէև ակադեմիկ Աբիխն էլ մի տնգամ բարձրացել է սրա գագաթն երկրաբանական նպատակով: Սրա գագաթն ամառը ևս ծածկուած է ձիւնով:

Իսկ Փոքր Աբուլի լանջին կառուցուած է եղել մի ամբոց, որ այժմ աւերակ է:

¹⁾ Գորի և Իւլլիւլ գիւղերի մակերևոյթի բարձրութեան տարբերութիւնը:

Երկու Աբսլնների միջև գտնուում է Աբուլ լիճը:

Աբուլի շրջակայքն և առհասարակ Ջալախքի այս արեւելեան մասը բարձրաւանգակ և շատ լեռնոտ է: Այս կողմը Փարուանայ լճի մօտերքը հասնում է մինչև 7014 ոտնաչափ բարձրութեան:

Այստեղ Մեծ-Աբուլից հիւսիս արեւելք Թափարաւան լըճի հանգէս բարձրանում է Գողորբի լեռը, որ Աբուլից յետոյ երկրորդ բարձր լեռն է: Սա ծովի մակերևոյթից 10,466 ոտնաչափ բարձր է, և սրա գագաթից պարզ եղանակին երևում են Արագած, մեծ և փոքր Մասիս, Կաղբէկ և Ելբրուս լեռները: Իսկ սրանից արեւելահիւսիս՝ գտնուում է Քոռ Օղլու լեռը, մի աւերակ ամրոցով: Այս լեռանց գէպի արեւմուտք, գտնուում են միմեանցից հազիւ կէս վերստ հեռաւորութեամբ երկու ժայռոտ լեռներ, որոնցից արեւմտեանի վրայ գտնուում է Քոռ Օղլու ապաստանը:

Ջալախքի արեւելեան սահմանադիւում, Թափարաւան լճից գէպի հարաւ գտնուող Գրեչիշնայա լեռան մօտից ձգւում են նախ գէպի արեւմուտք և ապա գէպի հիւսիս Սամսար լեռները: Սրանց մէջ ամենաբարձր գագաթն է Սամսարը՝ որ 10,777 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից: Սրանից գէպի հիւսիս 7 վերստ հեռաւորութեամբ բարձրանում է Ղարաղուղէյ գագաթը, որից երեքական վերստ միմեանցից հեռու, գէպի հիւսիս գտնուում են Շաւնաբաթ կամ Դալի-գաղ, Բեբեր-գարա և Տաւկոտելի գագաթները, զվերջինս 9,211 ոտնաչափ բարձրութիւնով:

Այս լեռները մինչի գարուս կէսը ծածկուած էին խիտ անտառներով. սակայն 1853 թուականի պատերազմին և Դուխորուռների գաղթականութեան ժամանակ անխնայ կտրատելով՝ ամայացրին. այժմ միայն մացառուներ կան:

Սամսար լեռներից մի լեռնաշղթայ բաժանուելով ձգւում է գէպի արեւմուտք և հասնում գրեթէ մինչև Ալաթու-ման. սա կոչւում է Ղարաղուղէյ: Սրան միանում է բլրակների մի երկարաձիգ շղթայ, որ սկսւում է Կարգիկամ գիւղից և որ կրում է այն գիւղերի անունները, որոնց մօտով նա անցնում է, օր. Մաճաթիու, Արագուվայի և այլն:

Թէ Սամսար լեռներից և թէ Ղարաղուղէյ լեռնաշղթայից բխում են պաղպաղուն աղբիւրներ և սառնորակ վտակներ, փչում է զոփազին քամի և երկիրը ծածկւում գալար խոտով ու բիւրաւոր ծաղիկներով, ուստի և Սամսարցիները, Բուղաշէնցիներն և Ջաղցիներն ամառն իրենց բազմաթիւ հօտերն ու նախիրներն առած գալիս են այս կողմերը եայլա:

Գաւառի արևելեան սահմանագծում, Բափարաւան լճի հանգէպ բարձրանում են Գոյին-դաղ և Ինագ-դաղ գագաթները և ձգւում են Գաւաղրան լեռնաշարքը, որոնցից ամենահիւսիսայինի և ամենաբարձրի բարձրութիւնն է 9,254 ոտնաչափ: Սրանց միանալով, գէպի հարաւ ձգւում է Մոկրիա (Թաց) լեռները, փոքր ինչ գէպի արևելք ուղղուելով: Այս լեռները, որ իրենց անունը ստացել են ռուսներից, վերին շերտերում ծածկուած են խանձուղով, որոնք հեշտութեամբ լուծւում են ջրում և դառնում կաշոյ: Այս լեռների ամենաբարձր գագաթն է Եմլէկլի, որ 10,018 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից:

Այնուհետև ձգւում են Ղարախաչի լեռները, որոնցից միայն միքտնիսն են սահմանակից Ախալքալաքի գաւառին:

Գաւառի արևելահարաւային սահմանումն ձգւում են Մատատապու լեռները: Իսկ սրևմտահարաւային սահմանագլխում ձգւում է Գէօգդաղ (Կապոյտ լեռ) լեռնաշղթան, որ սկսւում է Խանչալլի գիւղից և ձգւում մինչև Զուրզուլնիս գիւղը: Այս շղթայի բարձրութիւնն է 9,145 ոտնաչափ:

ԼՃՆԵՐ ԵՒ ԳԵՑՆԵՐ

Ջաւախքը շատ հարուստ է լճերով, սակայն սրանք ընդհանրապէս փոքր են և ո՛չ մինի վերայ նաւակներ անգամ չեն լողում: Սրանք գլխաւորապէս տարածուած են գաւառի սահմանագլխներում, նրա ամենաբարձր տեղերում և սփռք են աալիս Ջաւախքի համարեա բոլոր գետերին և վտակներին:

Ամենից նշանաւորն է Փարուանու կամ Թափարաւան լիճը, նախնի Ծովակ Հիւսիսոյ, որ տարածուած է Ջաւախքի արեւելահիւսիսային սահմաններում. սա ծովի մակերևոյթից 6,876 ոտնաչափ բարձր է, իսկ նրա շրջակայքի մակերևոյթը մօտ 714 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:

Լճի մակերևոյթն է 30 քառակուսի վերստ, իսկ խորութիւնը՝ մօտաւորապէս 8 սաժէն է: Լճի ջուրն անուշահամ է և պարզ:

Սրա մէջ թափուում են հետեւեալ վտակները՝

Հիւսիսից՝ Ղրիւ-բուլախ—քառասուն-ակ, արեւելքից Մակարդարաւոս, Մարսեվազ գետակները, արեւմուտքից՝ Տամբովկու:

Իսկ հիւսիսից դուրս է հոսում Թափարաւան-չայը, որ Ախալքալաքի ամենամեծ և ամենանշանաւոր գետն է: Սա հոսելով դէպի հարաւ արեւմուտք՝ Ղաւուրմա գիւղի մօտ խառնւում է Սաթխայի գետակի հետ և ապա դէպի արեւմտահիւսիս հոսելով՝ անցնում է Ախալքալաքի արեւելեան կողմի ձորով, ընդունում է իւր մէջ փոքրիկ վտակներ, ապա դէպի հիւսիս գնալով՝ Կորիւ գիւղի մօտ խառնւում Մեծ ջրի հետ, ու դէպի արեւմուտք հոսելով, Խըրթըզ գիւղի սուաջ թափուում է Կուրի մէջ: Ձմեռը Թափարաւան լիճը բոլորովին սառչում է:

Լճից որսում են սև, ալապալիս (գեղարքունի), ղաչխան, սաղան, մուրճա ձկներ, սակայն այնպիսի մի փոքրիկ քանակութեամբ, որ միայն շրջապատող մի քանի գիւղերին է բաւականութիւն տալիս, ուստի և կառավարութիւնն անուշադիր է թողած և կապալով չէ տալիս:

Այս լճի ափին կան երկու ամրոցի աւերակ: Մին լճի արեւմտեան կողմը, անմիջապէս ափին, միւսը հարաւային կողմը, Փոկա գիւղում:

Այս լճի ափին, հիւրասէր ձկնորսների խոճիթում հանգստացել է նունէ կօյսը, երբ գնում էր Մցիէթ:

Թափարաւանից դէպի հարաւ, գրեթէ միւսոյն գծի վերայ գտնւում է Տուման-դեօլ լիճը, որ աւելի արեւելքից ա-

րեւմուտք է տարածուած և որի մակերևոյթը հաւասար է 10 ք. վերստի: Լիճն այսպէս կոչուելու պատճառն այն է՝ որ գրեթէ միշտ պատած է տուման-մշուշով: Սրա անմիջապէս ափին գտնուում է Սաղամօ թիւրքաբնակ գիւղը:

Սրա մէջ թափւում է Գանձաու և Բոյիւկդարու (մեծ ձոր) գետերը. վերջինս սկիզբն է առնում Մոկրիա լեռներից: Հարաւ արեւմտեան կողմից հոսում է Տումոյու ջուրը, որ գէպի արեւմուտք հոսելով անցնում է երկու Արագեայների միջից և Պատկանա գիւղի հանգէպ թափւում է Սաթխա գետակի մէջ:

Այս լճից էլ հարաւ դարձեալ միւսնոյն ուղղութեան վերայ գտնուում է Մատստափու լիճը համանուն լեռնաշղթայի ստորոտում:

Սրա մէջ արեւելեան կողմից թափւում են Կուրեան-չայ և ուրիշ վտակներ: Սրա արեւելեան ափին, Կուրեան չայի բերանի մօտ կայ մի հին ամրոցի աւերակ, արեւմտեան ափին կից ձգւում է Աղէքսանդրապօլից Ախալքալաք տանող փոստային ճանապարհը: Այս լիճն ամառը ճիւղով, իսկ ձմեռը սառեւոցով պատած է լինում:

Այս լճից գէպի արեւմուտք, Ախալքալաքից գէպի հարաւ գտնւում է Խանչալլի լիճը: Սա տարածուած է հարաւ արեւելքից հիւսիս արեւմուտք, փոքր ինչ նեղանալով: Սրա մակերևոյթն է 16 ք. վերստ: Զուրը քաղցրահամ է: Սրա մէջ թափւում և դուրս են գալիս փոքր և անանուն առուններ ու վտակներ: Ափերն ամբողջապէս ծածկուած են երկար ճիւղով, որ գործ են ածում համետներ շինելու:

Լճի արեւելեան ափին բլրակների վերայ կան երկու ամրոցի աւերակներ, որոնցից հարաւայինը կոչվում է Սղնազ: Տեղացիներն ոչինչ չգիտեն այս ամրոցների մասին. պատմութիւնն էլ արգէն լուում է:

Ախալքալաքի գաւառի հիւսիսային սահմանագլխում տարածւում է Տմսիուր լիճը, որ մօտաւորապէս քառանկիւնի դիրք ունի. մակերևոյթն է 13 ք. վերստ: Զուրը կապտադոյն է և քաղցրահամ, այստեղ գտնւում է ամենալաւ զեղարքունի:

Սրա հիսիսային մասում մի լեզուակի վերայ շինուած է Ղզըլ-քիլիսա հայաբնակ գիւղը, որ մի գեղեցիկ դիրք ունի:

Այս լիճը սրանից մի տաս տարի առաջ ամբողջովին պատկանում էր Ախալքալաքի գաւառին և նրանից օգտուած էին Ախալքալաքի գաւառացիներն, այժմ միայն հարաւ և արևելեան մասերն են պատկանում, իսկ մնացածն իշխան Միխայէլ Ալէքսանդրովչի սեպհականութիւնն է:

Գաւառիս հարաւարեւմտեան ժամանագլխում տարածւում է Խոզսպին լիճը: Սրա մակերեսովը 26 քառակ. երկարութիւնը 10 և լայնութիւնը՝ 2—3 վերստ է:

Ջուրը դառն աղային համ ունի և պարունակում է կիր, նատր, մագնեզիա, քլոր, ածխաթթու և ծծմբախառն թթուաւոր. 1000 խոր. սանտիմետր ջրի մէջ պարունակւում է 0,8804 գրամ պինդ նիւթեր: Ոչ մի ձուկ չկայ լճում և չի էլ կարող ապրել:

Լճի մէջ կայ չորս հատ փոքրիկ կղզիներ, որոնց վրայ տմառը վայրի բադերի մի ահագին բազմութիւն բներ է շինում: Գիւղացիներն հասարակ լաստերով մօտենալով այս կղզիներին, հազարաւոր ձուեր և թռչուններ են տանում: Այս լճից ոչ մի առուակ չի դուրս գալիս, չնայելով որ գարնանը շատ վտակներ են թափւում նրա մէջ: Հաւանական է, որ անցեալում, արեւմտեան կողմից մի անցք լինէր գէպի Կուրը: Լճի ափին կայ մի ամրոցի աւերակ: Այժմ այս լճի միայն կէսն է պատկանում Ախալքալաքի գաւառին, միւս կէսը Արտահանինն է:

Թէև կան ուրիշ լճեր ևս, սակայն նրանք շատ փոքր են, մի քտնիսն էլ տմառը չորանում են և մի առանձին նշանակութիւն չունին, այսպիսիներն են Վաչիանու, մի պղտոր լիճ, որի ջուրն Վաչիանցիք ստիպուած խմում են: Բուղդաշէն, Արլովկա գիւղի մօտ, որից սկիզբն է առնում Սաթխա վտակը. Ալիշան, Գիւմուրգա գիւղի հարաւարեւելեան կողմը. Տանկալ, Հոգամ, Ալիշանից փոքր ինչ հարաւ, մի մեանց մօտ. Աքուլ, համանուն լեռների արեւմտեան կողմը, գիւղից գէպի հարաւ: Չպլախ, Խանչալի լճից գէպի հիւսիս:

Արնքատէր, Ալաթուման գիւղի սահմանում, բլրակների միջև, սա այսպէս է կոչւում, որովհետեւ մի հոտաղ մանուկ խեղտուել է մէջը:

ԿԼԻՄԱՆ.

Ջալալիքի կլիման բաւականին առողջարար է և ինչպէս երևում է Տորոպովի կազմած կլիմաբանական (ПЯРОТОВИЧ-ЧОКБА) քարտեզից, տենդից ազատ սակաւաթիւ գաւառներից մինն է, որի բարեխառն կլիման, բարձր դիրքը և ջրի առատութիւնը բաւական արգելք են վարակիչ նիւթերի զարգացման:

Այստեղ ձմեռը ըստ պ. Ռիչենկամպֆի վեցամեայ գիտողութեան այնպէս խիստ չէ, ինչպէս առհասարակ կարծւում է, միայն չափազանց ձիւն է գալիս: Առաջին անգամ ձիւն գալիս է Նոյեմբերի սկզբին, իսկ երկրորդ ձիւնով ծածկւում է և սահնակները լծւում են Դեկտեմբերի սկզբին: Ցերեկուայ բարեխառնութիւնը համարեա միշտ 0° է լինում և քիչ անգամ— $2-3^{\circ}$: Բայց գիշերը արեւը մայր մտնելուց յետ բարեխառնութիւնը մօտ 10 աստիճան արագութեամբ իջնում է. իսկ ընդհանրապէս՝ ձմեռուայ գիշերների բարեխառնութիւնը— 13° ցած հազիւ է պատահում: Վեց տարիների ընթացքում միայն մի անգամ է իջել մինչև— 23° : Աշունն ու աշնան վերջը չափազանց երաշտ են լինում, այնպէս որ ձիւնը նստում է չոր գետին, մարդերում երբէք չի լինում կանաչ, որովհետեւ ցրտի և չորութեան պատճառով չի կարողանում բուսնիլ: Մարտի վերջին արդէն կտրւում է ձիւնը, բայց գիւղերում կանաչ դեռ երկար ժամանակ չի կարելի գտնել, որովհետեւ գարունը բաւական ցուրտ լինելով խոտի աճելուն սաստիկ արգելք է լինում: Այստեղ խոտը աւելի կամաց է աճում, քան Մոսկուայի նահանգներում և մինչև անգամ Ղարսայ սարահարթում: Ամբողջ գարունը և ամբողջ մի մասը մինչև յուլիսի կէսը, սաստիկ անձրևային

է, միայն անձրևները երկար չեն տեղում, այլ տեղատարափ են, որից յետոյ շուտով երևում է արևը և եղանակը պարզւում: Ամբողջ օրուայ մէջ հազիւ է պատահում ամպամած եղանակ: Ամառն էլ գարնան չափ աննպաստ է գիւղատնտեսութեան, որովհետեւ շատ ցուրտ է և առաւօտները սաստիկ ցուրտ քամիներ են փչում: Այսպիսի դաշտերի բոյսերը կարճ են, այսպէս օր. կանեփը ռուսիայինի երրորդ մասի չափ էլ չի բարձրանում:

Ախալքալաքի դաշտավայրում կան և աւելի ցուրտ տեղեր. օր. Դուխորուռների բոլոր և Փոկա, Գանձա, Սաթխա, Մեծ-Արագեալ գիւղերն և ուրիշներն, որոնք 6—7000 Փ. բարձր են ծովի մակերևոյթից, և ուր օդի բարեխառնութիւնն ձմեռն իջնում է 20—30°: Բադիօնովկա գիւղում, որ գտնւում է 7000 Փ. բարձրութեան վրայ, ամառը հացը վընասւում է ինչպէս երաշտութիւնից, այնպէս և առաւօտեան ցրտերից: Այս վերջինի պատճառն այն է, որ սևահողի մի բարակ շերտ միայն ծածկում է 'քարքարոտ երկիրը և խոնավութեան մի մասը արագութեամբ շագիւնում է. իսկ միւս մասը, հոսում է քարքարոտ երկրի միջով, ուստի և ցանքերը վնասւում են խոնավութիւն չլինելու պատճառով: Այս գիւղում ձիւնը գալիս է մինչև անգամ Հոկտեմբերի 15—20-ին և երբէք ապրիլի կիսից առաջ չի վերջանում:

Այս բարձրութիւնների վրայ ձմեռը լինում են սաստիկ և ձիւնախառն բքեր, որոնք բոլորովին լցնում են գիւղացիների բնակարանները, ծածկում դռներն ու պատուհանները, այնպէս որ գիւղացիներն ամբողջ շաբաթով բանդարկուած են մնում և կերակրւում են այն հացով, որ բարեկամները հերթիկը բանում և վայր են կախում: Եթէ այս ողորմելիները կամենում են թոնիրը վառել մի տաք կերակուր պատրաստելու համար, բուքը թոյլ չի տալիս ծուխը քաշուելու և փըչում լցնում է ամբողջ տունը, երկուստեք՝ դրսից բուքը, ներսից ծուխը՝ հալածուած, սրանք պըպըզում են տան անկիւններում, անիծելով իրենց բոխտը: Նոյնպիսի բքեր պատա-

Հոլմ են և ամառը. այսպէս 1886 թուի յունիսի 20-ին Քո-
ռողլու լերան լանջում սաստիկ բուք է բարձրանում և խեղ-
դում բազմաթիւ հօտեր:

Քիրազ ամսուն էլաւ տուման,

Քոռողլին զարկեց բիհան,

Ջարդաւ օշխարն չունինք գիւման.

Թարիֆդ էնեմ սեֆիլ Դաւիթ:

Նկարադրում է ժողովրդական երգը:

Բնակիչներն ամառը մինչև անգամ Յուլիսի կիսին չեն
հանում բրդեայ հագուստներն ու ոչխարի մորթուց կտրած
մուշտակները: Եւ եթէ այսպիսի համարեա՞ բեւեռային գօտու
նման կլիմայում բնակիչները կարողանում են ապրել և բա-
ւորոր ապրուստ հոգալ, այդ պիտի գլխաւորապէս վերագրել
նրանց տոկունութեան և երկաթի եռանդին:

Ախալքալաքի դաշտավայրի կլիմայի անյարմարութիւն-
ներից մէկն էլ այն է, որ յաճախ կարկուտ է գալիս, որից
լառաջացած վնասը՝ տեղային ոստիկանութեան հաշւով հա-
նում է մի պատկառելի թուի—200,000 ռ.:

Ախալքալաքի գաւառի Խրթըզու հովտի կլիման բոլորո-
վին հակառակ է Ախալքալաքի կլիմային և բոլորովին նման
Ախալցխայինին: Այնտեղ ձմեռն օդի բարեխառնութիւնը
4,55° Ց. գարնանը —7,9° Ց. ամրանը —22,74° Ց. և Աշ-
նանը 5,6° Ց. Ամենասաստիկ ցուրտը, հասնում է —23° Ց.
իսկ ամենատաքը —34,9°:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառը շատ աղքատ է հանքային ջրե-
րի կողմից. ո՛չ մի նշանաւոր ջերմուկ չկայ, մի քանի տեղ
միայն բղխում են հանքային ջրեր, սակայն նրանք ևս բո-
լորովին անխնամ են թողնուած և ծառայում են որպէս հա-
սարակ լողարաններ պատահական անցորդներին ու գիւղի
երիտասարդներին:

Սրանցից նշանաւորներն են:

Սարո—ծծմբային $-16^{\circ},5$ R տաքութիւն ունեցող մի աւազան է:

Խանդօյինը գետի աջ ափին մի փոքրիկ հարթութեան վերայ մի կեղտոտ աւազան է: Զուրը $13^{\circ},7$ R տաքութիւն ունի, մոլդ կանաչագոյն է և պղպրճակներ անգամ չունի: Մօրից կարծում է թէ այս ջրի մէջ պղինձ կայ: Նկատելի է, որ հնումն սա պատնէշ է ունեցել, որ այժմ քանդուած և աւազանն է լցուած:

Խրթրզու ճանապարհի վերայ, Պայպուրտցեանի կալուածքում, Ախալցխայի Փիա գիւղի հանդէպ, սառի ստորոտում կայ ծծմբային $25^{\circ},9$ ջերմութեան մի աւազան, որ բոլորովին անխնամ է թողնուած: Այս աւազանից փոքր ինչ հիւսիս, Կուրի անմիջապէս ափին կայ և մի ուրիշ այսպիսի աւազան:

Կարծախ գիւղում, Խոզապին լճի մօտ կայ սառը ծծմբային ջրի աւազան, ուր բորոտները լողանում և բժշկուում են:

Օլադա, Կուրի աջ ափին, 5—6 վերստ հեռու Մուրագվալ գիւղից, սառն թոյլ աղային ջրի աւազան է:

Զխարտբելու, Զագեւրտան լերան ստորոտում $22^{\circ},6$ Ց. ջերմութիւն ունի:

Մուրագվալի, համանուն գիւղի մօտ, տաք ջերմուկ է:

ԲԱԽՍԱԿԱՆԹԻՒՆ.

Ախալքալաքի գաւառը գրեթէ բոլորովին զուրկ է անտառներից, միայն 2ըխըզուար և Սամսար սարերի լանջերին կան փոքրիկ մացառներ: Մեծ անտառներ, որոնք շինութեան փայտ մատակարարէին, պատահում են բնակիչներին քիչ մատչելի և Ախալցխային սահմանակից 2որերետի սարերում: Մրանք ընդամէնը բռնում են 6740 դեսետին տեղ:

Սակայն շատ հարուստ է եայլաներով, որոնք գլխաւորապէս տարածւում են գաւառի հարաւարեւմտեան և արեւելեան մասերում, և ուր արածում են ինչ միայն գաւառի, այլ և Սղնախի և այլ կողմերի անասունները:

Այս տեղի արտերում ցանում են կտաւատ, գարի, ցորեն, կար-

աօֆիլ: Պարտեզներում պարտիզի բոյսեր՝ աւելուկ (Rumex), բազուկ (Beta), ըռեհան (Oeynum), թարխուն, ծեթրոն (Serpillum), կատեմ, (Nasturtium), կաղամբ, համեմ, մաղառանոս, պուսս (Porrum), սամիթ (Anetum), սպանլիս, սոխ, սխտոր, վարունկ. տէրադօթի և այլն: Բայց ամենից աւելի նշանաւոր է Գեօնդուրու և Վաշիանու շաղկամբ, որ մեծ քանակութեամբ տանում են Աղէքսանդրապօլ վաճառելու:

Դաշտերում և այն զլիաւորապէս Դիլիֆու լինում են հետեւեալ ծաղիկները: Անթառամ (Helichrisum), ապրի ծաղիկ, աւելի ծաղիկ, դաւի ծաղիկ, դաւի սապոն, դեղին ծաղիկ կամ ծուծք, լորի աչք, լուի ծաղիկ (Pulicaria), խաշխաշ (Papaver), խնկածաղիկ (Polium montanum), խորոտ, մորոտ, կակաշ (Tulipae), կոկոռշ (Ribes), կովծուծ, կուժկոտրուկ, հինա, ձնծաղիկ (Colchicum), մանուշակ, միխակ, նաւրուզ, նուզլու. շանքերան, չիզիտամ կամ Սաւդուկ (Colchicum autumnale), սալորուր, սուսամբար, սպիտկունք (Pyrola), տուղտ (malvae), փուշ կամ գիւզում ծաղիկ, քրքրում (Crocus. Safran.) օջոջ:

Կանանչներից և խոտերից նշանաւոր են. աշրդպանգ, առուոյտեօնճայ (trifolie fibrini), ատու, աւել, բաթաթուկ (Convolvulus liseron) բշբշուկ, բոզկուկ, գառի խոտ, գիլու փստիկ, գնձմնձուկ (Thalictrum), գոմէշ կոտրուկ, գոմշի անկաճ, դաղձ (Mentha). դանդուռ եղինջ (Urtica), զոխ, էրիժնակ, թել բանջար, թելուկ. թթխմոր, թթու թթուաշ, ժախ իշկաթնուկ (Lathyrus), իշու էրիժնակ, լուի ծաղիկ (Conyza), լօշտակ, (Bryonia alba), խաթնխոտ (Polygala), խելար խրխնտուկ, խռնտատ, կծմնծուկ (Barborea), կծուկծմանի, կոճղեզ, կոպուխ, կովճակտուկ, կորընգայ (Mellilotus), կրծիկ, հոտղի փլաւ, դանգիկ. դառգոռի հաց. դմի, դնճլոդ, ճառճուտուկ, ճիլ, (բարակ եղեգն). ձմուկ, ճնճղապաշար ճրճաւտուկ, մամուռ, մանթար, մատուկ, մուկկոտոմ, շաղկամուկ, շանթուկ, շորշորդուկ, ուռվենիկ, պնտպնտուկ, ջրակոտեմ. (Sium) սիպիխ (Coronopus), սիրիսիրի (եռատերեւ է, սրանով գուշակում են, թէ սր աղջկան պիտի սիրեն: Սրանց քառատերեւը դանդղին թագնուած գանձերը կերելին): Սոխուկ, սորեկ, սուտ տատրակ, տատրակ, տերեւատ, բելս: Խրթըղի ձորակում և Մարգաստանում աճում են հետեւեալ պտղատու ծառերը.

Թթենի, ընկուզենի, կեռասենի, խնձորենի, տանձենի:

Այստեղ ցանում են ծխախոտ և սիմինտը, որից քրդերը հաց են թխում:

ԿՆՆԳՆՆԵՐ.

Ջաւախքի ֆաունան հարուստ չէ: Դաշտերում գտնւում են բազմաթիւ արտուտիկներ և շահէններ, ինչպէս նաև կկուներ. արտեղում

ճնճողուններ և ոտքերակներ: Լճերի վրայ կան բազմաթիւ թռչուններ, իսկ լեռներում նապաստակներ, աղուէսներ, գայլեր, այծեամներ և փոքր արջեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՄՆԵՐ.

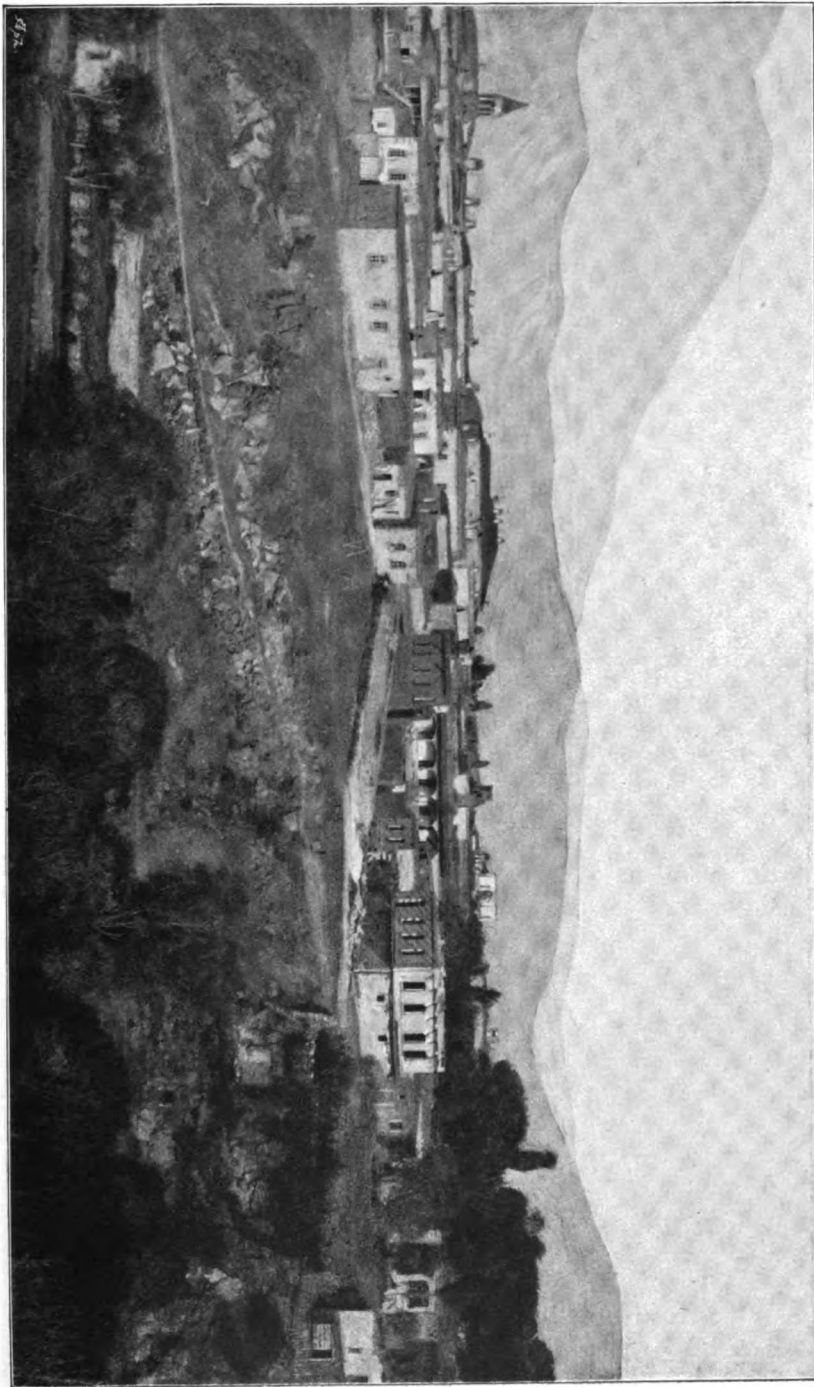
Թափառական և Ղրուխբուլաղ գետերը միախառնուելով մի պայտաձե թերակղզի են ձևացնում, որի վրայ գտնւում են Ախալքալաք քաղաքն ու բերդը:

Բերդը կառուցուած է թերակղզու ծայրին, որի երեք կողմը ձգւում են բաւական ընդարձակ զառիվայրեր: Այս զառիվայրերում գտնուելիս է եղել հին քաղաքը, որ այժմ բոլորովին աւերակ է:

Կիսաւեր պարսպի հետքերը ցոյց են տալիս, որ քաղաքը պարսպապատ է եղել և միայն արեւելեան և արեւմտեան ձորերի մէջ բաց արած ճանապարհներով հազորդակցութիւն է ունեցել գաւառի հետ:

Արեւելեան պարսպի գոտն վրայ գեռ մինչև այսօր նկատելի է Վրաց Մեսրոպբեան տառերով մի համառօտ արձանագրութիւն:

Այժմ միայն երկու եկեղեցու աւերակ, հացի հորեր, ստորերկրեայ ճանապարհներ և զանազան տների որմեր են նշմարելի, միւսները ծածկուած են հողի տակ: 1882 թուին, երբ արքունական շինութիւնների համար քարեր էին կրում այդ տւերակներից, պատահել են մի քարուկրեայ պատի, փորել են և գտել սրբատաշ քարերից շինած մի սալատակ և նրա տակ որդէն մի քանի գերեզմանաքարեր, խաչքարեր, մի քարէ աշտանակ, եկեղեցու դրան վերևի մի քար և այլն: Դտնուած քարերից շատերը ծածկուած են եղել հայերէն տրձանագրութիւններով, որոնք վերաբերում են ԺԳ. ԺԳ. և ԺԵ դարերին: Դրանցից ամենահինն ունեցել է այսպիսի արձանագրութիւն. «Այս է հանգիստ Ներսէս (քահանային) թվ. չիգ» (1294): Միւս գերեզմանաքարի վրայ քանդակուած են եղել երկու մարդկանց կերպարանք, շուրջը այսպիսի տրձանագրութեամբ. «Այս է հանգիստ եթէ գիտես հարազատ

Պիեմա

ԱԿԽԱԼԿԱԼԱԿ
ԱԿԽԱԼԿԱԼԱԿ

Միլիթարիստ արգարակ

«Արգարակի» հանդես, Ա. Տար, Ա. Գրիգոր:

որ ճանաչես, եղբարք . . . . վռ . . . աղին և նեքուղին,
վերևից՝ թվ. Պ. Ժա (1362)»։ Եկեղեցու դրան վերևի քարի
վրայ հաղիւ կարգացուել է. թվ. ջ (1451)։

Քարերից մի քանիսի վրայ նկատուել է տղիւսի թանձր
շերտ, զորօրինակ՝ մի կանգուն խաչքարի վրայ, որ հաւա-
նականօրէն քահանայի գերեզմանաքար է, դժուարութեամբ
կարգացուել է մի քանի հատ ու կտոր բաւեր, այն է ճըն-
կալ, կեցո, ողորմես . . . . հանգուցեալք։ Քարէ աշտանակը
մօտ 7 վերշոկ բարձրութեան է եղել և բաւական կոշտ շի-
նուած. սրա վրայ ևս արձանագրութեան հետքեր են երե-
ւացել, բայց անվերծանելի են։

Այժմեան քաղաքը գտնուում է բերդի հարաւային կող-
մը, ուր առաջ գտնուելիս է եղել տաճկաց գերեզմանատու-
նը։ Ընդամէնը եօթ բաւական լայն և կանոնաւոր փողոցներ
են 1360 սաժէն երկարութեան և երեք սաժէն լայնութեան,
որոնք կտրուում են վեց փողոցներով, որոնց երկարութիւնն
է 270 սաժէն։ Փողոցներից միայն մի քանիսի երկու կողմը
շինուած են մայթեր, մէջ տեղը բացի մինից, խճուղի չէ,
ուստի և սաստիկ ցեխ է լինում։

Թէև ժողովուրդը փողոցներին անուն տալիս է, սակայն
ոչ մի փողոցի վրայ անուն չէ գրուած։ Տները շինուած են
քարից և արտաքուստ համարեա բոլորն սպիտակացրած են.
ամբողջ քաղաքի մէջ երկու յարկանի միայն մի տուն կայ,
միւսները մի յարկանի են։ Քաղաքի զրեթէ կեդրոնում գտնու-
ում է Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցին, որ 1856 թուին կառու-
ցել է Կարապետ Եաղուբեանը՝ գլխաւորապէս իւր և մասամբ
հասարակութեան գրամով։ Սա մի հասարակ շինութիւն է,
առանց նոյն իսկ գմբէթի. միայն՝ մի զանգակատուն ունի։
Այժմ այս եկեղեցին ներքուստ բաւական նորոգել են։ Սրա
գաւթում գտնուում են Հայոց եկեղեցական ծխական Ս. Մես-
րովբեան տղայոց և ս. Սանդխտեան օրիորդաց երկգետնան
դպրոցները։ Քաղաքի հիւսիսային ծայրում, բոլորովին առան-
ձին, պարսպապատ գտնուում է Ռուսաց եկեղեցին, որ կա-
ռուցուած է Ստեփան Անանիկեանի աշխատութիւնով և բա-

ւական օժանդակութիւնով, որի համար և ստացել է առաջին քաղաքական աստիճան: Քաղաքի հարաւային կողմն էլ մի ընդարձակ տարածութիւն պարսպապատ է արած և յատկացրուած է Հայոց եկեղեցու համար, որ շինելու են իրենց ծախքով արժանայիշատակ Գրիգոր Կիրակոսեանի ժառանգները: Հայոց եկեղեցուց գէպի արեւմտահիւսիս գտնուում է քաղաքային այգին, որ շինուած է 1880 թուին, երկարութիւնն է 40 ս. իսկ լայնութիւնը՝ 22 ս. և 1 արշին: Այգին փոյտեալ ճաղերով շրջապատուած է և ունի միայն մի հովանոց: Աղբիւր և աւազան չունի, միայն մի ջրհորից ջրահան մեքենայով ջուր են հանում և ուշ ուշ ջրում սակաւաթիւ ծառերը, որոնք և այս պատճառով չեն աճում:

Քաղաքի զբօսավայր համարուած է և արեւելեան ձորը ուր գետի ափին կայ մի փոքրիկ, կիսաւեր մատուռ: Սրա կողքին երեւացող հետքերը ցոյց են տալիս, որ նրան կից եղել են և այլ շինութիւններ: Սրանց մօտ սառն ջրի մի տաղան կայ, որի մէջ լուացւում են տենդով բռնուածները և իբր պռոջանում:

Մատուան հանդէպ, գետի աջ ափին կան մի այլ մատուան հետքեր և նրա մօտ քարափում մի քանի այրեր, որոնցից մինը կոչւում է ձգնաւորի այր: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ այդ բոլոր աւերակների վրայ: Այս ձորի մէջ նշանաւոր է այն զօրեղ ներգործութիւնը, որ արել է անձրեւը վայր թափուած և գեռ ժայռերի մէջ մնացած կործր քարերի վրայ իւր ուժգին և երկարատեւ հարուածով մի տեղ ծակելով ահագին քարը, միւս տեղ փոսացնելով նրան, երրորդ և չորրորդ տեղ այլ և այլ ձևեր տալով նրան: Քաղաքում ոչ մի աղբիւր չկայ, միայն արեւմտեան ձորակում բլրիւմ են երեք, իսկ արեւելեանում մի աղբիւր, որոնց ջուրը մաքուր և քաղցրահամ է: Այս չորս աղբիւրը միայն ջուր են մատակարարում ամբողջ քաղաքին: Կան նաև մի քանի ջրհորներ, սակայն նրանց ջուրը չեն խմում:

ՆՃԱՆՆԱԻՈՐ ԴԻԴԱՆԵՐԸ.

ԿԱՐԾԱԽ.

Կարծախ գիւղը գտնւում է Ախալքալաքից 26 վերստ դէպի արեւելահարաւ, Խոզապին լճից երկու վերստ արեւմուտք, 41° 14' հիւսիսային լայնութեան և 61° 50' արեւելեան երկարութեան տակ: Նա մօտաւորապէս՝ ծովի մակերևոյթից 5540 ֆուտ բարձր է: Սրա արեւելեան կողմում գտնւում է Բիգեշինու և Բոզալու բարձրաւանդակը, արեւմուտքում Խոզապին լիճը և Աղդաշը (սպիտակ քար), մի սպիտակ քար, որ գտնւում է Ախալքալաքի և Արտաշանի ճանապարհի մօտ և որ մինչև վերջին Ռուս-թրքական պատերազմը սահմանաքար էր Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև: Հարաւում Գէօգդաղի (Կապոյտ լեռներ) շղթան, որ սկսւում է Խանչալի գիւղից և ձգւում մինչև Զուրգունիս գիւղը Արտաշանի գաւառում: Հիւսիսում Գիւնէյ սարը:

Գիւղի տարածութիւնն արօտատեղով ու վարելահողերով 2598 դեսետին է, որից 46 դես. գիւղի շինութեան տեղն է, 2074 դ. վարելահող և 478 դ. արօտատեղ: Գիւղը բաժանւում է երեք թաղի՝ Կարծախ, Կիլերտա և Նորաշէն: Կարծախ թաղը գտնւում է Գիւնէյ սարի ստորոտում, այստեղ տները շատ մօտ են շինուած և կալերը տներից հեռու են, իսկ միւս երկու թաղում կալերը տների առաջն են: Կիլերտա թաղը բաժանւում է սրանից մի գետակով, որ հոսում է 189 դես. դաշտի վրայով գարնան և ամրան հալոդ ձիւնից և թափւում է Խոզապին լիճը: Կիլերտինի մօտ մի բլրի վրայ կայ ամրոցի աւերակ: Նորաշէն թաղը գտնւում է Գիւնէյի փէշին, ընդամէնը 14 տուն է և հիմնուած է 1884 թուին: Կարծախում կայ երկու աղբիւր, Կիլերտում մի. կան և շատ ջրհորներ: Խոզապին աւերակի մօտ կայ մի ծծմբային ջերմուկ, ուր բորոտները լողանում և բժշկւում են:

Գէօգդաղի լանջին, մի ձորակի մէջ մօտ 2 սաժէն բար-

ձերութեան մի ժայռ կայ, որի վրայ գերեզմանաքարի նման մի քար է ընկած: Թուրքերը սուրբ համարելով այդ տեղը՝ Օղլան վերան—Որդի տուող—էին անուանել և ամուլ կանաչք ուխտ էին գնում: Այժմ նոյնն անում են և կարծախցի հայերը, միայն «Օղլան վերան» անուան փոխարէն «Սուրբ Գէորգ» կոչելով, որովհետեւ գիւղի քահանան սրբատեղին քրիստոնէացնելու համար Սուրբ Գէորգի պատկերն է գրել:

Կարծախի կլիման մեղմ է, հողն արգաւանդ, բուսականութիւնը հարուստ, այս տեղի հացը սպիտակ է և համեղ:

Այստեղ փչում են երկու քամիներ, արևելահիւսիսային և արևմտահարաւային. առաջինը փչում է ձուէլ և Աբուլ սարերից և սառն է, երկրորդը Խոզապին լճից և տաք է. քամիները սաստկանում են Յուլիսի վերջերին և հետզհետ նուազում Մայիսին:

Բնակիչներն Երզրումի գաղթականներ են Հոկամ, Ալվար, Նիստ, Մեծ և Փոքր Դու գիւղերից:

Գաղթականութեան ժամանակ սրանք նախ բնակել են Չանդուրա գիւղում, իսկ չորս տարուց յետոյ, Կարսը և սրտ հետ այս գիւղը ճանկաց վերադարձնելու պատճառով՝ տեղափոխուել Կարծախ, որի թուրք բնակիչներն էլ փոխադարձաբար գնացել են Չանդուրա: Կարծախի բնակիչները, բացի մի կին և մի այլ յոյնից, բոլորը Լուսաւորչական հայեր են, թուով 212 տուն, 1872 հոգի, որոնցից 1001 հոգի արական, 871 իգական սեռից: Սրանցից 22 արական և 21 իգական հոգևորական կոչման են, միւսները գիւղացի:

1881 թուից այստեղ բացուած է գիւղական արքունական միդասեան դպրոց, որից մինչև 95 թուականը դուրս են եկած փոքր ի շատէ գրել կարդալ իմացողներ 49 հոգի. ամբողջ գիւղում մեր համարելով կան 91 հոգի հայերէն գրել կարդալ իմացողներ:

Կարծախը մինչև Երզրումի գաղթականութիւնը պատկանելիս է եղել Հաճի-բէկ և Թախր-բէկ Նազիր-բէկզատէ եղբայրներին, որոնք 83 քիսա (մի քիսան 25 ռուբլի է) ստակի ծախել են Տայոց առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին: Այժմ պատկանում է Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն:

ԲԵՐՈՒԹ.

Գրկնայ գիւղից մինչև Ս. Յովհաննիսի ուխտատեղին տարածւում է մի ընդարձակ բարձրաւանդակ, որի արևելքտն կողմը ձգւում է բլրակների մի երկարաձիգ շղթայ, որ սկըսւում է Կարտիկամ գիւղից և հասնում մինչև Ղարաղուզա եայլան: Այս բարձրաւանդակի միջով ոլորապտոյտ հոսում է Մեծ ջուր կոչուած գետը, սկիզբն առնելով Լեկնա և Կարանտա աւերակներից:

Սա անցնելով Բեթանոյի առջևով, գալիս է Ալատուման, Կաճօ, յետոյ հոսելով Բարալէթի միջով, Ձակ գիւղի մօտ միանում է Խմէմի-խէվի գետի հետ և անցնելով Արագովայի միջով, տաշում է Սրճայի ավերն և Կորիւի մօտ թափւում Ախալքալաք-չայի մէջ: Ահա այս գետի ավին գտնւում է Բարալէթ գիւղը, որ բռնում է 2490 գ. տեղ:

Սա բաժանւում է երկու թաղի, և թէպէտ գետն ընդարձակ է և գարնանը հեղեղւում է, սակայն մի կանոնաւոր կամուրջ չկայ, այլ միայն մի գերան է ձգած գետի վըրայով: Հեղեղների ժամանակ այս երկու թաղերի յարաբերութիւնը բոլորովին կտրւում է: Գիւղի հարաւային մասում դեռ կիսաւեր են մի հին մարտկոցի պարիսպներ, հիւսիսային մասում գիւղից $\frac{1}{2}$ վերստ հեռու գտնւում է 7 արշին երկ. 3 արշին լայնութեան և 6 արշին բարձրութեան սրբատաշ քարէ մատուռ: Ձեղունը քանդուած է. միակ, հարաւային դրան վրայ կայ հայերէն տղաւաղուած արձանագրութիւն: Այս դրան մօտ կայ մի գերեզմանաքար, որի վրայ դեռ որոշ կարգացւում է հետևեալ տապանագիրը, ի Սուրբ նշան տէրունական արեամբ ներկեալ պատուական Բարսեղ քհնյս լեր քաւարան. եւ յակոբ իրիցիս լեր ավզնական: Գիւղացիք այս մատուռին Ս. Ստեփաննոսի վանք են կոչում և ուխտ գալիս: Մատուռի շուրջը կան գերեզմաններ: Գետի աջ ավին շինուած են հայոց և վրաց քարաշէն բաւական գեղեցիկ եկեղեցիները: Գետի միւս ավին գտնւում էր ար-

քունի գիւղական միջասեան դպրոցը, 1867 թուին կառուցուած է մի անյարմար շէնք, որի բակում կայ մարմնամարզութեան փթած գործիններ: Այս դպրոցը հիմնել և մինչև 1884 թուականը պահպանել է Կովկասում յունաբաւականութիւնը վերահաստատող ընկերութիւնը, այնուհետև պահուում է ժողովրդեան փողով: Այժմ կառավարութիւնը այս դպրոցն երկդասեան է դարձրել և գիշերօթիկներ է պահում: Ուսումնարանի մօտ գտնւում է գատարանը և հասարակաց շտեմարանը:

Տները կիսագետնափոր են, փողոցներն համեմատելով միւս գիւղերի հետ՝ փոքր ինչ կանոնաւոր:

Ընդհանրապէս գիւղը գետի շնորհիւ ուրիշ գիւղերից մաքուր է: Բնակիչները Հայեր և Վրացիներ են, առաջինները 91 տուն են, 262 արական, 250 իգական. երկրորդները 13 տուն, 205 արական, 181 իգական: Բացի սրանցից կան և երկու տուն քրդեր, 8 արական, 7 իգական և 3 տուն թուրքեր, 10 արական, 9 իգական. ընդամենը՝ 109 տուն, 485 արական, 447 իգական, երկու սեռը միասին 932: Վրացիք և 10 տուն հայերը բնիկներ են, միւսները գաղթական են Արտահանից: Թէ հայերն և թէ վրացիք դեռ շատ անկիրթ են, սրանք դեռ չեն ազատուել թրքաց ազդեցութիւնից: Երկուսի բարբառն ևս լի է թուրքերէն բառերով, դարձուածքներով, առածներով և այլն, իսկ երգերն ու առակները թուրքերէն են ու թուրքերէն:

Հայերից միայն 9 հոգի գիտեն հայերէն և ուսներէն գրել կարգալ, իսկ վրացիներից 10 հոգի վրացերէն և 25 հոգի ռուսերէն: Տիրապետող տարր հանդիսանում են վրացիք. նրանք գիտմամբ հայերէն չեն սովորում և եթէ նոյն իսկ գիտեանան, իրենց քահանայի յորդորման համաձայն, չեն էլ խօսի, այն ինչ հայերը, փոքր երեսայից մինչև ծերը գիտեն վրացերէն, և ոչ միայն վրացիների հետ, այլ և տանը վրացերէն են խօսում: Կան և հայերէն բալորովին չգիտեցողներ:

Բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ. ունին 1205 գետ. անջրտի բաշխուած վաքելահող և 74 գետ.

արօտատեղի: Ամէն մի տանը գալիս է 11,26 դես. վարելահող և 0,69 դես. արօտատեղի, երկու սեռից իւրաքանչիւրին 1,37 դես. բոլոր բաշխուած հողից: Այս հողով չբաւկանանալով կապալով վերցրել են արքունական հողերից 41 դես. վարելահող և 159 դես. արօտատեղի, ընդամենը 400 դես. և աղայապատկան հողերից 253 դես. վարելահող: Ուրեմն կապալով վերցրած են 294 դես. վարելահող և 159 դես. արօտատեղի: Ընդամենը—բաշխուած և կապալով վերցրած հողը—1499 դես. վարելահող, 233 դես. արօտատեղի, ի միասին՝ 1732 դես. Գիւղացւոց միւս պարապմունքըն է՝ անտօնապահութիւն, ներկայ 1895 թուին ունին 497 եզ և գոմէշ, 392 կով և մատակ, 523 հորթ, 2698 այծ և ոչխար. 68 ձի, 12 էշ:

ՇՐՇԳՈՎՆ.

Արագովա գիւղը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի հիւսիս 9¹/₂ վերստ հեռաւորութեամբ համանուն գետի ափերին: Սա հնումն բաղկացած է եղել Արա բերդից, որ կառուցուած է եղել գետի ձախ ափին բարձրացող լեռան վրայ, և Գովա գիւղից, որ գտնուելիս է եղել բերդից դէպի հիւսիս գետի աջ ափին:

Այժմ այդ երկու անունները միանալով կազմել են Արագովա անունը: Արա բերդն այժմ աւերակ է. մի ստորերկրեայ անցք բերդի միջից իջնում է մինչև գետը: Եկեղեցու մի պատը դեռ ևս կիսաւեր կանգնած է և նրա միջի խորանն ուխտատեղի է դարձած Ս. Սարգիս անունով: Գովա գիւղն այժմ բոլորովին քանդուած է և նրա տեղը շինուած են մարագներ:

Բերդի հանդէպ հինգ բլուրներ միմեանց կտրելով կազմում են մի ձոր, որ կոչւում է Մեծ ձոր: Սրա մօտ կայ մի բլրակ, որի վրայ մի խաչ: Սա ևս ուխտատեղի է՝ Սուրբ Մինաս անունով:

Բերդի սարի լանջին, մի հարթութեան վրայ 'ի Տէր հանգուցեալ Տէր Գրիգոր Տէր Աւետիսեանի ծախքով շինուած է հայոց բաւական մեծ և գեղեցիկ եկեղեցին: Սա ներքուստ զարդարուած է 12 առաքեալների ձիթանկար պատկերներով եկեղեցու 12 սիւնների վրայ, և «վերջին դատաստանի» 7 արշ. երկարութեան և 4 արշ. լայնութեան դարձեալ ձիթանկար պատկերով՝ հիւսիսային պատի վրայ: Սեղանի առաջ կախուած է մի գեղեցիկ ջահ:

Եկեղեցու գաւթում կայ և հայոց դպրոցի սրբատաշ քարերով մի շէնք, սակայն Ռուսաց դպրոցի հիմնելուց 'ի վեր ծառայում է որպէս հասարակաց շտեմարան: Գետի աջ ափին գիւղից դրեթէ գուրս, բարձրաւանդակի վրայ շինուած է գիւղական արքունական միդասեան դպրոցը: Գետի ափերին տընկուած են ծառեր, առաւելապէս ուռնի, որոնք բռնում են 5 դես. տեղ: Տներն ընդհանրապէս կիսագետնափոր են, միայն քահանան ունի եւրոպական ճաշակով շինուած և զարդարուած սենեակներ:

Այստեղ է գտնուում շինական դատարանը: Ամբողջ գիւղը բռնում է 20 դեսետտին տեղ: Բնակիչներն Էրզրումի Զինիս գիւղից գաղթականներ են, 114 տուն, 475 ար. 446 իգական սեռից, ընդամենը 971 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ, ֆուրգոններ բանացնելով և գլխաւորապէս երկրագործութեամբ. ունին 1335 դ. վարելահող, 1290 գ. արօտատեղի: Ուրեմն մի տանը գալիս է 24,25 գ. մի հոգուն (երկու սեռից)՝ 3,23, աշխատելու ընդունակ մի անձի՝ 8,78 դ.:

Տղամարդկանցից 25 հոգի գիտեն հայերէն, 16 հոգի ռուսերէն գրել կարգալ:

ՍԱԹԻՆ.

Սաթիա գիւղը գտնուում է Ախալքալաքից դէպի արեւելահիւսիս, մօտ $23\frac{1}{2}$ վերստ հեռու մի ձորակի մէջ, որի մի.

ջով հոսում է մի գետակ: Սա սկիզբն է առնում Բուղդաշենու լճից և թափւում է Թափարաւան գետը: Գիւղի հիւսիս արևելեան կողմից դէպի արևելահարաւ ձգւում են 7 բլուր, որոնց վրայ կայ ամրոցի աւերակ: Ամրոցը հիմնուած է եղել այդ եօթը բլուրների վրայ և ունեցել է երկու դուռ, մին արևելահարաւ, միւսը դէպի արևելահիւսիս: Առաջնի կամարի վրայ եղած է արձանագրութիւն, սակայն գիւղացիները պոկել են այդ քարը և եկեղեցու շէմքի առաջն ձգել, այնպէս որ արձանագրութիւնը չի երևում: Գիւղացիներն ասում էին թէ այդ արձանագրութիւնը կարդացողներն աւել են, թէ այդտեղ նշանակուած է բերդի հիմնարկութեան տարին, որ իրենք չէին յիշում, անունը՝ Սուկերլաթ և տէրը՝ Ամբակում իշխանը:

Իրենք գիւղացիներն ասում էին, թէ այս գիւղը պատկանելիս է եղել մի ինչ որ Սաթղ անունով աղայի, որի անունով և գիւղը կոչուել է Սաթխա:

Բերդի միջից մի ստորերկրեայ անցք ձգուելիս է եղել մինչև գիւղը, որ երկրաշարժի ժամանակ փակուել է և մի աղբիւր սկսել է բղխել:

Գիւղի մէջ, հին աւերակ եկեղեցուն կից, շինուած է հայոց եկեղեցին: Այս գիւղումն է գտնւում այդ հասարակութեան արքունի գիւղական ժողովրդական միդասեան երկու դպրոցներից մինը և դատարանը: Ձորի մէջ, գլխաւորապէս գետի ափին տնկուած են առաւելապէս ուռի և զաւաղի ծառեր, ընդամէնը 10 դեսետին տարածութեան վրայ: Ամբողջ գիւղը բռնում է 30 դես. տեղ:

Բնակիչներն բոլորը հայեր են Էրզրումի Սօկիւտլի, Ծաղկի և Ջենիս գիւղերից, ընդամէնը 163 տուն, 1587 հոգի, 835-ը արական, 752-ը իգական սեռից:

Պարապում են գլխաւորապէս՝ երկրագործութեամբ. ունին 2727,³⁰ դես. բաշխուած հող, որից 2167 դես. վարելահող, խոտատեղի և այգի է, 530,³⁰ արօտատեղի և անյարմար, 30 դ. բնակութեան համար է: Որովհետև իւրաքանչիւր մի անձի գալիս է 1,³ դ. վարելահող. 0,³ դ. արօտա-

տեղի և չի բուսականացնում, ուստի կապալով վերցնում են Ա) արքունական հողերից՝ 910,30 դ., որից 74,30 վարելահող, 836 դ. արօտատեղի է. Բ) աղալապատկաններից 722 դ. որի 222 դ. վարելահող և 500 դ. արօտատեղի է: Այսպէս ուրեմն՝ նրանք կապալով են վերցնում 1632,30 դ. արքունական և աղալապատկան հող, որից 296,30 դ. վարելահող է, 1336 արօտատեղի. Իւրաքանչիւր անձին 0,2 դ. վարելահող և 0,9 արօտատեղի:

Ուրեմն՝ այս գիւղացւոց ունեցած թէ բաշխուած և թէ կապալով վերցրած հողն է 4359,60 դես., որի 2493,30 դ. բնակատեղի, այգի, վարելահող և խոտատեղի է, 1666,30 դ. արօտատեղի: Իւրաքանչիւր անձին ընկնում է 1,5 դ. վարելահող, 1,2 դ. արօտատեղի, բոլորից 2,7 դ.: Բացի երկրագործութիւնը, գիւղացիներն պարապում են և անասնապահութեամբ. վերջին 1895 թուին այս գիւղացիներն ունէին 869 եզ ու գոմէշ, 714 կով ու մատակ, 346 հորդ, 7587 ոչխար ու այծ, 227 ձի, 7 էշ, 431 խոզ:

Բնակիչներից 1886 թուի աշխարհագրութեան համեմատ միայն 62 հոգի գիտեն հայերէն և 24 հոգի ռուսերէն գրել կարդալ, որոնցից 3-ը սովորել են 3-դ կարգի ստորին գալոցներում, իսկ 83 տարրական ուսումնարաններում:

ԳՐԻՆՈՎԿԸ ԵՒ ԿՈՒՄԻՍԻՈՆՆԵՐԻ ԲՆԵՎՈՐՈՒՐ.

Դուխոբուրների ամենանշանաւոր գիւղը, ուր և նստում էր նրանց հոգևոր պետը է Գարիլովկան:

Սա գտնւում է Ախալքալաքից Աղէքսանդրապոլ տանող փոստային ճանապարհի վրայ, Ախալքալաքից 29 վերստ դէպի հարաւ: Գիւղի արեւմտեան կողմից հոսում է մի գետակ: Զորս կանոնաւոր և լայն փողոցներ ձգւում են հիւսիսից հարաւ, որոնց երկու կողմում գտնւում են Դուխոբուրների բաւական զեղեցիկ տները, իրենց ընդարձակ բակերով, և որոնց թիւը հասնում է 168: Բնակիչները բոլորն էլ դուխո-

բուրներ են, 672 արական, 673 իգական սեռից, ընդամենը՝ 1345 հոգի։ Այստեղ նստում է Գարիլիայի ոստիկանութեան ոստիկանը։

Այստեղ գտնուում է և Կալմիկովների բնակարանը։ Սըրանք մինչև վերջին ժամանակներս համարւում էին դուխոբուրների հոգևոր գլուխ և մեծ յարգանք ու սէր էին վայելում ժողովրդից։ Երբ 1890 ես այցելեցի այդ բնակարանը, նա այժմեանի պէս բոլորովին դադարի չէր, այլ վերջին Կալմիկովների ժամանակի պէս կահաւորուած, որն և ես նըկարագրեցի։ Այս բնակարանը թէև գիւղական տներից յարմարաւոր և գեղեցիկ է, սակայն քաղաքի տներից մի առանձին առաւելութիւն չունի։ Գլխաւոր փողոցի վրայ պարսպի մէջ մի յարկանի շինութիւն է։

Ամբողջ բնակարանը բաղկացած է հինգ սենեակներից. գահլիճ, ընդունարան, ննջարան, ամարային սենեակ և ժողովարան։

Դահլիճը մի մեծ. սենեակ է, երեք սաժէն երկարութեան և 8 արշին լայնութեան, $3\frac{1}{2}$ արշին էլ բարձրութեան։ Արևմտեան և հարաւային պատերի մէջ բացւում են երկ-երկու պատուհան, 1 արշին և 5 վերշոկ երկարութեան և 1 արշին 2 վերշոկ լայնութեան, հիւսիսային պատից մի դուռ բացւում է բակը։ Սրա միւս ծայրում գտնուում է երեք արշին երկարութեան և երկու արշին լայնութեան դուխոբուրի ճաշակով շինուած մի վառարան։ Սենեակի պատերը պատառուած են, յատակն ու առաստաղը ներկած։ Դռան և պատուհաններին վարագոյրներ են կախած։ Արևմտեան պատուհանների միջև կախուած է մի հայելի, իսկ դռան երկու կողմում մի մի պատկեր, «НВВ»-ի պրէմեաները։

Սենեակը վառարանի առջևից կտրուած է, վերևում մի շիւմայով, իսկ ներքևում սպիտակ վարագոյրով։ Դռան հանգէպ, հիւսիսային պատից կախուած է կայսր Աղէքսանդր Բ-ի պատկերը, ներքևում դրուած է մի թաւշապատ դիւան՝ առաջը մի քառակուսի սեղան, գեղեցիկ ծածկոցով ծածկած, վերան մի լամպ։ Սեղանի երկու կողմը մի մի թաւշապատ

բազկաթոռ: Արևմտեան պատի ուղղութեամբ շարուած են 10 թաւշապատ աթոռ. դռան և պատուհանի անկիւնում մի ուրիշ սեղան, վերան մի զոյգ մոմակալ:

Եիրմի միւս գողմը, արևելեան պատի ուղղութեամբ դրուած է մի երկաթեայ մահճակալ. պատին խփուած մի գեղեցիկ գորգ. վերան կախուած Ռուսաց կայսերական տոհմից վեց պատկեր: Պատուհանի առաջ դրուած է մի կլոր և շիրմի առջև մի քառանկիւնի սեղան, ծածկոցներով ծածկած, վերան մոմակալներ և մի փոքրիկ հայելի, կողմն երկու թաւշապատ աթոռ: Մահճակալին կից դրուած է մի կամոդ, վերան ապակեայ դռներով պահարան, որի մէջ դարսած են զանազան ապակեղէններ և արուեստական ծաղիկներ:

ԺԱՂԱՎԱՐՆԵՐ.

Դահլիճի բակից դէպի արևմուտք մտնում են ժողովարանը, որ գաւառիս բոլոր գուխորուրների աղօթատեղին է:

Սա 3 արշին երկարութեան, 3 արշին լայնութեան և 3¹/₂ արշին բարձրութեան մի հասարակ սենեակ է, տախտակ ծածկով: Արևմտեան պատի մէջ կայ երեք, իսկ հարաւայինի մէջ երկու պատուհան: Դուռը մի է, որ դահլիճի բակից բացւում է աղօթատեղու մէջ: Պատերը պատառած են, առաստաղը ներկած, իսկ յատակը քարած:

Հիւսիսային և արևելեան պատերի անկիւնում կայ 3 արշին երկարութեան, 2 արշին լայնութեան և առաստաղի բարձրութեան մի վառարան: Երեք պատի առջև դրուած են երկար նստարաններ, անկիւնից կախուած է մի փոքրիկ ժամացոյց, վերան երեսսրբիչ ձգած: Սրա հանդէպ դրուած է մի հասարակ սեղան: Հիւսիսային և արևմտեան պատերին կան կախարաններ, որոնցից կիւրակի և տօն օրերը կախ են անում երեսսրբիչներ: Պատուհաններում դրուած են ծաղկամաններ:

ԿԵԼՄԻԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԵՁՄԵՆՈՑՆԵՐՆԵՐ.

Գիւղից երեք վերստ հեռու հիւսիսային կողմը գտնուում է Կալմիկովների առհմային գերեզմանատունը, որ պարսպապատ է և ունի երկու սենեակ՝ հոգու հաց տալու համար: Գերեզմաններն եռակողմանի հատուածակողմի ձև ունին. մի քանիսը տաշած քարից, միւսները ճլից շինուած, 5 արշ. երկարութեան, 4 արշ. լայնութեան և 272 արշ. բարձրութեան: Եզրերը զանազան նշխեր են փորուած. արեւմտեան երեսի մարմարոնի կամ հասարակ քարի վրայ կան ռուսերէն տապանագրեր, որոնց առաջ դրուած էին տանձ ու խնձոր:

ՍԱՌԼԳԱՆ.

Սուղդա գիւղը գտնուում է Ախալքալաքից գէպի արեւմտահարաւ 18 վերստ հեռաւորութեամբ մի ձորի մէջ: Սրա տրեւելահարաւային կողմում ձգւում է Գէօգդաղի շղթան, հարաւային կողմում բարձրանում է Սրբի սարը, որի գագաթին կանգնացրած է մի քարէ մեծ խաչ, շինուած է Ս. Գէորգ անուամբ մի մատուռ՝ մէջը մի քարէ խաչ դրուած: Հիւսիսային կողմում Ղատանա սարը, լանջին մի գիւղի և եկեղեցու աւերակ, սրտնից գէպի արեւմտահիւսիս Մեծ Գիւնէյ սարը՝ գագաթին մի աւերակ եկեղեցի: Հիւսիս-արեւելեան կողմը Փոքր Գիւնէյ սարը և հիւսիսային կողմը բերդի կանտնջ կոչուած փոքրիկ լիճը, ուր որսում են վայրի բաղեր: Սարի գագաթին կայ մի ամրոցի աւերակ, որի միջից զանազան ստորերկրեայ անցքեր ձգւում են մինչև գիւղի տները: Ձորի մէջ աեղից հոսում է մի հեղեղատ: Տներն ընդհանրապէս կէս գետնափոր են. բերդի սարի լանջին շինուած է հասարակ մի եկեղեցի: Ուսումնարան չունին:

Բնակիչները Բասենու Թորթան գիւղից են 134 տուն, 630 ար. 555 իգական սեռից. բացի սրանից 4 տուն քրդեր 11 ար. 7 իգական:

Պարտավում են գլխավորապես երկրագործութեամբ. գիւղացիների ձեռքի հողը 2300 դեսետին է: Հացը սև է լինում: Արական սեռից 9 հոգի ուսերէն և 30 հոգի հայերէն կարգաւ գրել գիտեն:

ՍԵՂԱՄՈ.

Սաղամօ թրքաբնակ գիւղը գտնւում է Համանուն լճի արևելեան ափին, գաշտավայրի վրայ, Ախալքալաքից արևելահիւսիս, մօտ $3\frac{1}{2}$ վերստ հեռու:

Այս գիւղում կան երկու աւերակ մատուռ և մի եկեղեցի: Վերջինիս դաւթի գուան երկու կողմը կան կանանց մի մի անդրիններ, ձեռքերը դէպի վայր ուղղած և մի մի գրտնակ բռնած: Այս եկեղեցու արևելեան պատի պատուհանը շրջապատուած է երկու ոլորապտոյտ օձերի քանդակով: Եկեղեցու, ինչպէս և մատուռների, շուրջը կան գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսի գերեզմանաքարերը ներկայացնում են թամբած ձի: Ոչ արձանագրութիւն և ոչ տապանադիր կայ: Բնակիչները թուրք են՝ 56 տուն, 244 ար. 205 իգական. ընդամէնը՝ 443. բոլորն էլ մահմեդական սիւննիներ: Կան և երկու տուն հայ լուսաւորչականներ՝ 6 արական, 8 իգական սեռից:

Գիւղն ամբողջապէս պատկանում է թիւրք Հասան-խան և Փաշա-աղա Հասան օղլիներին: Բնակիչները պարտավում են երկրագործութեամբ, ձկնորսութեամբ և անասնապահութեամբ:

Կրթութիւնը բոլորովին չէ տարածուած, միմիայն 5 հոգի տանը սովորել են թուրքերէն և 4 հոգի ուսերէն մի քիչ գրել կարգաւ:

ქრისტე

ქრისტე

ՀԵԹՈՒՄ Բ.Ի ՀԱՆԱԿԱԾ ՆՇԽԱՐԶՆԵՐԻ ՏՈՒՓԸ (1296ԻՆ)
 RELIQUAIRE DE RELIQUES COLLECTIONNÉES PAR HÉTHOUM II. (1296)

დოკ. ყბნა. 26 ივნ. 1895. Тифлисъ

“Ազգագրական Հանդես” Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՀԵԹՈՒՄ Ա. ԹԱՆԱԽՈՐԻ ՀԱՌԱՔԱՆԻ ՆՇԱՐԱՆՆԵՐԻ ՑԱԽՓԸ.

Գիւմուրգօ գիւղի տըժ. Տէր-Աւագիւլ Կուրդիյնեանի մօտ կալ մի մասնատուի, որ պատրաստել է առել Հեթում Ա. Թագաւորը:

Տուփի երկարութիւնն է 2 վերջով, լայնութիւնը $1\frac{1}{2}$ վերջով, իսկ հաստութիւնը 2 սանտիմետր: Տուփի մի երեսը զարդարուած է մի խաչով, վերան Քրիստոս խաչիւմ, չորս ծալրերին մի մի սրբի անդրիներ կերտուած: Տուփի երեսի չորս անկիւններում մեխուած է չորս սրբերի, Թերեւ Ս. Յակովբ. Մծբնայ Հայրապետի, Ստեփաննոս Նախավկայի, Նիկողայոս Սքանչելագործի և Պանդալէոն բժշկի ոսկեայ գլուխները:

Տուփի միւս երեսի վրայ երկաթազրերով գրուած է:

ԵՍ ՀԱՅ ՔՅԱՐՍ ՀԵԹՈՒ
Մ. ԱՋԻՄ ԱՋԻՍՏԱՐԲ
ԺՂՎՅԻ ՆՋԻՄԲՍ ՍՐԱՅ Մ
ԷՆԻՆ ԱՊՈՐԱ ՄԵՊԵՍ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՆԻԿ
ՈՂԱՌԹԻ ՄԲԱՆՆԵՐԱՐ
ԵՒՆ ԵՒ ՄՅԷՓԱՆՈՄԻՆ ՆԱԽ
ԱՎԿԱՆ ԵՒ ՊԱՆԴԵԼԵՆՈՆԻ
ԱԺՁԿԻՆ ՋՈՐ ԱՄՑ ԳՈ ՊԷՊԱ
ՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՑՄ ԵՒ Մ
ԱՐՄԵՆՈՑ ԻՄՈՑ ԲՎԻՆ Է
ՃԽՆ ԻՆ ՄԱԻՍԻ Ի ԻՆ ՍԲ ՆՋ
ԱՆՍ ՋԻՆՎԵՐԱ:

Այս արծաթեայ տուփի գերեշմանի մէջ դրուած է սըր-
լոց նշխարներն ոսկեայ տուփով—դադաղով:

Դադաղի երեսը և կողքերը զարդարուած են թանգազին
ակներով, որոնց թիւը հասնում է քառասունի:

Դադաղը լցուած է արիւնով շաղաղուած հողով, որի մէջ
գրուած են Ս. Յակովբ Մծբնայ հայրապետի միջին մատը,
Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործի ճկոյթը, Ս. Ստեփաննոս
Նախավկայի բոյթը և Պանդէլեոն բժշկի մի մասը:

Կարծիք կայ թէ այդ սրբութիւնը Հեթում թագաւորը
հանդիսաւոր օրերին կախելիս է եղել վզից:

Այս մասնատուփը Տէր-Առաքել հայրը գնել է Բարալէթ-
ցի Աղաջան Գալստեանից 800 ռ. Այս վերջինս իմ Բարալէթ
գնացած միջոցին պատմում էր, թէ այդ սրբութիւնը մնա-
ցել է իրեն իւր հայր Գալստից, որը Սողոմոն անուն մի Ար-
դահանցու որդեգիրն է եղել:

Այս Սողոմոնի, որի ազգանունը չէր յիշում, Երուսաղէ-
մի միաբան եպիսկոպոս եղբայրը, որի անունը նոյնպէս չէր
կարողանում տալ, Կարնում նուիրակ եղած միջոցին, գալիս է
Արտահան եղբոր մօտ, ուր և մեռնում է: Սողոմոնն եղբոր
կողոպուտը յանձնում է Կարնոյ եպիսկոպոսին, իսկ այս մաս-
նատուփը պահում իւր մօտ: Յետոյ գնում է Երուսաղէմ եղ-
բոր ունեցուածքից մաս ստանալու, ճանապարհին մեռնում
է, բոլոր կարողութիւնը, որի հետ և այդ մասնատուփը,
թողնելով Գալստին, որովհետեւ զաւակ չէ ունեցել:

ԺՈՒՆԴԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

Համանուն գիւղի գրեթէ կենդրոնում, մի բլրակի վրայ
բարձրանում է Ծունդայի եկեղեցին:

Նախ սև քարից մի սաժէն բարձրութեան ներքնայտրկ
է շինուած և ապա սրա վրայ կարմիր քարերով կանգնեց-
րած է եկեղեցին, որ չորս սաժէն երկարութիւն և երկական
սաժէն լայնութիւն ու բարձրութիւն ունի:

Եկեղեցու ձեռունը բոլորակաձև է առանց գմբէթի, տրեւելեան պատի մէջ բացւում է գեղեցիկ նշխերով եղրափակուած մի պատուհան. նոյնպիսի, միայն փոքր ինչ նեղ պատուհան էլ կայ արեւմտեան պատի մէջ, որի ներքեւ քանդակուած է մի ողկոյզներով պատած խաչ, սրտ տակ կայ վրացերէն Մեսրոպեան տառերով մի անվերծանելի արձանագրութիւն: Այս պատի մէջ կայ և մի կամարակապ դուռն, որ այժմ վեր է շարուած: Հիւսիսային պատը բոլորովին պարզ և առանց պատուհանի է. հարաւայինին կից է գաւթիթը, որ եկեղեցուն հաւասարաչափ և սրանից աւելի գեղեցկաշէն է: Չորս սիւների վրայ բոլորում են բարակ կամարներ, որոնց վերայ բարձրանալիս է եղել գմբէթը:

Հարաւային կամարը ծառայելիս է եղել որպէս մուտք և խաչաձև քանդակներով զարդարուած է:

ԳԻՒՄՈՒՐԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

Գիւմուրդու եկեղեցին սրբատաշ սև և կարմիր քարերով շինուած խաչաձև գեղեցիկ եկեղեցի է:

Նրա երկարութիւնը՝ 6 սաժէն, լայնութիւնը 5 ս. և 1 արշ. և բարձրութիւնը մինչև կաթողիկէն 7 սաժէն է: Կիսաբոլոր բազմանկիւնի սիւների վրայ ձգւում են կամարներ և սրանց վրայ բարձրանալիս է եղել գմբէթը, որ այժմ քանդուած է:

Եկեղեցու հարաւային կողմը չորս գեղեցիկ կամարներ իրենց ծայրերում ամփոփելով կէս արշինանոց մի մի քարէ հրեշտակ, բոլորում և կազմում են 8 արշ. երկ. 6 արշ. լայն. և $9\frac{1}{4}$ արշ. բարձրութեան մի գեղեցիկ նախագաւթիթ: Սրա միջից, դէպի եկեղեցին բացւում են երկու դուռ, մին, որ տանում է եկեղեցին, իսկ միւսը մի փոքրիկ խորան: Եկեղեցու դուռն՝ որ $3\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան և 2 արշ. լայնութեան է, կամարակապ է և նշխերով զարդարուած:

Եկեղեցու զույնից փոքր ինչ աջ բացւում է մի ուրիշ

փոքրիկ զուռ 2 արշ. երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան խորանի մէջ, որի մէջ այժմ խաչքարեր կան դրուած:

Նախադրան արեւմտեան պատը բոլորովին քանդուած է, միայն սրան կից կանգուն են երկու գերեզմանի կոթողներ.—երկու քառ. արշ. բարձրութեան հողակայան վրայ մի քառակուսի արշինաչափ կարմիր քարէ պատուանդան է դրուած, որի վրայ կանգնեցրած է չորս արշին երկարութեան և կէս արշին լայնութեան քառանկիւնի քարեր:

Կոթողների վրայ չկայ ոչ մի արձանագրութիւն, միայն սրանց պատուանդանի վրայ քանդակուած են խաչեր և մի ծառ:

Եկեղեցու պատը գաւիթի ձեղունից $4\frac{3}{4}$ արշին բարձր է, պատի մէջտեղը մօտ չորս արշին երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան եռանկիւնաձև ներս անկուածք կայ, դրլուխը ճաճանչաւոր հրեշտակի քարեգլխով զարդարուած: Սրա երկու կողմում մի սաժէն երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան մի մի պատուհան կայ: Այս պատին բոլորովին նման է հիւսիսային պատը, միայն սրա առջև չկայ ոչ գաւիթ և ոչ զուռ:

Եկեղեցու արեւելեան կողմը, պատի ծայրերից $3\frac{1}{2}$ արշին հեռաւորութեամբ կան մի-մի ներսանկաւածներ, կամարների ճաճանչների մէջ մի Աւետարանչի գլուխ և մի արծիւ քանդակուած: Սրանց մէջ տեղը բացւում է մօտ 2 արշ. երկ. և մօտ $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան մի պատուհան՝ գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած, սրա շուրջը բոլորում է մի կամար, մի ծայրը մի մարդու, իսկ միւսը մի արծուի քանդակի վրայ լինուած: Կամարի վրայ բացւում է մի փոքրիկ, կլոր պատուհան:

Արեւմտեան պատին, կից է գաւիթը, որ 25 արշին երկարութեան և 14 արշին լայնութեան և 9 արշին բարձրութեան երեք սենեակների բաժանուած շինութիւն է:

Արեւմտեան կողմն ունի մի գեղեցիկ քանդակազարդ զուռ, բարձրում խաչ և արձանագրութիւն ¹⁾, միւս պատը

¹⁾ Որովհետեւ այս արձանագրութիւնները վրացերէն են, սուտի եւ արժան համարեցի միայն նրանց իմաստը, զրկել պատմականի բովանդակութիւնը:

տերն էլ կամարաւոր և գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած են:

Եկեղեցին ներքուստ բաժանուած է եօթ խորանների, որոնցից երեքն՝ արևելեան կողմն են:

Սեղանի երկու կողմից բարձրացող կիսասիւնների վերին հանգիստեաց անկիւններում կան մի այլ և մի կին մարդու փոքրագիր քանդակագործ պատկերներ: Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի հանդերձատուն: Հիւսիսային և հարաւային կիսաբոլորաձև երկերկու խորաններից առաջինների արևելեան պատերի մէջ կան մի մի աւազան:

Գիւմուրդեցի հայ գիւղացիք եկեղեցու արևմտեան մասը, որ հաւանականօրէն միաբանից բնակարանը պիտի լինի, դարձրել են եկեղեցի, սեղանի համար տեղ առնելով եկեղեցու մէջ, որ բռնել է գրեթէ կէս մասը: Իսկ կողքի երկու սենեակն առաջներն իբրև ուսումնարան, իսկ այժմ որպէս հասարակաց շտեմարան են ծառայեցնում: Բացի այդ՝ եկեղեցու խորաններից գէպի արևելք դռներ են բացել և այդտեղ ևս ցորեն են լցնում:

ԹՄԻՒԿ ԿՈՄ ԹՄԻՒԿ:

Վեց ապառաժոտ 8761 ոտ. բարձրութեան լեռներ միմեանց կպած և ձգուած են Կուրի ուղղութեամբ, հարաւից հիւսիս: Սրանցից միջի երեքը, որոնցից գէպի հիւսիս գտնւում են երկու, իսկ գէպի հարաւ մի լեռն, միւսներից փոքր ինչ բարձր են և ահա այս երեք լեռների վրայ կառուցուած է մի ամրոց, որի երկարութիւնը կը լինի մօտաւորապէս 100, իսկ լայնութիւնը՝ 20 սաժէն:

Պարիսպը, որի լայնութիւնը $1\frac{1}{3}$ արշին է, կրով և տեղ տեղ սրբատաշ քարերով շինուած, բոլորում է այս երեք լեռների շուրջը, իւրաքանչիւրի վրայ մի մի աշտարակ բարձրացնելով ու ձգուած գնում կողքի լեռները, ուր միանում է իւրաքանչիւրի վրայ շինուած մի մի աշտարակ:

Դուն տմրոցի հանդէպ, արեւելեան կողմը բարձրանում է այս երեք լեռներին կպած մի տափարակ բլուր, որ նոյնպէս պարսպապատ է:

Ամբողջ բերդն ունի երեք դուռ, հարաւից, հիւսիսից և արեւելքից, որ տանում է դէպի բլուրը: Այս բլրի վրայ կայ մի փոքրիկ մատուռ, մօտ 7 արշին երկարութեան, 4 արշին լայն. և 5 արշին բարձրութեան: Այս մատուռի միայն արեւելեան ու հարաւային պատերն են կանգուն մնացել:

Սեղանի երկու կողմը կայ երկար խորաններ: Պատին նկարած է Ս. Աստուածածինը, կողքը երկու կոյս, ներքեւ երկ երկու առաքեալ: Հարաւային պատին մի կամարի ներքեւ նկատելի է մի սրբի պատկեր, ներքեւում Վրաց Մեսրոպեան տառերով սև գոյնով գրուած մի արձանագրութիւն: Ի դուր անցաւ բոլոր ջանքս ընդօրինակելու, որովհետև սաստիկ եղծուած էր:

Հարաւային գոտան մօտ մի ստորերկրեայ անցք ժայռի միջով իջնում է մինչև Կուրը, ջուր բերելու համար:

Բլրի առջև կանգնած է կիսաւեր, 3 յառիւս բարձր. մի կոթող, որի շուրջը նկատուում են բնակարանների աւերակներ:

Այստեղ է եղել գիւղը, որից փոքր ինչ հիւսիս գտնւում է գերեզմանատունը:

Այստեղ կան շատ խաչարձաններ և գերեզմանաքարեր հայկական արձանագրութեամբ: Սրանցից մինի վրայ գրուած է.

Թվ. ալ Կ զ (1417)

Ես Մխիթար . . . . . և Լ Կենակիցս. կանգնեցաք զխաչ

Մի եռանկիւնաձև գերեզմանի քարի արեւելեան կողմը, երեսը դէպի արեւմուտք դարձրած կայ մի խաչարձան ևս հետևեալ արձանագրութեամբ:

Թվ. ալ Կ ղ (1425)

Յահնղ ասուրն աներևկի լուսով փայլեալ ի մէջ երկրի զոգիս Սրգս. քհի. լուսատուեա յայնս ատենի նաեւ Եղիայի իւրոյ . . . . .

Մի ուրիշ գերեզմանի կարմիր քարէ խաչարձանի վրայ,

որի բարձրութիւնն 1 սաժէն է և լայնութիւնը 1 արշին.

Խաչս կանգնեցաւ

*Խաչի փեղքերի միջև փորագրուած է սը. Նիկո-
ղոս. սը. Սարգիս. Աստուածածին. սը. Կառնայկա-
տար. ս. Գրիգոր. Խաչի պանտուղանի վրայ.
Արդ ես էրեցս կանգնեցի զխաչս յիշատակ ինձ
ծնաւ . . . . քո . յար. . ուեկին եւ արագերին . . .
նղրարցս իմոց տը. Մխիթարայ եւ տը. . . . իր
եւ ամենայն արական . . . , կա . . . . աց եւ երևիսյոց:*

Թմբուկ բերդի հանդէպ գետի աջ ափին կան ընդար-
ձակ սենեակների պատեր: Ժողովրդեան ասելով դա թմբկա-
բերդցիների խաներն են եղած: Սրանցից փոքր ինչ հիւսիս
կայ մի շինութիւն, փոքրիկ սենեակներից բաղկացած, որից
միայն մինը կանգուն է: Շինութիւնը շատ նման է բաղանիսի:

ԵՆՆԻՑ ԴՈՒ.

Ախալքալաքից դէպի արևմտահարաւ, մօտ 17 վերստ
հեռավորութեամբ Կուրի արևելեան ափին մի ձորակ կը-
տրուում է երկու ահագին ժայռերով, որոնք գրեթէ 30 սաժէն
հեռավորութեամբ ձգւում են միմեանց զուգահեռական:

Այս ժայռերն սկսւում են ձորի ծայրից և իջնում մինչև
գետի ափը, մօտաւորապէս մի վերստ երկարութեամբ: Ժայռերի
միջև, գետին մօտիկ կայ պատնէշի կիսաւեր մի հաստ պատ: Այս
ժայռերը բաղկացած են մեծ ժայռ քարերից, մանր խճից, կը-
րից և կարմիր կաւային հողաշերտերից, մօտաւորապէս եր-
կու վերստ բարձրութեամբ:

Այս երկու ժայռերի միջից հոսում է մի սառն աղբիւր:
Ժայռերի մէջ կան արհեստական բաղմաթիւ այրեր, որոնցից
մի քանիսը մի, իսկ միւսները մի քանի աչքից են բաղկա-
ցած: Կան և այնպիսիներ, որոնք նեղ անցքերով ուղիղ և դէ-
պի վեր ձգուելով՝ բարձրանում են մինչև ժայռի գլուխը,
իսկ տեղ տեղ փոքրիկ պատուհաններ են բացւում դէպի ձորը:

Առ հասարակ պատուհանների գոգում կան փոքրիկ անցքեր, թերևս հրացանների համար:

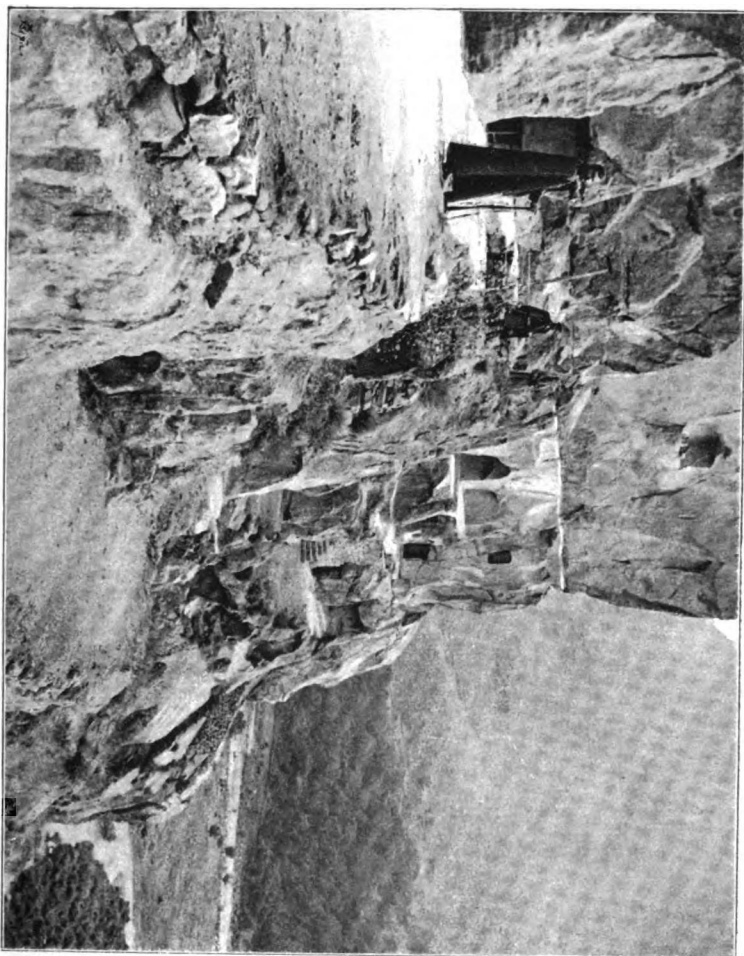
Այս ժայռերից հարավայինում կան երեք եկեղեցի, որոնցից երկուսը ստորոտում են, իսկ միւսը գագաթին: Վերջինս գմբեթաւոր է և հեռուից պարզ երևում է, միայն թէ այգաեղ տանող ալբերից շատերը քանդուած լինելով՝ անհնարին է բարձրանալ մինչև այնտեղ: Միւս երկու եկեղեցին խորաններ ունին:

Այրերը լի են թռչունների բուներով, հովիտը բիւրաւոր ծաղիկներով:

ՎԱՐՁՈՒՆ ԿՈՄ ՎԱՐՁՈՒՆԻՔ.

Կուր գետի ձախ ափին, դեռից մօտ 40 սաժէն հեռաւորութեամբ բարձրանում են ահագին ժայռեր, 5 վերստից աւելի բարձրութեան և 3 վերստից ոչ պակաս երկայնութեան: Այս ժայռերը կազմուած են ժայռ քարի և աւազի շերտերից: Այս ժայռի մէջ արուեստօրէն փորուած են եօթհարիւրի չափ սենեակներ, եկեղեցիներ և այլ շինութիւններ: Ընդհանրապէս բոլոր շինութիւնները շատ մաքուր փորուած են և բաղկացած են 2—4 սենեակներից, մի սաժէնից աւելի բարձրութեան և զանազան մեծութեան: Ամբողջ շինութիւնը բաղկացած է եօթ յարկից, որոնցից իւրաքանչիւրի կտուրը ծառայում է երկրորդին որպէս պատշգամբ կամ ճանապարհ: Առաջին յարկը գետնից մօտ 20 սաժէն բարձր է: Այս ահագին շինութիւնն ունեցել է միայն երկու ճանապարհ ժայռի երկու կողքերից ու սրանք մի սաժէնից աւելի բարձրութեան և երկու արջին լայնութեան կամարաձև անցքեր են, որ ժայռի ստորոտից տեղ տեղ ոլորուելով բարձրանում են մինչև վերջին յարկը, իւրաքանչիւր յարկի համար դռներ բանալով:

Արևմտեան կողմը գրեթէ երեք վերստ հեռուից փողաձի է ցրուած, որ գալիս հասնում է մինչև գառաբանք:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՎԱՐՏԱ
VARSA

ՄԻԺՅԱՆԻՆԻ ՊԱՐԱԿԱՆ

«Արարիկ» հանդես, Կ. Տաշի, Կ. Գրիգ:

Խողովակներից մինը հանուած է և պահուած է: Աւանդութիւնն տառւած է, թէ սա կաթ բերելու համար է շինուել. բայց հաւանական է, որ ջրի համար լինի: Շինութիւններից գլխաւորապէս նշանաւոր են.

Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եկեղեցին. Սա ամբողջապէս փորուած է ժայռի մէջ, երկրորդ յարկում, միայն հարուարին պատը, սրա հետ և երկամարանի գաւթերը՝ որ 4 սաժէն երկարութիւն, $1\frac{1}{3}$ արշին լայնութիւն և 5 սաժէն բարձրութիւն ունի, շինուած է սրբատաշ քարերից: Այս պատի գրաւ երեսին նկարուած է վերջին դատաստանը, իսկ գաւթի տառաստաղի վրայ չորս հրեշտակ մի խաչ բռնած և մի քիչ ներքեւ, մի սայլ՝ վերան մի աղջիկ և մի աղայ քնած:

Գաւթից միայն մի գուռ բացուած է եկեղեցու մէջ: Եկեղեցու երկարութիւնը 6 սաժէն և երկու արշին, լայնութիւնը 3 սաժէն $2\frac{1}{3}$ արշին և բարձրութիւնը մօտ 5 սաժէն է: Առաստաղը կամարաձև է. խորանը բոլորաձև և կամարակապ. հիւսիսային և հարաւային պատերին քիչ ձգուած են երկու բարակ կեղծ սիւներ որ կամար են ձգում պատերի վրայ. խորանի հարաւային պատի մէջ բացուած են երկու երկայն ու նեղ և սրանց վրայ մի կարճ ու նեղ պատուհան: Նոյն պատի մէջ բացուած են երեք մեծ և սրանց վրայ երկու փոքր պատուհան:

Աւագ խորանի մէջտեղը մի սաժէն բարձրութեան, մէկ ու կէս արշին լայնութեան եւ մի արշին խորութեան մի սրբատուն կայ, սրանից մի քիչ ձախ մի այգալիսին էլ կայ, որի մէջ մի անցք բացուած է դէպի կողքի սենեակը:

Այս խորանի առաստաղի մէջտեղը նկարուած է Ս. Աստուածածինը, երկու հրեշտակապետի հետ, շուրջը Վրաց Մեքրոփեան տառերով գրած. Ամենասուբը Աստուածածին Օքնեա Թամար թաղուհու:

Աստուածածնի պատերի շուրջը նկարուած են տասներկու առաքեալների պատկերները, մինի տակը վրաց Մեքրոփեան, միւսինը թաւական տառերով անունը գրած:

Եկեղեցու հիւսիսային պատի առաջին կամարի մէջ նկարած է Ս. Աստուածածինը հրեշտակներով շրջապատուած, մօտը Գէորգ Գ. Թադաւորը, ձեռքը դէպի նա պարզած, իսկ սրա մօտ Թամար Թադուհին՝ ձեռին այս եկեղեցու յատակագիծը: Սոյն պատի միւս կամարի մէջ նկարուած է վրաց չորս Թադուհիներ, միւս պատերը և պատուհանները ճածկուած են սրբօց նկարներով: Ընդհանրապէս բոլոր պատկերները շատ յաջողուած են և պատիւ են բերում անյայտ նկարչի վրձինին: Հիւսիսային պատի մէջ, սեղանին կից բացւում է մի դուռն մի ընդարձակ սենեկի մէջ, ուր դրան մօտիկ կայ մի փոքրիկ մատուռ, մէջը երկու գերեզման: Ոմանց ասելով, սրանք Գէորգի Գ-ի և Թամարի գերեզմանները պիտի լինին: Այս սենեկի արևելեան պատի մէջ բացւում է մի նեղ դռնակ. երկու արշին բարձրութեան և 1¹/₂ արշ. լայնութեան մի անցք ձգւում է դէպի վեր, և բաժանուելով երկուսի, մինը գնում է դէպի հիւսիս և ուղղակի իջնում այս սենեակի վրայ. այս ուղղահայեաց անցքը մօտ 10 սաժէն խորութիւն, 2 արշին երկարութիւն և 1¹/₂ արշ. լայնութիւն ունի: Միւս անցքը սանդուղներով, 60 սաժէնաչափ բարձրանալով մտնում է մի ընդարձակ սենեակ, 60 ս. երկարութեան, 2 ս. լայնութեան և 1 ս. բարձրութեան: Այս սենեկից երկու սանդուղով իջնում են մի փոքրիկ տեղ, ուր կայ քարէ մի դուռ. այստեղ երկու պատուհան նայում են դէպի ձորը:

Այս ընդարձակ սենեակը ունի մի մեծ պատուհան, որտեղից կարելի է դուրս գալ և մտնել մի ուրիշ, բոլորովին անջատ այլի մէջ, որ ինքն էլ ստորաբաժանումներով տարածւում է ժայռի մէջ: Տաճարի արևմտեան պատի մէջ բացւում է մի ուրիշ դուռ, որ մտնում է մի ընդարձակ սենեակ, ուր կան չորս գերեզման: Այս սենեակը մի դռնով հաղորդակցութիւն ունի և տաճարի հիւսիսային կողմը գտնուող սենեկի հետ, ուր գտնւում է Թադաւորի և Թադուհու կրօնական գերեզմանները, փոքրիկ մատուռով: Արևմտեան պատի մէջ էլ բացւում է դուռն մի ահագին, երկու սաժէնից

աւելի բարձր սենեակի մէջ, որի առաստաղում բացուած է մի կլոր անցք, որ սանդուղներով տանում է վերեւ և ստորաբաժանուելով մտնում զանազան սենեակների մէջ: Այս սենեակի հիւսիսային կողմում ձգւում է մի սաժէն բարձրութեան մի լայն անցք, որ տանում է դէպի սառն ջրի աւազանը:

Զանգակատունը գտնւում է եկեղեցուց փոքր ինչ ցած՝ դէպի արեւմուտք, մօտ 8 սաժէն հեռու առաջ ցցուած ժայռի գագաթին: Չորս սրբատաշ կամարների վրայ բարձրանալիս է եղել գմբէթը, որ այժմ քանդուած է: Արեւմտեան և արեւելեան պատերի մէջ բացւում են կամարաձև գոներ, գեղեցիկ նշխերով եզրափակուած: Զանգակատունը առանց գմբէթի քառակուսի է, երկու սաժէն մեծութեան: Հիւսիսային պատը այժմ քանդուել է: Սրա արեւելեան պատի տնկւնում կայ քանդակուած մի ողկոյզ երկու ճուղի խաղողով, և մի պսակաձև օղակ, որի մէջ և կանացի ըըլիէֆ մի դէմք:

Թագուհու բնակարանը. Զանգակատանից արեւմուտք, ժայռի մէջ փորուած է 4 սաժ. երկայնութեան, 2 ո. լայնութեան և մօտ 3 սաժէն բարձրութեան մի կամարաւոր սենեակ: Սրա հիւսիսային պատի վրայ մի կամար է բոլորում, իսկ արեւմտեան պատի մէջ $2\frac{1}{2}$ արշ. խորութեամբ և 1 ս. բարձրութեամբ և 2 արշ. լայնութեամբ մի պահարան է բացւում. միւս պատերի մէջ ևս կան մեծ և փոքր պահարաններ: Պատերին կից ձգւում են $\frac{1}{3}$ արշին բարձրութեան քարէ նստարաններ: Այս սենեակից բացւում են գոներ դէպի ուրիշ 2 սենեակ: Դուռը մեծ և կամարաւոր է: Դրան մօտ գտնւում է մի փոքրիկ մատուռ և ուրիշ սենեակներ: Ասում են, թէ սա թագուհու բնակարանն է եղած:

Խորհրդարանը կամ դատարանը. 4 սաժէն երկայնութեան, 2 ս. 2 արշ. լայնութեան և 2 ս. բարձրութեան կամարաւոր մի սենեակ է, ժայռի մէջ փորուած: Դուռը կամարաձև է, 5 արշ. բարձրութեան և 2 արշին լայնութեան, կողքերին մի մի նեղ պատուհաններով: Հիւսիսային պատի

մէջտեղը փոքրուած է պատկեր գնելու տեղ, իսկ ներքեւում մի պահարան — թերեւս նստելու տեղ: Սրանից ձախ 4 արշ. երկայնութեան, 2 արշ. խորութեան և 5 արշ. բարձրութեան կամարաձև մի խորշ կայ. այսպիսի խորշեր, միայն փոքր ինչ փոքր, կան և արևմտեան ու տրեւելեան պատերի մէջ: Հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի դուռ մի ուրիշ սենեկի մէջ, որ 3 ս. երկայնութիւն և 4 արշ. լայնութիւն ունի: Արևելեան պատի մէջ ևս գլխաւոր դրան մօտ մի դուռ տանում է մի փոքրիկ սենեակ: Գլխաւոր դրան առաջ փոքրիկ հրապարակ կայ, կողքերին քարէ նստարաններ: Արևելեան կողմը մի փոքրիկ մտտուռ կայ:

Միւս շինութիւններից նշանաւոր է մի փոքրիկ եկեղեցի, հնձանը, ժայռի մէջ փորուած մառանը, ուր բացիներս փորուած սրահարաններից կան և 6 հատ ժայռի մէջ փորուած գինու կարասներ, խանութներ, որոնց դարակները ժայռի մէջ են դուրս փորուած ևն:

Մինչև գարուս կէսը Վարձիւն բոյորովին անխնամ էր թողնուած և ոչխարների պահպանութեան էր ծառայում, իսկ այժմ շնորհիւ սկզբում մի յոյն սարկաւադի, իսկ այժմ մի վրացի վարդապետի մաքրուած և ուխտատեղի է դարձրած: Ամէն տարի Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնին շրջակայ գիւղերից և քաղաքներից ահագին բազմութիւն Հայերի, Վրացիների և Յոյների գալիս է այդտեղ ուխտի: Ախալքալաքի գաւառն էլ մի փոքրիկ նպաստ է տալիս այդ վտերի պահպանութեան համար ¹⁾:

ԾԱՌԻՃ.

Գոթերեւա գիւղից դէպի արեւելահիւսիս մի և կէս վերսա հեռաւորութեամբ ընդարձակ գաղաղակայրի վրայ բարձրանում են փոքու բլրակներ, որոնցից հիւսիսայինի վրայ նկատուում է պարսպի հիմք և մաքաբացի տեւրակ: Այս բլրի

¹⁾ Այս հաստատել ապուի է «Հանգէս Ամբօքեայ»-ում, 1895 թ. № 1.

արևմտեան կողմը տարածուած է մի ընդարձակ գիւղի աւել-
րակ: Ե ցորենի բազմաթիւ հորեր, պատերը քարով շաքուած-
նլի լանջին գիւղի կողմը, միմեանց մօտ 50 սաժէն հեռա-
ւորութեամբ երկու ստորերկրեայ այլ ձգւում են: Հեռու ու
հեռու, Գոթիւնցոց ասելով մինչի նացարգորայի գետը: Այ-
րերի մէջ բացւում են բազմաթիւ, մեծ և փոքր սենեակներ,
որոնցից մի քանիսի կտուրները ծածկուած են մեծ մեծ քո-
րերով:

ՔԱՌՈՂԱՅԻ ՐԵԳԻՐ.

Սամաար լեռների հարաւային վերջին գագաթի և Թա-
փարաւան լճի հիւսիսային եզրի հանդէպ բարձրանում են
միեւնոյն ուղղութեամբ և միմեանցից մօտ կէս վերստ հեռու
երկու լեռան, որոնց վրայ գտնւում է Քառօղլու բերդը:

Այս լեռներից հիւսիսայինը միւսից բարձր է, սրա ա-
րևմտեան լանջին գտնւում են սեւապեղծ ժայռեր, որ ձըգ-
ւում են մինչև գագաթը:

Այս ժայռի մէջ բաւական մաքուր փոքուած են իրար
վերայ երեք սենեակներ, որոնք, ժողովրդեան ասելով, Քառ-
օղլու ապառաարանն են եղած:

Մի փոքրիկ, մի արշին բարձր. և $\frac{3}{4}$ արշ. լայն. դռն,
որի առաջ. ընկած է $\frac{1}{4}$ արշին հաստութեան քարէ փեղկը,
բացւում է 3 արշին երկար., 2 արշ. լայն., և 1 սաժէն բար-
ձրութեամբ սենեկի մէջ: Սրա արևմտեան պատի մէջ բաց-
ւում է մի փոքրիկ պատուհան, քարէ փեղկով ծածկուած,
կողքերին երկու ծակ. միայն թողնելով, որ հրացանի հա-
մար է:

Արևելեան պատի մէջ տեղը մի վերջով խորութեան,
 $\frac{3}{4}$ արշ. բարձրութեան, և $\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան կամարաձև
փորուածք է, իսկ հարաւային պատի մէջ $\frac{1}{2}$ արշ. երկա-
րութեան 3 վերջով լայնութեան և 5 վերջով բարձրութեան
կամարաձև մի խորշ կայ:

Դուան մօտից $1\frac{1}{2}$ արշ. բարձ. և 1 արշ. լայնութեան մի անցք երկու սաժէն երկարութեամբ սանդուղով բարձրանում և վերջանում է մի փոքրիկ դռնով, որի շուրջը հրացանի համար անցքեր են թողած:

Իմ առաջնորդ արժ. Տէր-Մակար Տէր-Յարութիւնեանն ասում էր, թէ մի տարի առաջ ինքն այդ դռնով մտել էր մի ուրիշ սենեակ, որ այժմ քանդուել և վայր է թափուել: Այս սենեակն առաջինին նման, միայն նրանից փոքր ինչ մեծ է եղել:

Հարաւային պատի մէջ մի արշինից աւելի բարձրութեան և մօտ $\frac{3}{4}$ արշ. լայնութեան և $\frac{1}{4}$ արշ. խորութեան կամարաձև ներս է փորուած եղել, մէջը մի գլխաբաց, հռնդերձը մինչև ծնկերը, առանց զէնքի մարդ քանդակուած:

Պատկերի երկու կողմն եղել է արձանագրութիւն, որ ոչ ինքը և ոչ իւր վրացի ուղղեկիցը կարողացել են իմանալ, թէ ինչ ազգի տառերով է: Այս սենեկի առջև գետնից մի արշ. լայնութեան պատ է դրուած եղել, որի վրայով քալելով բարձրանալիս են եղել երրորդ և վերջին սենեակը, որ դեռ կանգուն է: Սա ժայռ քարերի մէջ փորուած 4 արշ. երկար. 3 արշին լայնութեան և մի սաժէն բարձրութեան սենեակ է, որի արեւմտեան պատը բոլորովին քանդուած է:

Արեւելեան պատի մէջ երկու վերշոկ խորութեան $\frac{3}{4}$ արշին երկար. և $\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան խորշ կայ, իսկ հարաւայինում $\frac{1}{4}$ արշին խորութեան մի մեծ կամար, որի վերև մի ուրիշ մի արշին երկարութեան և երկու վերշոկ լայնութեան և $\frac{1}{4}$ արշ. խորութեան խորշ, ուր մի թռչուն բռն էր գրել և ձու ածել:

Սենեկի արեւելեան պատի անկիւններում դրուած էին երկու խաչարձան: Մեր ջանքն ի զուր անցաւ արձանագրութիւն և մարդու պատկեր կրող քարը գտնելու:

ՍՈՄԱՐՆԵՐ.

Մեծ կամ Թոք և Փոքր սամսարները գտնուում են Ախալքալաքից դէպի արևելք, Սամսար լեռներից արևմուտք մի բարձրաւանդակի վրայ:

Այս երկու Սամսարների միջի Հեռաւորութիւնը Հազիւ կէս վերստ լինի: Այս երկու գիւղերի միջև ձգւում է մի ձոր, որ Հազիւ 6 սաժէն խորութիւն և չորս սաժէն լայնութիւն ունենայ: Սա սկսւում է Մեծ Սամսարից Հարաւ $1\frac{1}{2}$ վերստ Հեռուից և ձգւում է մինչև Փոքր Մերենիա աւերակը: Զորակի միջով հոսում է մի վճիտ և տառնորակ առուակ, որ սկիզբն է առնում Մեծ Սամսարից մի վերստ Հեռու արևելահարաւ գտնուող Գեթուաի սարի աղբիւրներից:

Զորակի երկու կողմերը քաչեր են, սև, կարմիր և սպիտակ մեծ ու փոքր քարերից, կարմիր, կաւային և կրային հողից ու խճից բաղադրուած:

Այս քրչերի մէջ փորուած են մի փառաւոր եկեղեցի, մի քանի մատուռ և բազմաթիւ այրեր: Եկեղեցին, որ գտնուում է փոքր Սամսարի ձորակում, գետի աջ ափին, ամբողջովին փորուած է քրչի մէջ:

Նրա երկարութիւնն է 20 արշին, լայնութիւնը՝ 10 արշին և բարձրութիւնը մօտ 5 սաժէն: 2 արշին երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ լայնութեան և $4\frac{1}{2}$ սաժէն բարձրութեան քառակիւնի բնականից թողնուած սիւներ կամարակապ բոլորում են և սրանց վերայ բարձրանում է գմբէթի փորսւածքը:

Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի Հանդերձատուն, 2 սաժ. երկարութեան, $3\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան և մօտ 4 սաժէն բարձրութեան:

Եկեղեցու Հարաւային պատը, որի մէջ բացւում է եկեղեցու դուռն և երեք պատուհան, կիսով չափ քանդուած է:

Դռան վերև վրաց Մեսրոպեան տառերով կայ մի եղծուած արձանագրութիւն:

Խորանի պատուհանի և եկեղեցու արևմտեան պատի

միջից մի նեղ անցք ձգւում և գնում խառնւում է ձորակի միջի բազմաթիւ այրերին:

Այս քրչերից պրծել գետի ափն է գլորուել 10 արշին բարձրութեան, 6 սաժէն լայնութեան և 1 սաժէն հաստութեան մի ժայռ քար, որի մէջ փորուած է մի մտտուռ, մի սաժէն բարձրութեան, $2\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան և երկու արշին լայնութեան: Միւսոյն քարերից, արեւելեան պատին կից դուրս է փորուած $\frac{1}{2}$ արշին հաստութեան և 1 արշին բարձրութեան մի վէժ քար, որի պատի մէջ կայ մի փոքրիկ խորշ: Դռան տեղը կտրուած է:

Միայն դռան երկու կողմում կայ վրաց տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն:

Այս ամբողջ ձորակի մէջ մանաւանդ Մեծ Սամսարում կան բազմաթիւ այրեր. սրանք ընդհանրապէս մեծ և փոքր գետնափոր խորշեր են՝ նեղ և երկարաձիգ անցքերով միմեանց միացած, որոնք երբեմն վայր են իջնում, երբեմն ուղղակի աստիճանաբար վեր բարձրանում և երբեմն ուղիղ ձգւում, իրենց միջից զանազան կողմեր անցքեր բանալով: Ընդհանրապէս այս անցքերն այն մեծութեան են, որ մարդ պրպըզած ագաթորէն կարող է յառաջ գնալ, իսկ տեղ տեղ այնքան բարձր են, որ կարելի է և կանգնած քայլել:

Խորշերը, որ հաւանականորէն մարդկանց բնակարաններ են, եղել, միշտ մի սաժէնից բարձր են, 1—10 սաժէն երկարութեան և 1—5 սաժէն լայնութեան:

Կան խորշեր ևս, ուր շինուած են քարէ մտուռներ, ժայռի մէջ փորուած են պահարաններ, քարէ նստարաններ, ձորակի մօտի սենեակները պատուհաններ էլ ունին դէպի ձորը քարէ կափարիչներով: Պատուհանների գոգերում կան փոքրիկ ծակեր:

Ընդհանրապէս այս բոլոր անցքերն ու խորշերը շատ մաքուր են, օգը՝ նոյնպէս, այրերից մինի միջի ջուրը ևս՝ շատ յոտակ և սառն:

Այս աղբիւրն այժմ կախուած է ձորի մէջ, շնորհիւ գիւղի առաջին հորուստ և շատ հիւրասէր Կարապետ Գգըլ-

եանի, և չուր է մտտակարարում ամբողջ Մեծ Սամսար գիւղին:

Ես մտայ այս արեւից բոլոր նշանաւորները: Ինչ ուղղեկցում էին գիւղի արժանապատիւ Տէր-Մակար Տէր-Յարուն-թիւնեան, որ մի աշխոյժ և հետաքրքիր երիտասարդ է և մի քանի գիւղացի:

Բաւական է կարծեմ նկարագրել միայն մի արի ուղղութիւնը. Ժողովրդեան կոչած «խաչ մաղարան» գտնուում է Մեծ Սամսարի ձորում առուակի աջ ափին, աղբիւրից փոքր ինչ բարձր:

Ժայռ քարի մէջ փորուած մի փոքրիկ անցքով մենք մտանք ներս և ուղղահայեաց 10 ոտք քարէ սանդուղով մագլցեցինք վերև, մտանք մի ընդարձակ, լուսաւոր սենեակ: Անցքի բերնին կափարիչը գիւղացիք տարել գործածել էին:

Սենեակը քառակուսի է, 7 արշին մեծութեան և մի սաժէն բարձրութեան. հիւսիսային պատի մէջ կայ մի $1\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան և 1 արշին լայնութեան պատուհան, որ նայում է գէպի ձորը: Նկատելի է որ պատուհանն ունեցել է քարէ փեղկ: Պատուհանի գոգից մի ծակ կայ: Պատուհանի ձախ կողմը, մի արշին հեռու կայ մի փոքրիկ ծակ և մի մարդու նստելու տեղ: Սրա մէջ կայ երեք դուռն:

Արևելեան պատի մէջ բացւում է $4\frac{3}{4}$ արշին բարձրութեան, 1 արշին լայնութեան և $1\frac{1}{4}$ արշին հաստութեան մի դուռ, որի մօտ բարձրից $\frac{1}{4}$ արշին մեծութեան մի խաչ է քանդակուած: Սրա երկու կողմում նկատելի են Բ. Ծ. տառերը՝ իսկ ներքևում կան երկու փոքրիկ խորշեր: Հայ գիւղացիք այստեղ ուխտ են գալիս և մօմ վառում: Այս դռնից մտանք նոյն բարձրութեան միայն մի սաժէն երկարութեան և երկու արշին լայնութեան մի սենեակ, որի հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի ձուռնակ պատուհան $\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան և $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան. ներքևում դէնքի համար ծակ: Սրա արևելեան պատի մէջ կայ քարէ մի ալահարան, $1\frac{1}{2}$ արշին խորութեան, $1\frac{1}{2}$ արշին երկարու-

թեան և մէկ արշին լայնութեան: Հարաւային պատի մէջ բացուում է մի նոյնաչափ դուռն, որ տարաւ մեզ մի սաժէն երկարութեան և կէս սաժէն լայնութեան նոյնչափ և բարձրութեան մի խորշ, որի մէջ այլ ևս ոչ մի անցք չկար: Մենք վերադարձանք խաչի սենեակը և մտանք արեւմտեան պատի մէջ գտնուող անցքով, որ մէկ արշին բարձրութեան և $\frac{3}{4}$ արշին լայնութեան կը լինի: Պարզաճ 10 քայլ առաջ գնացինք, անցքը փոքր ինչ լայնացաւ ու բարձրացաւ, 10 քայլ ևս, և մենք իջանք մի սաժէն խորութեան և 8 արշ. մեծութեան քառակուսի մի սենեակ, որի մէջ գտանք մարդկանց և անասունների ոսկորներ: Միայն սրանք մի առանձին մեծութեամբ չէին զանազանւում: Այս տեղից մի նեղ անցքով ուղղակի վայր կախուեցանք և ընկանք մի մեծ սենեակ, մի սաժէնից աւելի բարձրութեան, 3 սաժէն երկարութեան և 8 արշին լայնութեան: Այս սենեկից մի նեղ անցքով երկար գնացինք, մի ուրիշ նեղ անցք վայր էր իջնում, սակայն արդէն բլել էր, մենք շարունակեցինք կուգէկուզ գնալ և վերջապէս տեսանք, որ անցքը բլել փակուել է: Մենք միւսնոյն անցքով վերադարձանք կրկին խաչի սենեակը և մտանք հարաւային պատի միջից գէպի արեւմուտք ձգւող նեղ անցքը, որ մի արշին բարձրութեան և մի արշին լայնութեան է: Քսան քայլից յետոյ այս անցքի մէջ բացւում է և մի այլ անցք, որ տանում է գէպի արեւմտահիւսիս: Մենք շարունակեցինք գնալ միւսնոյն անցքով, սակայն մի հարիւր քայլից յետոյ ստիպուեցանք յետ դառնալ, որովհետեւ անցքը փուլ էր եկել և փակուել: Ուղղեցինք գիւղացիներս ասում էին, թէ մի քանի տարի առաջ իրենք մտնել էին այդ անցքով և շատ հեռու գնացել: Նրանք հաւատացնում էին, թէ այդ անցքը ձգւում է մինչև Մերենիա և միանում բլրի մէջ այժմս էլ երեւցող այրին: Վերադարձին մենք մտանք այդ անցքից գէպի արեւմտահիւսիս ձգւող անցքը, որ երկար ձգուելուց յետ բացուեցաւ մի սենեկի մէջ, ուր գտնւում է ջրի աւազան: Մենք վերադարձանք, դուրս եկանք այդ այրից և մտանք միւս այրերը: Մեծ Սամսարում նշանաւոր են այսպիսի ութ այր:

Բացի եկեղեցուց և բազմաթիւ այլերից, Սամսարներում նշանաւոր են և քարի մէջ փորուած 2 փոքրիկ ջրաղացները, որոնք գտնուում են Փոքր Սամսարի ձորակում, Քեխուտի գետի աջ ափին:

Սրանցից մին փորուած է մի չորս սաժէն լայնութեան, 6 արշ. երկարութեան և 5 արշ. բարձրութեան քարի մէջ: Սրա դէպի հիւսիս նայող երեսի վրայ բացուած է $1\frac{1}{2}$ արշ. բարձ. և 14 վերջով լայնութեան մի փոքրիկ դուռ: Նկատելի է որ ներքուստ ունեցել է քարէ փեղկ: Քարի մէջ ամբողջ փորուածքը 3 արշին լայնութեան $4\frac{1}{2}$ արշին երկ. և $3\frac{1}{2}$ արշ. բարձրութեան է: Դռան կից, սեմից 2 վերջով ցածր, իսկ գետնից 12 վերջով բարձր ձգւում է $1\frac{1}{2}$ — 1 արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան մի տեղ, որ հաւանականօրէն ջրաղացպանի քնելու տեղն է եղել:

Սրա մօտ $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան փորուած է մինչև գետին՝ ջուրը գնալու համար, միւս կողմը կէսից մէկ ու կէս արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան և միւսնոյն բարձրութեան մի տեղ էլ իրեր դնելու համար է: Մնացած 2 արշին երկարութեան և լայնութեան տեղը ջրաղացի տեղն է, որի ոչ քարը և ոչ միւս պարագաներն են մնացել, որովհետև գիւղացիք տարել են: Հարաւային կողմում կայ 12 վերջով երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան ձուլած մի պտտուհան:

ՍԱՄՍԱՐԻ ԱՅՐԵՐՈՒՄ ԴՏԱԾ ՎԱՅՐԵՆԻՆ.

Սյժմեան Ականեցիք գաղթականութեան ժամանակ վերաբնակած էին Մեծ Սամսար: 1837 թուին, երբ Սամսար պատած էր խիտ անտառով, այժմ ծերունի նահապետը բռնել է մի վայրենի մարդ:

«Մի գիշեր, պատմում էր նա ինձ, կացինը ուսս գնացի Մեծ Սամսարի ձորակի Խաչ մաղարից փոքր ինչ բարձր գտնուող ջրաղացը.

յանկարծ մի արտասովոր ձայն լսեցի, նայեցի՝ որ մի միջահասակ, անմորուս և անպէս մարդ, փոքրիկ աչքերով, ուրիշ մինչև զլուսը մերկ, միայն խոտով փաթաթուած, գլխաբաց, վիզը մի կաշեայ բան ձգած ունքերը կիտել կանգնել և ծվծվացնում է։ Գամաց մօտեցայ դրան և ուղեցի կայնով խփել գլխին, սակայն նա յարձակուեց ինձ վերայ և այնպէս սաստիկ կծեց ուսս, որ արինն աղբիւրի պէս սկսեց հոսել։ Ես հաւաքեցի ուժերս և մի այնպիսի հարուած տուի վայրենուն, որ վայր գլորուեց։ Իսկոյն ոտից բռնեցի և ձայնեցի ջրաղաց-պան ընկերոջս՝ Պետրոսին, որի օգնութեամբ քաշեցի տարայ վայրենուն ջրաղաց և դուռը վրայից ակեցի։ Վայրենին այս ու այն կողմն ընկաւ, աշխատեց մի կերպ դուռս պրծնիլ, բայց երբ տեսաւ, որ չի կարող, յը՛, յը՛, յը՛ արաւ և ցուցամատով նախ երկիր և ապա երկինքը սկսեց ցոյց տալ։ Առաւօտուն ես ու Պետրոսը մի լաւ կապեցինք որա ձեռքերն ու տարանք զիւր տանուտէրին։ Երկու օր մնաց տանուտէրի գոմում, հաց, կերակուր էինք տալիս՝ չէր ուտում, անկողին էինք քցում, չէր պարկում, կովի առաջ ձգուած խոտը ջոկում ուտում էր։ Ես մօտեցայ նրան, վիզը ցկած կաշին քանդեցի առայ, նա սկսեց երկինքը ցոյց տալ և աղաչել, մինչև որ ես կրկին կապեցի վզից։ Երրորդ օրն պինդ կապեցի ձեռքերն ամուր թոկով և տուի չորս մարդու, որ տանեն Խըրթըզ՝ գաւառապետին ընծայ, ես էլ գնացի որ հանդերձս փոխեմ, յետեւերից հասնեմ։ Սակայն մինչև իմ գնալս վայրենին սաստիկ բղաւում է, այնպէս որ տանողները սարսափում են, քաշում պրծցնում է թոկերն և փախչում։ Ես հէնց այս միջոցին վրայ հասայ ու ընկայ վայրենու յետեւից. նա փախաւ եկաւ մտաւ Խաչ մաղարան (այրը)։ Ես ընկերներին հետ կտրեցի դուռը և հրացան արձակեցի։ Այս ժամանակ նա յանկարծ դուռս թռաւ, սաստիկ բղաւեց ե անյայտացաւ անտառի մէջ։

ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ

ՀԱՅԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառի Հայերը գլխաւորապէս գաղթականներ են Երզրումի վիլայէթից, որ եկած են 1830 թուին Երզրումի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ: Դաղթած շատ ծերունիներից լսելով և գրաւոր աղբիւրներից քաղելով՝ ես արդէն պատրաստել եմ այս գաղթականութեան մանրամասն պատմութիւնը, որ աւելի ևս մշակելու յուսով առ այժմ յետաձգում եմ հրատարակել:

Բացի Կարնոյ գաղթականներից, կան և Արտահանի գաւառի գաղթականներ, որոնք բնակում են Խորենեա և Փոկո գիւղերում. իսկ Դիլիֆցիները Խնուսից են: Շատ հետաքրքիր է սրանց գաւառաբարբառի կրած փոփոխութիւնը Կարնոյ գաւառաբարբառի աղբիւրներից տակ, ուստի և ես առաջ կը բերեմ մի քանի երգեր և հեքիաթներ սրանց բարբառով իմ «Ջաւախքի բուրմունքում»:

Ժողովրդի վարք ու բարքին և հաւատին վերաբերեալ նիւթերս ինքս հաւաքել եմ գլխաւորապէս Կարնոյ գաղթականներից:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՒՆԻՔՆԵՐ.

Ջաւախքում բնակող Հայախօս Հայ կաթոլիկները բնակում են հետեւեալ գիւղերում.

Ալաւտան	706	ար.	627	իգ.	183	տուն.
Վարգաւ	52	,,	61	,,	10	,,
Վարեան	196	,,	169	,,	40	,,

Տուրցիս	233	,,	225	,,	41	,,
Խիզաբաւրա	673	,,	601	,,	137	,,
Թորիա	185	,,	160	,,	46	,,
Ուճմանա	181	,,	164	,,	40	,,
Էշտիա	799	,,	720	,,	196	,,
Ընդամէնը՝ 8 գիւղ	3025	ար.	2727	իգ.	699	տուն.
Երկու սեռից՝	5752	Հոգի:				

Այստեղի բնակիչները մինչև վերջին ժամանակներս գնում էին Կ. Պօլիս աշխատելու, և այս պատճառով դաւառիս միւս գիւղացիներից աւելի զարգացած և կրթուած են: Տները փայլում է վերին աստիճանի մաքրութեամբ:

Վարւածնցիք Էրզրումի Թուանճ գիւղից են: Սրանք թէ հանդերձներով և թէ նիստ ու կացով չեն տարբերում Վաչիանցի Հայ լուսաւորչականներից, որոնց հայրենակից են:

Վարգաւցիք և Խզաբաւրացիք բնիկներ են: Սրանք վաղուց մոռացած են իրենց մայրենի լեզուն և խօսում են վրացերէն: Եւ թէպէտ ընդունած են վրաց սովորութիւններ, լայց և այնպէս՝ ընտանեկան կեանքը հայկական է:

Թորիայի, Ուճմանայի և Էշտիայի բնակիչները Խնուսի Քիլուայ գիւղից են, խօսում են Մշու բարբառով. տղամարդկանց հանդերձը նման է Կարնոյ գաղթականներին, միայն ընդհանրապէս հագնում են «նախշուն գուլբա», որով և՛, լուսաւորչականների ասութեամբ, ճանաչում են: Կանանց մեծ մասը հագնում է Արտահանցիների և Դիլիֆցիների նման՝ գէյրա:

Բացի կրօնական ծէսերից ու սովորութիւններից, ընտանեկան կեանքը, սովորութիւնները բոլորը նման են Հայ լուսաւորչականներին:

Սրանց մէջ գրագիտութիւնը սաստիկ քիչ է տարածուած:

Ընդհանրապէս սրանք կրօնամոլ են, սիրում են կրօնական հարցերով զբաղուիլ, իրենց ուղղափառ կամ կաթողիկ են կոչում և երբէք չեն ուզում լսել՝ թէ ազգով Հայ են:

Սրանք յաճախ վիճում են լուսաւորչականների հետ կրօնական հարցերի մասին:

Թէ կաթոլիկ և թէ լուսաւորչական Հայերը միմեանց Հետ աւելի վատ են վարուում, քան թէ շրջապատող միւս ազգութիւնների, օր. վրացոց կամ թուրքերի, Հետ:

Այս գաւառի բոլոր կաթոլիկները ունին մի գործակալ քահանայ, որ նշանակուում է Ախալցխայի կաթոլիկաց Հոգևոր կառավարութիւնից:

ՏԱՎԱԴԱՐԱՆ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՀԱՅԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառի Բաւրա, Խուլգումա, Կարտիկամ և մասամբ Տուրս գիւղերի բնակիչները տաճկախօս կաթոլիկ Հայ են: Սրանք 1829-ին գաղթած են Արտահանի գաւառի Գէօլա Հասարակութեան Վէլ գիւղից:

Ինչպէս ծերունիները պատմում են, իրենց նախնիքը լուսաւորչական Հայեր են եղած և զանազան ժամանակներում այլևայլ տեղերից եկած բնակած են այս գիւղը: Անցեալ դարում Արտահանի բէկը արգելած է Վէլ և շրջակայ Հայախօս գիւղերին Հայերէն խօսել և ամէն մի անգամ խօսելիս 50 բաղդադ տուգանք է առած:

Այս ժամանակները մի կապոցին (Capucin) քահանայ, որ միանգամայն պարապում էր բժշկութեամբ, զաւրիս Արտահանի բէկին բժշկում է: Երբ բէկը լաւի է դառնում, կապոցին ուզում է Հեռանալ, պատճառելով թէ իւր պաշտօնըն է կաթոլիկ Հաւատք քարոզել: Իսկ բէկը որպէս զի քահանային իրենից շատ չհեռացնէ՝ ուղարկում է մօտակայ Վէլ գիւղը՝ քարոզելու: Վելցիք, որ քահանայ չէին ունեցել քանի այնտեղ գաղթել էին, կամաց կամաց ընդունում են կաթոլիկութիւնը:

Գաղթական ծերունիների ասելով՝ դարուս սկզբում այդ գիւղում բնակում էին 26 տուն կաթոլիկ Հայեր, և միայն երեք տուն վրացիք: Սկզբում այս երեք տունը կազմում էր ժիժոգելի գերդաստանը: Այս երեք տուն վրացիք յունադաւան էին, և ունէին իրենց փոքրիկ եկեղեցին: Կաթոլիկ Հայերն վրացիներին ստիպում էին իրենց կաթոլիկ կրօնն ըն-

դուենելու և երբէք միմեանց աղջիկ չէին տալիս առնում, մինչդեռ Լուսաւորչական հայերի հետ միշտ խնամութիւն էին անում: Կրօնական վիճաբանութիւններ անպակաս էին իրենց մէջ:

Շատերը պատմում են, թէ Նաքալաքի գիւղից Սապոգելա անուն մի վրացի՝ շատ խնդրել է Վէլի Կարապետ քէհի (քնայնայի, գիւղի տանուտիրոջ) աղջկայ՝ Հեղինէի ձեռքը, և երբ մերժուել է, ընծաներով հաճեցրել է Արտահանի բէկին՝ բռնութեամբ խլել աղջիկն և տալ իրեն: Սրա գէմ յուզուել և բողոքել են Վէլ գիւղի բոլոր կաթողիկ հայերը, և միայն այն ժամանակ են հանգստացել՝ երբ բէկը ստորագրութիւն է առել Սապոգելայից՝ որ չստիպէ Հեղինէին յունադաւանութիւն ընդունելու: Սակայն հակառակ իւր խոստման սաստիկ ստիպում է կնոջը՝ Հեղինէին՝ որ ընդունի յունադաւանութիւն և երբ սա հաստատ է մնում, կապում է ձեռքն ու ոտքը, վերան մածուն քսում, գնում շների առաջ, որ լիզեն, և Մեռոնը հանեն, որպէս զի յետոյ օրթողոքս մկրտէ: Այս որ լսում են Վէլի հայ կաթողիկները, բողոքում են Արտահանի Ալի-բէկին: Բէկը 100 դուռուշ տուգանք է առնում, Սապոգելենց Պէտրէի որդի Յովսէփին բանտարկում և խստիւ պատուիրում է նրան ազատ թողնել կնոջը՝ իւր կրօնը դաւանելու: Այնուհետև կրօնամուկ վրացին ազատ է թողնում Հեղինէին և սա մինչև ի մահ մնում է կաթողիկ:

1887 թուին այս կինը, որ 1829 թուին՝ Կարնոյ գաղթականութեան ժամանակ՝ գաղթել էր Ծալկայի գաւառի Բեխտ գիւղը, զգալով մահուան մերձեցալը՝ ստիպում է իւր վրացի որդւոց՝ որ տանին իրեն գաւառի Տուրս գիւղը, ուր և մեռնում ու թաղւում է հայ կաթողիկ ծէսով: Այս գիւղերի բոլոր կաթողիկները յաճախ լիշում են Վարդան անուն Վելցի հայրենակից մի նահատակ, որ քրիստոնէութեան վերայ վկայել է մարտիրոսական մահուամբ: Այս ժողովուրդը բացի այն որ հայ տիպ է կրում, այլ և իւր աշխատասիրութեամբ ու տոկունութեամբ նրանից չէ տարբերւում: Սրանց ընտանեկան կեանքը, սովորութիւնները բոլորովին հայկական են:

Հարսանեաց ժամանակ 12 ղուռուռ, ի խորհուրդ 12 առաքելոց, տալիս են աղջկայ մօրը, ինչպէս միւս գիւղացիները: Բաղման ժամանակ տալիս են «փէտատի հացը», որ է գերեզման փորելու մասնակցութեան ուտելիք:

Ընտանեկան բառերից շատերը գեռ հայկական են: Օրինակ՝ հօքօ (հօրքօյր), սանամէր, սանիկ, խնամի, փեսայ: ձտկատ: Անթեղ, խաչերկաթ, ափիշ, թաթակիշ, մուխքաշ, ծափ, կճուճ: Կրծկալ, կապան (փորքաշ), խոտկուռ, թւլաթ: Գոմ, ախոռ, մարագ, բնկալ, կոնտ, կապ, կրկալ, թառ, փակ: Մտտակ, սըփահ: Հարոր, քոթան, խոփ, ձևիշ, մաճ, մաճկալ, սամի: Խաշիլ, մախոխապուր, լակ: — Դարձեալ՝ բարև, Աստըծու բարին, բարբրիկուն, գովացեալ Յիսուս: Կենդանութեն, սաղըլլիք: — Եկեղեցական բոլոր սպասների անուններն ևս հայկական են:

Մարգկանց անուններն ևս մեծ Պատով հայկական են՝ օրինակ՝ Օսկէհատ (80 տարեկան մի կին է), Մարգարիտ, Սիրբին, (Սրբուհի), Հոռոմ, (Հռիփսիմէ), Եղիսաբէթ, Շուշան, Վարթուն (86 տարեկան մի կին): Սարգիս, Պապիկ, Գրիգոր, Ներսէս (91 տարեկան ծերունի), Վարդան:

Հայկական ժողովրդական աղօթքներից սրանք գիտեն «Աստուածածին գուն կուս էս», «Լուսացաւ՝ լուսն ի բարին»¹⁾ և այլն: Հին սերունդը իրեն ուղղափառ էր անուանում, իսկ նոր սերունդը՝ շնորհիւ ուսուցիչների և քահանաների իրեն «հայ կաթոլիկ» է անուանում և աշխատում է սովորել մայրենի լեզուն:

1886 թուի աշխարհագրի ժամանակ՝ նախկին գաւառապետ Սմբատով վրացի իշխանը եկել էր այս գիւղերը և աշխատել էր սրանց «վրացի» դրել տալ, սակայն միայն մի տուն՝ վաթից՝ վրացի էր գրուել, միւսներն ասել էին թէ հայ են: Ուստի կարծում եմ, որ բոլորովին անհիմն է՝ ոմանց և Ջագուրսկիի իւր «ПОВЗДЕА ВЪ АХАЛЦЫХСКИЙ УѢЗДѢ» աշխատութեան մէջ սրանց «վրացի» կոչելը:

¹⁾ Տես «Հաւաքիքի բուրմունք»:

²⁾ Այս հաստատութիւնը ևս տպուած է «Հանդէս ամսօրեայում» և արտատպուած «Արձագանք»-ում:

ՀԱՅ ԲՈՅՈՒՆԵՐ.

Ախալքալաքում բնակում են 17 տուն, 21 արական 19 իգական սեռի Հայ բոշաներ:

Սրանց մասին ես կը յիշեմ միայն մի քանի աւանդութիւններ, որ իրենք պատմեցին ինձ իրենց ծագման մասին. իսկ սրանց կեանքի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը և արգէն պատրաստ Հայերէնից--բոշերէն բառարանը կը մնան դարձեալ մշակուելու:

Բոշաներն իրենց ծագման մասին կարողանում են պատմել միայն հետեւեալ աւանդութիւնները:

Շատ վաղ ժամանակներում ապրում էր մի վարդապետ, որի երեք սարկաւազները կաշառուելով թշնամիներից՝ մի կին են բերում, անում նրա խուցը: Երբ թշնամիները գալիս բռնում են վարդապետին կնոջ հետ, սա հասկանում է սարկաւազների խարդաւանքը և անիծում նրանց՝ տսելով.

«Սև երեսներ, գնացէք, էլ մալդոց մէջ չերևաք»:

Իսկոյն սրանց երեսների կէսը սևանում է, առնում են մի մի պարկ և գաւազան ու գնում, անվերջ գնում: Ճանապարհին սրանց հանդիպում են ձի, կով, ոչխար և այլն, սակայն սրանցից և ոչ մինը չի մնում սրանց մօտ, միայն էշը հաւատարմութիւն է ցոյց տալիս, և չի հեռանում տիրոջից: Սրանք վերցնում են էշը և գնում. հասնում են մի անտառ, ճիւղեր կտրտում, քթոց, բաթաթ, մաղ շինում, բայց որովհետև իրենց երեսի կէսը սևացած էր և չէին կարող մարդկանց մէջ մտնել, ուստի տալիս են իրենց կանանց տանել ծախելու: Այսպէս շարունակւում է սրանց կեանքը, ամուսինները տանը նստած շինում են մաղ, բաթաթ, սեալա, քթոց և փոկ. իսկ կանայք ման ածում քաղաքն ու գիւղեր ու վաճառում:

Բ.

Մի զառամեալ կին բոշա ևս պատմում էր՝ թէ շատ վաղ ժամանակներում Կիլիսիեզնոս անունով մի մարդ չկարո-

դանակով իւր գերդաստանին ապրուստ հալթհալթել, յուսահատուել և զնացել մտել է թոնիրը, որ քաղցածութիւնից մեռնի:

Կինը եկել հանել է նրան թոնրից և յուսադրել՝ առեւելով.

Կերթամ մուրամ,
Բերեմ պահեմ.
Հաւի դուշով,
Փրփուր լոշով.
Նլ, ել, մատաղ
Ըլլիմ քեզի.
Նլ ատ թոնրէն,
Մէմ՝ դուս արի:

Ուստի և նրանց մէջ սովորութիւն է դարձել՝ երբ պըսակից յետոյ եկեղեցուց հարս ու փեսան տուն են վերադառնում, փեսան մտնում է թոնիր, իսկ հարսը պարում է թնդրափում, վերոյիշեալ խօսքերն երգելով, մինչև որ փեսան դուրս գալ թոնրից:

Գ.

Առաքեալներից մին ճաշի ժամանակ տալիս է Յիսուս Քրիստոսին մի կտոր հաց, որի վրայ Տէրը կեղտեր նկատելով՝ բարկանում և մի փունջ մաղ իւր գլխից պոկելով տալիս է հաց տուողին: Աշակերտը զարմացած նայում է տէրօջր: Այդ ժամանակ Յիսուս խաչակնքում է մաղը և աշակերտը իսկոյն սովորում ու սկսում է գործել մաղ: Եւ ահա այդ աշակերտը համարւում է մաղագործների նախահայր:

Գ.

Բոշաները իրենց լեզուով իրենք իրենց կոչում են լում, աակայն ոչ մի բացատրութիւն չեն կարողանում տալ: Միւս ազգաբնակութիւններին նրանք յայտնի են ըռշա անուանով: Այս անուան ծագման մասին իրենք բոշաները պատմում են հետեւեալ բառախաղը.

Մի մեծ հրաւերքի գնացել են բոլոր ազգութիւնները, երբ սրանք տեղաւորուել պրծել են, նոր եկել են լոմերը, սակայն տեղ չէ եղել և սրանց պատասխանել են թէ պոշ ա, պոշ ա (իզուր է, իզուր է) գնացէք: Այստեղից էլ, իբր, յաւաջացել է պոշտ-իզուր—անունը:

Ե.

Իսկ առ այժմս բոշաների մասին մի ամփոփ գաղափար տալու համար ասենք, որ սրանք ևս պատկանում են հնդկա-արիական ցեղին, որ ցրուած հին և մասամբ նոր աշխարհի գրեթէ բոլոր անկիւնները, ապրում է տնկրօն, անհայրենիք և անօրէնք: Ամբողջ աշխարհում մի կտոր հող չունենալով՝ այս ցեղն ամէն տեղ իրեն հայրենիք է համարում: Անտարբեր քաղաքների հարստութեան և նրանց բնակիչների փարթա-մութեան և կեանքի յարմարութիւններին, նա՛միայն մի բան է խնդրում--թոյլ տալ իրեն ազատ տալրելու բնութեան գրկում ¹⁾:

Սրանք երևացել են Հայաստանում հաւանականօրէն է կամ Բ դարում ²⁾ և հետզհետէ ընդունել հայերէն լեզուն, կրօնը և սովորութիւնները:

Բոշաները միջահասակ են, մարմնի մասերը կանոնաւոր, միայն յաճախ պտտահում է կանանց ստիքների ոչ սովորա-կան մեծութիւն: Սրանց մէջ շատ քիչ կան մեծ փորաւոր-ներ, կզաւորներ և ալլն:

Մորթին, ըստ Կոլոչի ³⁾, աւելի կամ պակաս մթնադոյն է, մազերն ու աչքերը ագռաւի սևութեան, երեսն երկարաւոյն է, ճակատը նեղ, քիթը փոքր ինչ առաջ ընկած և երբէք տափակ, աչքերի և կոպերի մէջ տեղի տարածութիւնը նեղ-ունեն սպիտակ ատամներ:

Բոշայի բնաւորութեան յատկանիշ կողմերն են՝ աներե-սութիւնը (անյերջ և անդադրում խնդրել), անհոգութիւնը,

¹⁾ Пактапашъ Цыгане.

²⁾ Վանցեան. Գաղմ. ակնարկ Բոշաների անցեալից. «Մուրճ» 1894 № 7 և 8.

³⁾ «Մուրճ» 1890 № 9:

երբէք նա չի հոգում ապագայի մասին, նա ապրում է օրից-օր և սաստիկ եսասիրութիւնը. նա ոչ մի զոհաբերութեան ընդունակ չէ. մինչև անգամ նա իւր հիւանդ կնոջը ոչ միայն չի խնամում, այլ և ուղարկում է հօրանց տուն, ուր եթէ մեռնի, հայրն է հոգալու թաղման ծախսերը, իսկ եթէ առողջանայ, նորից կը վերադառնայ ամուսնու մօտ: Կառավարչութիւն, օրէնքներ, կանոններ, սկզբունք, պատուի զգացմունք, անտանելի են նրանց համար, ասում է Կոլոջին. անսահման անկախութեան զգացումը ներշնչում է նրանց մէջ բնութիւնը, որին այնքան մօտ ապրում են նրանք: Նրանց համար ամբողջ երկիրը հայրենիք է, միայն թէ իրենք իրենց ազատ զգան: Ամէն կլիմայ նրանց համար յարմար է: «Ուր լաւ՝ անդ հայրենիք» — ահա թէ ում համար է ասուած» (Կոլոջի):

Ախալքալաքի գաւառի բոշաները կիսա-նստակեաց են: Ժամանակ առ ժամանակ սրանք խմբերով գաղթում են շրջակայ Ախալցխայի, Աղէքսանդրապօլի, Արդահանի, Թիֆլիսի գաւառները մի առ ժամանակ մնալու, իրենց մաղերը ծախելու և ողորմութիւն խնդրելու նպատակով: Շատ հետաքրքիր տեսարան է ներկայացնում դրանց չուն. — Փառաւորապէս բազմած իշու վրայ՝ կին բոշան բուրթ է մանում կամ գուլպայ գործում. իշու գաւազին նստած է մի երեխայ, իսկ երկու կողքից, բակեղաթի «աչքերից» դուրս են նայում մի կամ երկու մանկիկ, որոնց հաւասարակշռելու համար կտիռւած են մաղեր: Սրա ետեւից ամուսինը երկար մահակը ձեռին առաջ է քշում էշը: Մի ուրիշ կին էլ, մէջքին կապած իւր մանկիկը և մի քանի մաղ, ձեռին երկար մահակը կա՝ աջ է շարժում: Շատ անգամ պատահում է, որ և անակ կանայք որդի են ծնում առանց մի որևէ տան, որին պատահող առուակի մէջ լողացնելուց, կապում են իրենց մէջքին և շարունակում ճանապարհը:

Բոշաները նստակեաց կեանք չեն սիրում, երկրագործութեամբ բոլորովին չեն պարապում: Սրանց «Ժամանա՞տ սալի

(սայլի) զռզռոց, չիմանաս իշու զռզռոց» անէծքն արգէն ցոյց է տալիս, թէ որքան արհամարհում են երկրագործութիւնը:

Այլ-բոշաները գլխաւորապէս պարապում են մաղադործութեամբ, որի համար և հայերը նրանց կոչում են մաղագործ: Բացի սրանից մի քանիսն էլ պարապում են յալառառութեամբ, հասարակ դարձնութեամբ և մանաւանդ աշղուրութեամբ:

Մի բոշա օրական կարող է շինել 6—8 մաղ, որոնցից միջին թուով կարող է վաստակել 60—80 կոպէկ: Բայց որովհետեւ այնքան շատ չի ծախւում, ուստի և սրանք մեծ մասամբ անգործ են մնում և իրենց ժամանակն անց են կացնում առաւելապէս գինեւորութեամբ, որպէս օղու սիրահարներ և կամ ձմեռը՝ օդաներում, որպէս աշղների և հեքեթ ստողների ունկնդիրներ: Անհամեմատ ծանր է կին բոշայի աշխատանքը. մինչդեռ ամուսինը տանն է մնում, կին բոշան ամբողջ օրը և շատ անգամ ամբողջ շաբաթներով և ամիսներով շրջում է քաղաքում և շրջակայ գիւղերը մաղերը ծախելու և ոգորմութիւն խնդրելու: Նորահարս բոշաները հինգ տարի շարունակ մնում են տանը և խնամում տան երեխաներին, կերակուր պատրաստում, կար անում և այլն, իսկ միւսները միշտ երկ երկու ման են գալիս գիւղ ու քաղաք: Բոշա կանայք ձգում են մէջքերին մի մի կաշէ պարկ, ստացած նուէրներն մէջը դնելու, վերան ամրացնում են մի քանի սայլա, (տափարակ կողով) ձախ թւերից կախում մի քանի մաղ, որոնցից մի քանիսը երբեմն էլ ուղղակի գլուխներն են անցկացնում, գուլբէն կամ թեշիկը խրում են գօտու մէջ և առնելով հաստ և երկար մահակն՝ այս ու այն տունը մտնում: Փողոցներում երեխաները վազում կղմթում են նրանց, որպէսզի իրենց դանակները սրանան, իսկ սրիկաները հազար ու մի անվայել խօսքեր են ուղղում նրանց: Բոշան իւր երկար մահակով «հասցնում է» երեխաներին և սուր պատասխաններ տալիս սրիկաներին: Պէտք է ասել, որ սրանք շատ սրախօս են և սարսափելի հայհոյել գիտեն: Մաներով մի

տուն, սրանք տաղարկում են մի բան գնել, և անմիջապէս սկսում են գովել իրենց մաղն ու աղէն, կիւն ու ասեղը, սրից յետոյ աննկատելի կերպով անցնում են գովելու ասան-տիկնոջ սիրունիկ աչերն ու բարութիւնը, նրա վերին աստի-ճանի ողորմածասիրութիւնը: Մի բան ծախեն թէ չծախեն, սկսում են խնդրել մի կտոր հաց, որն ոտանալուց յետոյ, մի կտոր պանիր են տղերսում աւելացնել, սրանից էլ յետոյ մի հին շոր, որովհետեւ երեխաները մերկ են և այս շարունակ մինչև վերջնականապէս մի բանում մերժեն նրանց: Ամբողջ օրը դուրսն անցկացնելով, և շներէից ազատ տեղերում դուլ-բայ գործելով կամ բուրթ մանելով՝ բոշան վերագառնում է տուն և ամբողջ վաստակը տալիս ծոյլ ամուսնուն, որը շատ անգամ գործածում է այն իւր ծխախոտի և կամ օղիի համար:

Բոշա կինը սաստիկ ստախօս, շատախօս, խաբւբայ և փոքր ինչ գող է, սակայն և այնպէս՝ նա սաստիկ բարոյա-կան է:

Ախալքալաքի բոշաները կազմում են մի փոքրիկ հա-մայնք, որ ենթարկւում են իրենց աթոռակալին: Սա ընտը-ւում է բոշաներից և հաստատւում Ախալքալաքի գործակալ քահանայից, «պտհպանիչօփ»: Սա մեծ հեղինակութիւն և յար-գանք է վայելում բոշաներից և սրա միջոցով են նրանք վեր-ջացնում իրենց ներքին գործերը, խռովութիւնները և այս է պատճառը, որ նրանք Կրթէք չեն գանգատւում զատարանե-րում կամ հոգևոր ատենաներում:

Ախալքալաքի բոշաները բոլորովին զուրկ են ուսումից. նրանցից դեռ ոչ ոք կարդալ գրել չգիտէ, գպրոցներում ևս ոչ մի բոշայ երեխայ չի ուսանում:

Մտաւոր անասկութեան հետ՝ բոշաները կրօնական սնան-կութիւն ևս չունին: Սրանք թէև լուսաւորչական են և բա-ւական ջնքմեռանդութեամբ յաճախում են եկեղեցի, սակայն քրիստոնէութիւնից շատ քիչ բան է յայտնի նրանց,

Բոշաների բնակարանները բոլորովին նման են Հայ գիւ-ղացիների բնակարաններին: Հանգերձները ևս ոչնչով չեն տար-բերւում:

Այսանդի բռնաները խօսում են հայերէն, տեղական բարբառով, սակայն մի առանձին արտասանութիւն ունին: Ընտանեկան լեզուն ևս այդ միւսնոյն է, միայն երբեմն, երբ հայերից գաղտնի մի բան են ուզում միմեանց յայտնել, խօսում են իրենց, բռներէն լեզուով: Այս լեզուն պատկանում է Հնդկա-Եւրոպական գերգաստանին և հետզհետէ մոռացուելով այժմ սաստիկ աղքատ է: Ենթարկուելով Հայոց լեզուի ազդեցութեան, նա արդէն կորցրել է իւր հղումն և խոնարման ձեւերը և ընդունել հայկականը: Բռներէն երգերը այժմ սաստիկ ստեղծութիւն են և մենք հազիւ կարողացանք իրենց բռնաներից լսել հետեւեալ երկուսը որ առաջ ենք բերում այդ լեզուի մասին մի գաղափար տալու նպատակով:

ՌՁՅԵՐԷՆ ԵՐԳԵՐ.

Ա.

Աւէ հոսել, կըմրուկ խաթէ ախմ' ա' ծէա պտրիս պաւիս,
Արի մ'օտս երդումս կեր, մէկ էլ չը ընկնիս ոտքս,
Աթիս կու քվեմ մերաւիթ դուդի կու խլաւիթ
Ձեռքս կը ձգեմ քեզ պատուի կը լեղիդ.
Լուի կայէն, չտար կայէն, յաթմը կայէն, ախ կայէն.
Երկու անգամ (ժմնկ) չորս անգ. հինգ անգամ մի անգամ.
Աւէր վեսեր էք դուգայիս, գէ կու մանկէք տիրաւէս,
Եկեր նստեր էք մօտս ինչ կ'ուզէք ինձնից.
Սամէլ կամաւտիք փանեցէք, սիսաւէս ջէ խլաւէս.
Լաւ քաներ ասացէք, գլխէս զնայ խելքս.
Լուի կայէն, չտար կայէն, յաթմը կայէն, ախ կայէն:
Երկու անգամ, չորս անգամ, հինգ անգամ, մի անգամ.
Հանէս օղլին ուղարեց լոմ էմ պուչաւեցէք տլարիս
Ծովհաննիսի որդին ասաց ըռչայ եմ հարցրէք անունս
Կամ մը ջանես յակվէն աւէ, տթաւէս լէ դմրաւիս
Բան մը գիտես առաջ արի, ձեռքիցս առ սազս
Լուի կայէն, չտար կայէն, յաթմը կայէն, ախ կայէն.
Երկու անգամ, չորս անգամ. հինգ անգամ, մէկ անգամ

Բ.

Աւէ իննաւ Հոսել, վեսէ դուգալիս,
 Արի տղայ աստեղ, նիստ մօտս.
 Բիւմ մանուս աւէ նէա լես տըլարիս.
 Վախենում եմ մարդ զայ, չը տաս անունս.
 Ես բուհու կամ դանեմ նէա ֆենաս թալիս,
 Ես շատ ըան գիտեմ չը լինիս ընկերս.
 Հեզիս լորեցիք իսա՝ մանուս էս մանուս.
 Թէ որ գտար մարդ ես մարդ.
 Աւեմ վեսեմ Հոսել կէ դարէս պաշտաս
 Գամ նստեմ այդտեղ ինչ ունիս հետս,
 Սամլիկարեմ ճահրին բանթեմկու դաստասաս
 Եինեմ մարդ կապեմ տասը-տասը
 Զլաւ կարէ կուչեմ նէա կաւես պաշտաս,
 Եոտ արա կերթամ չես զայ հետս,
 Հեզիս լորեցիք իսա՝ մանուս էս մանուս.
 Թէ որ գտար մարդ ես մարդ.
 Ուստա Վանոն պագընց տիրաւէն թաճլիս,
 Վարպետ Վանոն ասաց իրանից թաճլիս, (երգ)
 Կամ նա ջանես իսա մա պեսիր մաճլիս,
 Բան չը գիտես եթէ որ մի մտնիր կաճառ,
 Զուճոտվիմ կու պալտատ սընանես կու զիս.
 Կը կոռվիմ հետդ կը ծանաչես զիս.
 Հեզիս լորեցիք իսա՝ մանուս ես մանուս:
 Թէ որ գտար՝ մարդ ես մարդ.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Բացարձակ թիւ

Ախալքալաքի գաւառի բնակիչների թիւը.

ըստ 1886 թ. աշխարհ.

Գաղաքում	.	.	4303	մօտ	1895 թ.
Գաւառում	.	.	59496		4602
			63,799		61900
					66,502

Խոտութեան կողմից Ախալքալաքի գաւառը Թիֆլիսի նահանգի բոլոր գաւառների մէջ չորրորդ տեղն է բռնում: Նրա մի քառակուսի վերստի վերայ բնակում են 28 հոգի:

Բոլոր գիւղերի թիւը 110 է, ուրեմն միջին թուով իւրաքանչիւր գիւղում բնակում են 605 մարդ:

Տների թիւը.

Տների թիւը և նրա յարաբերութիւնը բոլոր բնակիչների թուի հետ երևում է հետևեալ աղիւստից.

		<i>Տների թիւը.</i>	<i>Մի տանը բնակիչ.</i>
Գաղաքում	.	699	5,3
Գաւառում	.	6809	8,7
Ամբողջ գաւառում		7508	8,3

Ախալքալսի գաւառի ընտելեցնելու 1886 թ. աշխ.

№	Քաղաք և հասարակություն.	Հայեր				Ցանցական						Դուրսեր		Մահացած.		Հրէյ		Իսլ.		Բոլորը		Ընդամենը
		Ար.		Իգ.		Բոսն.	Վրացի		Ցեյն		Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.		
		Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.		Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.												
1	Ախալքալսի քաղ.	2151	1918	12	33621	22	232218	—	—	—	—	—	—	9	62528	799	2283	2020	4303			
2	Արագածայի (13 գ.)	2871	2562	759	715	—	—	—	—	—	—	—	—	139	114	818	3769	3391	7160			
3	Բարակի. (23 գ.)	4218	3788	—	—	—	719 621 3 3	—	—	—	—	—	—	93	81	1014	5033	4493	9526			
4	Վարկան (9 գ.)	1081	1007	1860	1683	—	130 108 29 23	—	—	—	—	—	—	427	378	768	3527	3199	6726			
5	Վաչիանու (11 գ.)	3879	3405	—	—	—	25 27	—	—	—	—	—	—	268	229	851	4172	3661	7833			
6	Գարեղայի (8 գ.)	—	—	—	—	8 6 4	— 3	3288	3314	—	—	—	—	17	6	829	3320	3326	6646			
7	Դիլիսկայի (9 գ.)	1565	1445	—	—	—	825 791	—	—	—	—	—	—	40	32	519	2430	2268	7698			
8	Կարծախի (10 գ.)	1092	950	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1053	877	441	2146	1827	3973			
9	Սաթխայի (8 գ.)	2813	2609	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	321	260	656	3134	2869	6003			
10	Խրիթու (11 գ.)	13	12	—	—	—	222 214	—	—	—	—	—	—	1288	1068	417	1523	1294	2817			
11	Էշտիայի (8 գ.)	922	849	1165	1044	1	—	—	—	—	—	—	—	75	57	496	2164	1950	4114			
Ընդամենը գաւառ.		20605	18545	3792	3444	45	27	1947	1784	58	44	3288	3314	3720	3108	7608	33501	20298	63799			

Ըստ սեռի.

Ախալքալաքի գաւառի բնակիչների թիւը ըստ սեռի բաժանուում էր 1886 թ. աշխարհագրութեամբ.

Քաղաքում	.	.	2283	ար.	2020	իգ.
Գաւառում	.	.	31218	,,	28278	,,
Իմիասին	.	.	33501	,,	30298	,,

Ուրեմն՝ 100 բնակիչից

Քաղաքում	53,06	ար.	46,94	իգ.
Գաւառում	52,47	,,	47,53	,,

Ամբողջ գաւառում 52,51 ,, 47,49 ,,

Եւ հարիւր արական սեռի մարդկանց գալիս է իգական սեռից

Քաղաքում	.	.	.	.	88,48
Գաւառում	.	.	.	.	90,58

Ամբողջ գաւառում . . 90,44

Այսպիսով Ախալքալաքի գաւառն այն սահմանիւ գաւառներից մին է, ուր այր մարդիկ կանանցից աւելի են:

Ըստ ազգութեան

Գաւառիս բնակիչները 1894 թ. էին.

№	ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	Քաղաքում.			Գաւառում.			Ի միասին.		
		Ար.	Իգ.	Եր.ս.	Ար.	Իգ.	Եր.ս.	Ար.	Իգ.	Եր.ս.
1	Հայեր	2278	2012	4296	25196	20321	45312	27474	22333	49807
2	Ռուսներ	35	20	55	3651	3566	7217	3686	3586	7272
3	Վրացիներ	24	24	48	1921	1745	3666	1945	1769	3714
4	Յոյներ	15	14	29	14	13	27	29	27	56
5	Լեհեր	4	2	6	»	»	»	4	2	6
6	Թուրքեր	8	14	22	2321	2029	4350	2329	2043	4372
7	Քրդեր	»	»	»	319	271	590	319	271	590
8	Հրէաներ	24	28	52	»	»	»	24	28	52
Ըստը .		2888	2114	4502	33422	27740	61162	35810	30059	65869

Այս աղիւսակից երևում է, որ այդ ազգերը կազմում են բոլոր ազգաբնակչութեան հետեւալ $\%$.

Հայեր. 71—Ռուսներ. 11—Վրացիներ. 5,6—Թուրքեր. 6,6 Միւս ազգերը. 5,8

Ըստ դաւանութեան

Գաւառիս բնակիչները պատկանում են հետեւալ եկեղեցիներին.

1894 թուին.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		VII.	VIII.										
	Հայ լուսաւոր.	Հայ կաթոլ.	Յունադաւան.	Աղանդաւոր	Հռովմ. կաթ.	Մահմեդակ.		Մուսուլման	Բոլորը.										
	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ	Ար. Իգ եր										
Քաղաքի .	2259	2012	19	10	50	34	»	»	»	»	24	28	33475	2364	2090	4454			
Գաւառի .	21363	16841	3833	3480	2103	1815	3536	3560	»	»	2640	2300	»	»	»	»	33475	27996	61471
Ամբողջ գաւառի	23622	18843	3852	3490	2153	1849	3536	3560	4	2	2648	2314			24	28	35839	30086	65925
	42465	7342	4002	7096	6	4962		72											

Բոլոր ազգաբնակչութեան համեմատութեամբ այս դաւանութիւնների պատկանողները կազմում են.

Հայ լուսաւորչականներն 64,4—Հայ-կաթոլիկներն 11,2—Յունադաւաններն 6,0—Աղանդաւորներն 10,8—Մահմեդականներն 7,6

Հետեւալ աղիւսակից երևում է, որ ըստ դասակարգերի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը ստալիս է հետեւալ $\%$

Աղնուականներ 0,4—Հոգեւորականներ 0,2—Գատուաւոր քաղաքացիներ 0,8—Բուրժուաներ 5,5—Արքունի գիւղացիներ 51,1—Սեպակա-նաւէր գիւղացիներ, պաշտօնաթող և պահեստի թողնուած ստորին պաշտօնեաներ, օտարահպատակներ և ժամանակաւոր ապրողներ 2,0

Ըստ դասակարգի

Ջաւախքի բնակիչները բաժանուած են

Դ Ա Ս Ա Յ Ա Ր Գ Ե Ր .	Քաղաքի			Գաւառի			Ամբողջ գաւառի.		
	Ար.	Իգ.	Եր. ս.	Ար.	Իգ.	Եր. ս.	Ար.	Իգ.	Եր. ս.
Ազնուականներ.									
Տոհմական . . .	8	12	20	1	1	2	9	13	22
Անձնական . . .	5	4	9	»	»	»	5	4	9
Մահմետական բարձր դասակարգ . . .	5	5	10	110	113	224	116	118	234
Հոգեորականութիւնք Հայ լուսաւորչական . .	8	7	15	53	45	98	61	52	113
Յունադաւան . . .	1	1	2	3	3	6	4	4	8
Միւս քրիստոնէականների .	»	»	»	10	6	16	10	6	16
Մահմետականների . .	»	»	»	9	9	18	9	9	18
Գաւառացի քաղաքացիներ									
Տոհմական . . .	130	106	236	120	105	225	250	202	452
Անձնական . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Վաճառականներ . . .	52	44	96	»	»	»	52	44	96
Բուրժուաներ (bourgeois)	1896	1748	3644	»	»	»	1896	1748	3644
Արքունի զիւզացիներ . .	»	»	»	31914	28636	60550	31914	28636	60550
Սեպհականատէր զիւզացիներ . . .	»	»	»	70	69	139	70	69	139
Գաղթականներ . . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Գալտօնաթող և պահեստի թողնուած ստորին պաշ- տօնեաներ . . .	26	14	40	12	11	23	38	25	63
Օտարաշաքատականեր . .	69	61	130	8	8	11	77	64	141
Վերաբնակողներ . . .	199	121	320	26	18	44	228	139	364
Ընդամենը՝	2392	2123	4522	32337	29019	61356	34736	31134	65869

ԱՆՈՒՅՈՒՄԱՆ ԳԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԱԿԱՆ ՍԵՌԻՖՆԱԿԻԶՆԵՐԸ ԸՍՏ ՀԱՍՈՍԿԻ
- 1886 թուի աշխարհագրութեան համեմատ

[illegible]

Այս աղիւսակը միջոց է տալիս մեզ բնակիչներին տնտեսական տեսակէտից բաժանել հինգ խմբերի. ա) մինչև 15 տարեկաններ, այսինքն այնպիսիք, որոնք զեռ չեն հասել այն հասակին, որ իրենց աշխատանքով փոխարինէին այն, ինչ հասարակութիւնը կը ծախսէր նրանց պահպանութեան համար. բ). 15—20 տարեկաններ, այսինքն ինքնուրոյն տնտեսական կեանքի համար պատրաստութեան. գ). 20—60 տարեկաններ, այսինքն ուժերի զարգացման և գործունէութեան կատարեալ շրջանին պատկանողներ. դ). 60—70 տարեկաններ, այսինքն ուժերի սպառման շրջանում գտնուողներ և ե) 70 տարեկանից աւելիներ, որոնք արդէն դադարել են աշխատելուց:

Այսպէս ուրեմն մեր հետազոտած գաւառում բնակիչներն այդ հինգ գասակարգերի վրայ այսպէս են բաժանուում.

	Քաղաքում.		Գաւառում.	
	բաց. թիւ.	%	բաց. թիւ.	%
0—15 տարեկ.	912	39,9	14742	46,9
16—20 >	266	11,7	2915	9,8
21—60 >	1045	45,8	12730	40,5
61—70 >	45	2,0	635	2,1
70 աւելի >	15	0,6	196	0,7

ԱՋԴԱՔՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄՆ.

Ամուսնութիւն.

Ախալքալաքի գաւառում միջին թուով տարեկան ամուսնանում են 521 զոյգ, որ հառաքի համեմատ հետեւեալ կերպով են դասաւորւում.

	Արական.	Իգական.
12—15 տարեկան.	„	15
15—20	124	343
20—25	176	111
25—30	155	20
30—35	43	15
35—40	10	7
40—45	7	6
45—50	3	3
50—55	3	1
	521	521

Սրանից հետեւում է, որ ամուսնացողներն ըստ հառաքի կազմում են հետեւեալ %.

	Արական.	Իգական.
15—20 տարեկան.	23,8	65,8
20—25	33,8	21,8
25—30	29,8	4,

Ըստ ազգութիւնների, ամուսնացողների թիւն դասակարգելու համար, մենք դառանք միայն Նազեթլիների հետեւեալ, 1876—1880 թուականների ամուսնութիւնների աղիւտակը.

	մինչև 20 տարեկ.	20—40	40—60	բոլորը.
Հայեր	1274	310	23	1607
Վրացիներ	87	49	1	137
Մահմեդականներ	162	76	6	244
Ընդամենը՝	1523	435	30	1988

Ժննդաքերութիւն.

Ախալքալաքի ամրոցի զաւառում 1886—1890 թուականներին եղել են ծնունդներ՝

1886 թուին	3116
1887 „	3481
1888 „	3352
1889 „	3383
1890 „	3291

Ուրեմն՝	Ընդամենը՝	16,623
	Միջին թուով	3,324

Հետեւապէս զաւառի ընդհանուր ծննդաքերութիւնն հասնում է 4,63 կամ իւրաքանչիւր հազար բնակչին զալիս է 46,3 ծնունդ: Ուրեմն այս զաւառի ծննդաքերութիւնը 8,8 բարձր է իւր, Թիֆլիսեան, նահանգի ընդհանուր ծննդաքերութիւնից (37,5), ինչպէս նաեւ նոյն նահանգի միւս զաւառներին:

Ըստ աղբյուրեան ծնունդների թիւը, նադեժդինի 1875—80 թ. հետազոտութեան համաձայն այսպէս է դասակարգւում:

Բնակիչների թիւը		Ծնունդ է		Մի ծնունդ ընկնում է քանի բնակչի	1000 բնակչից ծնունդ են.
		5 տա- րում.	մի տա- րում.		
Հայեր	29919	7382	1476	20,2	49,1
Վրացիներ	3532	683	136	26,3	38,5
Մահմեդական.	6267	1089	218	28,5	35,1
Ընդամենը՝	39718	9155	1831	21,7	46,1

Հայերից ծնւում են 49,1—վրացիներից հազար հոգուն 10,6 և մահմեդականներից 13,8 աւելի և հազար հոգուն 6 աւելի ամրոցի նահանգում ծնուած հայերից (42,8): Վրացիների և Մահմեդականների այս զաւառի ծնունդների թիւը 38,5 և 35,3—նոյնպէս բարձր է ամրոցի նահանգի միւս նոյն աղբերի ծննդաքերութեան թուից—36,8—31,8 իւրաքանչիւր հազար բնակչին¹⁾:

¹⁾Надеждинъ Описание Тифлисской губернии.

Պանանց թուի համեմատութեամբ ընդհանուր արգասաւորութիւնը երևում է հետեւեալ աղիւսակից.

	Պանանց թիւր.	Ծնունդների տարեկան մի- ջին թիւր.	Մի ծնունդ ընկնում է կանանց	1000 կանանցից ծնել են.
Հայեր	14036	1476	9, 5	105
Վրացիներ	1666	136	12, 3	81
Մահմեդական	3164	218	14, 3	69
Ընդամենը՝	18866	1831	10, 1	97

Ախալքալաքի գաւառում արգասաւորութիւնը—հազար հոգուն 97 ծնունդ—նրա նահանգի ընդհանուր արգասաւորութիւնից (80) բարձր է:

Հայերի արգասաւորութիւնը (105) բարձր է ինչպէս գաւառի միւս բոլոր ազգութիւնների, այնպէս և նրա ամբողջ նահանգի հայերի ընդհանուր արգասաւորութիւնից (89 հազար կնոջ):

Ամիսների համեմատ ծնունդների թիւը 1875—1880 թուականներում այսպէս է դասակարգւում ¹⁾:

Ծնունդ	Յղութ.	Հ ա յ ե Ր .		Վ.րացիներ		Մահմեդ.		Բոլորը.	
		Ա.ր.	Ի.գ.	Ա.ր.	Ի.գ.	Ա.ր.	Ի.գ.	Ա.ր.	Ի.գ.
Յունվ.	Ապրիլ	378	232	34	29	50	46	462	407
Փետր.	Մայիս	334	315	34	32	55	48	423	395
Մարտ	Յունիս	330	985	30	32	58	57	418	374
Ապրիլ	Յուլիս	279	239	27	29	56	54	362	322
Մայիս	Օգոստ.	295	251	36	26	54	44	385	321
Յունիս	Սեպտ.	301	259	21	23	44	43	866	325
Յուլիս	Հոկտ.	314	275	21	26	46	36	381	337
Օգոստ.	Նոյեմ.	345	301	23	26	52	40	420	367
Սեպտ.	Դեկտ.	337	322	23	26	35	32	395	380
Հոկտ.	Յունվ.	344	323	32	22	51	38	521	383
Նոյեմ.	Փետր.	354	311	29	22	48	41	431	399
Դեկտ.	Մարտ	299	340	42	38	42	19	385	391
Բոլորը		3910	3473	352	331	591	498	4833	4302

¹⁾ Пантховъ, Ахалкалакскій уездъ.

Այս աղիւսակից հետեւում է, որ ծնունդների թիւն իւր մաքսիմումին հասնում է Յունուարին (յղութիւնը պատահում է ապրիլին, երբ գիւղացիներն արդէն ցանած են լինում արտերը), իսկ մինիմումին իջնում է յունիսին (յղութիւնը պատահում է սեպտեմբերին, գիւղացիների աշխատանքի ամենասաստիկ ժամանակ):

Բացի սրանից, այս աղիւսակից հետեւում է, որ հարիւր արու երեխաների վերայ ծնւում են 89 աղջիկ. ամենաքիչը՝ մահմեդական վրացիների—84 և ամենաշատը՝ յունազաւան վրացիների մէջ—94:

Ննջեցեալներ.

Ախալքալաքի դաւառում հինգ տարիների ընթացքում եղել են հետեւալ թուով ննջեցեալներ.

	Արական	Իգական	Միասին
1886 թուին	941	796	1637
1887 „	842	799	1641
1888 „	991	753	1744
1889 „	1300	1273	2573
1890 „	952	767	1719
Ուրեմն	Ընդամէնը՝	4388	9314
	Միջին թիւ.	877	1863

Հետեւապէս և՛ իւրաքանչիւր հազար բնակչից մեռնում է 28,3 մարդ: Հարիւր տղամարդի վրայ մեռնում են 89 կին:

Վերոյիշեալ թուերն ես ոտացել եմ տեղական ոստիկանատնից, իսկ ազգութիւնների, ամիսների և հասակի համեմատ ննջեցեալների թիւն այնտեղ չգտնելով, ես ստիպուած քաղում եմ Պանտուխովի յիշած նաղեժդինի հետազոտութիւնից ¹⁾:

Այսպէս՝ հինգ, 1875—1879 թ. ընթացքում ամիսների և ազգութիւնների համեմատ եղել են ննջեցեալներ.

	Հայեր		Վրացիներ		Մահմեդ.		Բուլղը	
	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.
Յունուար	267	234	17	11	77	73	361	318
Փետրուար	208	180	9	11	67	44	284	235
Մարտ	262	217	12	15	93	59	367	291
Ապրիլ	263	231	9	8	38	38	310	277
Մայիս	232	231	15	10	26	32	273	274

¹⁾ Пантоховъ Ахалкалакскій уѣздъ медико-антропологическій очеркъ, Тиф-лисъ 1892.

Յունիո	196	186	16	18	28	45	240	249
Յուլիս	209	198	11	9	22	42	242	247
Օգոստոս	267	266	7	20	54	41	328	327
Սեպտեմբեր	217	202	7	4	31	32	255	238
Հոկտեմբեր	225	181	6	11	34	31	265	223
Նոյեմբեր	193	178	5	11	28	31	226	220
Դեկտեմբեր	160	135	11	9	19	31	190	175
Բոլորը	2699	2439	125	137	517	499	3341	3075
Երկու սեռից	5138		262		1016		6416	

Ամենից շատ մահ պատահում է յունուարին—10,6% և մարտին—10,5%, իսկ ամենից քիչ՝ նոյեմբերին—7% և դեկտեմբերին—5,7% տարեկան միջին թուով։ Ուշագրություն արժանի է, որ մայիս, յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսներին, երբ կանանց տնային աշխատանքների վրայ աւելանում է և դաշտային աշխատանքները, կին ննջեցեալների թիւը կամ հաւասարում և կամ անցնում է տղամարդ ննջեցեալների թուից։ Հայ և մահմեդական ննջեցեալների թուերն ըստ ամիսների համապատասխանում են, իսկ յունադաւան վրացիների ննջեցեալների թիւը, գուցէ, պակաս բարձրութեան և առողջարար տեղերում բնակուելու պատճառով, տարբերում է ընդհանուրից և ամենաբարձրը լինում է յունիսին 13% տարեկան, միջին թուով։

Ըստ հասակի և ըստ ազգութիւնների հինգ տարուայ ընթացքում եղել են ննջեցեալներ։

	Հայեր.		Վրացիներ.		Մահմետ.		Բոլորը	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
մինչև 1 տար.	518	433	7	6	63	56	588	495
1—2 տարեկ.	525	467	23	18	67	73	615	658
2—3	375	336	18	22	46	42	439	400
3—4	190	195	9	12	27	32	226	239
4—5	150	124	2	5	20	25	172	154
5—10	262	194	16	13	46	53	324	260
10—15	84	66	8	9	26	25	118	100
15—20	50	47	5	5	19	8	74	60
20—25	49	44	4	2	15	25	68	71
25—30	48	70	7	5	20	17	75	92
30—35	49	74	3	7	12	25	64	106
35—40	41	58	1	3	17	22	59	83
40—45	41	62	4	5	27	12	72	79

45—50	36	37	3	3	15	9	54	49
50—55	46	37	—	8	19	10	63	55
55—60	20	17	3	2	8	15	31	34
60—65	43	35	4	4	15	16	62	55
65—70	32	17	3	3	14	9	49	29
70—75	51	47	4	4	16	8	71	59
75—80	29	20	1	—	7	8	37	28
80—85	27	30	—	1	14	4	41	35
85—90	10	9	—	—	1	3	11	12
90—95	14	8	—	—	1	—	14	8
95—100	4	8	—	—	1	—	6	8
100 աւելի	5	4	—	—	1	2	6	6
Ընդամենը	2699	2439	125	137	517	499	3341	3075

Հայերից 25—50 տարեկան կանայք աւելի են մեռել քան թէ տղամարդիկ, այսպէս՝ 100 տղամարդու վրայ մեռել են կանայք՝ 25—30 տ.—144, 35—40 տ.—140, իսկ բոլորը՝ մինչև 50 տար.—124. Վրացիների մէջ տղամարդկանց համեմատութեամբ կանայք ամենից շատ մեռնում են 35—40 տարեկան հասակում — հարիւր տղամարդի վրայ 160 կին, իսկ Մահմետականների մէջ 35—40 տ. հասակում. հարիւրին՝ 164 կին: Ծննդաբերութեան հասակում կանայք անհամեմատ աւելի են մեռնում:

Ըստ հասակի և ազգութիւնների բոլոր ննջեցեալներից իւրաքանչիւր հազարին ընկնում են.

	Հայեր.	Վրացիներ.	Մահմետականներ.
Մինչև 1 տար.	186	49	115
1—2 »	195	157	136
2—3 »	138	155	84
3—4 »	74	79	56
4—5 »	53	27	45
5—10 »	89	111	99
10—15 »	29	65	51
15—20 »	19	39	27
20—25 »	18	23	40
25—30 »	23	45	37
30—40 »	44	52	76
40—50 »	34	57	63
50—60 »	23	49	52
60—70 »	25	52	54

70—80	>	29	35	39
80—90	>	15	4	21
90—100	>	6	—	2
100 և ևելք	>	1	—	3

Մինչև մի տարեկան երեխաներ վրացիների մէջ մեռել են երկու անգամ և ևելք քիչ՝ քան թէ մահմետականների և երեք անգամ և ևելք քիչ քան թէ հայերի մէջ. իսկ մինչև հինգ տարեկան երեխաների մահուան տոկոսը հայերի մէջ է 64, վրացիների մէջ՝ 46, մահմետականների մէջ 44. իսկ ծննդից մինչև տաս տարեկան երեխաներին՝ հայերի մէջ 73, վրացիների մէջ 57, մահմետականների մէջ 53:

Ախալքալաքի գաւառում մանուկների մահն և ևելքի սաստիկ է ոչ միայն Թիֆլիսեան նահանգի բոլոր գաւառներին, այլ և Ռուսաստանի մանուկների մահից: Այսպէս՝ ըստ հասակի բոլոր ննջեցեալներից իւրաքանչիւր հարիւրին ընկնում է.

	0-10 տ.	10-20 տ.	20-50 տ.	50-70 տ.	70-100 տ.
Ախալքալաք քաղաք	70	2	13	5	10
Ախալքալաքի գաւառ	69	5	13	6	5
Ախալցխու գաւառ	48	6	25	12	7
Տիֆլիսի գաւառ	27	9	33	17	12
Թիֆլիս. նահանգ	41	8	29	14	7
Ռուսաստան	62	4	15	12	6

Ծնունդների թիւը համեմատելով ննջեցեալների թուի հետ, կրստանանք ազգաբնակչութեան տարեկան միջին աճումը.

	ծնել են.	մեռել են.	Տարեկան 1000 բնակ. և ևելք են.	աւելաց. են.
Հայեր	1476	1027	449	15
Վրացիներ	136	52	84	23
Մահմետական	218	203	15	2
Բոլորը	1831	1282	549	14

Ազգաբնակչութեան բնդհանուր աճումը գաւառում հասնում է հազարին 14, գրեթէ հաւասար նահանգի միջին աճման (15). ըստ ազգութիւնների, հայերի աճումը հաւասար է նոյն նահանգի հայերի աճման, վրացիների աճումը — 23 — բարձր է նոյն նահանգի վրացիների աճումից (12), իսկ մահմետականների աճումը — 2 — պակաս է նոյն նահանգի նրանց աճումից (4): Որովհետեւ Վրացիների աճման թուիւրը շատ քիչ են, ուստի սրանք չեն կարող արտայայտել ամբողջ գաւառի վրացիների աճումը, բայց հայերի աճումը, որ համարեան ութ անգամ և ևելք է մահմետականների աճումից, ցոյց է տալիս այս վերջինների՝ կենսաբանական և առողջապահական պայմանների սաստիկ խղճալի դրութիւնը:

Ջալալաբադի ընտանիքի և արդիւնաբերական ուժերը և ընտանիքների տնտեսական գործունէութիւնը:

Ա. ԳԻՒՂԱՑԻՈՑ

Այսպիսով զաւառի ընտանիքները գլխաւորապէս պարագում են երկրագործութեամբ, այգեբանութեամբ և պարտիզպանութեամբ:

Ամբողջ զաւառի հողը հաշւում է 2650 [ ] վերստ, որից երկրագործութեան համար յարմար է միայն 81,613 դեսեատինը: Այս հողից 42,641 դեսեատինը արքունական է, իսկ 38,972 դես. կալուածատէրերի է պատկանում:

Գ. Վերմիշեվի հետադասութեան համաձայն, այս զաւառի ընտանիքներին բաշխուած է հետեւեալ քանակութեամբ և տեսակի հոս:

	Ընտանիքի	Այգու	Վարելահող.		Չայլը	Բայր Գործարհող. շայլը և այգու	Արտադրութեան	Այլաբան	Ընդամենը:
			Ջրարբ.	Ա ջրդի					
Բացարձակ թիւ դեսեատինի	814,5	613,5	183	44168,7	11197,7	56162,9	33976,9	90954,30	
Ամբողջ բաշխուած հողի համեմատութեամբ %	0,89	0,67	0,2	48,56	12,30	62,63	37,38		

Այս աղիւսակից երեւում է, նախ, որ թէև այս զաւառում բաւական տեղ են բռնում այգիները, բայց համեմատելով ամբողջ տարածութեան հետ մի տոկոս էլ չեն կազմում:

Երկրորդ, որ այս զաւառում, ջրարբի արտեր համարեա չկան:

Երրորդ, որ անյարմար հողը բոլոր հողի $\frac{1}{3}$ -ից փոքր ինչ աւելի է:
 Զորքորդ, որ վարելահողը, պարտիզի, այգու և չափրի հողերը
 յարաբերում են արօտատեղերին և անյարմար հողերին այնպէ՛ս՝ ինչ-
 պէ՛ս՝ 1:0,6, և

Հինգերորդ՝ որ չայիրները համեմատաբար շատ են և սրա պատճառն այն է, որ դոկտորուհիները շատ արտեր չայիրներ են դարձրել:

Տեսնենք՝ թե՛ իւրաքանչիւր տանը և իւրաքանչիւր հոգուն որքան բախտուած հող է ընկնում:

Վարելահող, չայիր և այգու			բ ո լ ո Ր հ ող ը		
Ծուխին.	Մի հոգուն երկու սնուց	Մի աշխատաւորին:	Ծուխին.	Մի հոգուն երկու սնուց	Մի աշխատաւորին:
12,91	1,63	4,27	20,90	2,32	6,92

Այս աղիւսակից երևում է որ գիւղացիք չաա քիչ հող ունին:

Այժմ տեսնենք, թե բաշխուած հողն ինչպէս է բաժանուած գանազան գիւղերում: Յետագայ աղիւսակներում Գ. Վերմիշեւի գիւղերը գանազան խմբերի է բաժանել, նայելով թե իւրաքանչիւր ծուխին, մի հոգուն, (երկու սեռից) և մի աշխատաւորին որքան հող է ընկնում:

Նրկու սեռից իւրաքանչիւր հոգուն ընկած բաշխուած հողի քանակու-
թիւնը.

[illegible]

Իսլամական ծովային բաշխում հսկի քանակությունը.

Գնորդի քանակությունը	Գնորդի քանակությունը	
	Գնորդի քանակությունը	Գնորդի քանակությունը
1-2 հա.	1	1
2-3	1	1
3-4	1	1
4-5	1	1
5-6	1	1
6-7	1	1
7-8	1	1
8-9	1	1
9-10	1	1
10-11	1	1
11-12	1	1
12-13	1	1
13-14	1	1
14-15	1	1
15-16	1	1
16-17	1	1
17-18	1	1
18-19	1	1
19-20	1	1
20-21	1	1
21-22	1	1
22-23	1	1
23-24	1	1
24-25	1	1
25-26	1	1
26-27	1	1
27-28	1	1
28-29	1	1
29-30	1	1
30-35	1	1
35-40	1	1
40-50	1	1
50-60	1	1
60-100	1	1
100 առ.	1	1

Իսլամական աշխատանքային ընդհանուր բաշխում հսկի քանակությունը

Գնորդի քանակությունը	Գնորդի քանակությունը	
	Գնորդի քանակությունը	Գնորդի քանակությունը
1-2	2	2
2-3	3	3
3-4	4	4
4-5	5	5
5-6	6	6
6-7	7	7
7-8	8	8
8-9	9	9
9-10	10	10
10-11	11	11
11-12	12	12
12-13	13	13
13-14	14	14
14-15	15	15
15-16	16	16
16-17	17	17
17-18	18	18
18-19	19	19
19-20	20	20
20-21	21	21
21-22	22	22
22-23	23	23
23-24	24	24
24-25	25	25
25-26	26	26
26-27	27	27
27-28	28	28
28-29	29	29
29-30	30	30
30-35	35	35
35-40	40	40
40-50	50	50
50-60	60	60
60-100	100	100
100 առ.	100	100

Այս աղիւսակներէց մենք տեսնում ենք, նախ՝ որ այն գիւղերի թիւը, որոնց իւրաքանչիւր ծովան ունի.

	1—5 դ.	5—10	10—15	15—20	20—30	30-աւելի
Վարելահող չայիր և այգու	4	17	28	10	7	3
Բոլոր հող	1	4	19	16	15	14

Երկրորդ՝ այն գիւղերի թիւը, որոնց երկու սեռի բնակիչներէց իւրաքանչիւրին ընկնում է.

	Մինչ. 1 դ.	1—2	2—3	3—4	4—5	5-աւելի
Վարելահող չայիր և այգու	15	42	9	2	1	—
Բոլոր հող	6	34	13	6	10	—

Երբ որ, որ այն գիւղերի թիւը, որոնց իւրաքանչիւր աշխատաւորին ընկնում է.

	Մինչ 1 դ.	1—3	3—5	5—7	7—10	10-աւելի
Վարկահոգ չայիր և այլ	2	15	35	11	4	2
Եւս հոգ	—	5	21	20	9	14

Այսպիսով Ախալքալաքի գաւառում ամենից շատ են այն գիւղերը, որոնք ունին իւրաքանչիւր ծուխին 10—15 դեւ. յարմար և 10—15 դեւ. անյարմար հող. երկու սեռից իւրաքանչիւր հողուն 1—2 դեւ. յարմար, այսինքն վարկահոգ, չայիր և այգու և այդչափ էլ բոլոր տեսակ հողերից: Իւրաքանչիւր աշխատաւորին 3—5 դեւ. յարմար, և այդչափ էլ բոլոր հողերից:

Բացի հողի սակաւութիւնից, երկրի կլիման և սաստիկ արգելք է լինում երկրագործութեամբ պարապելու:

Չատ տարիներ վաղահաս ցրտերը, երաշտութիւնը և յաճախ տեղացող կարկուտը և գաշտերի մկներն ահադին վնասներ են տալիս ցանքսերին: Ցրտերի պատճառով աշնանացան համարեւ չեն անում, այլ շատանում են միայն զարնանացանով:

Եւ բացի այն որ մշակում են հողը բոլորովին նահապետական ձեով, անասնոց աղբով էլ չեն պարարտացնում, որովհետեւ գաւառում անտառներ չլինելու պատճառով անասունների աղբը վառելու համար են դործ ածում:

Բացի ցրտերից, ցանում են գարի, որ լեռնոտ և դովտորուռների գիւղերում աղում և հաց են թիւում, կթաւատ, որից ձէթ են հանում և կարտոֆիլ: Թէ որքան տեղ են բռնում սրանցից իւրաքանչիւրը, ցոյց է տալիս հետեւեալ աղիւսակը.

	Ցորեն	Փակի	սորձ	Կարտոֆիլ
Բացարձակ թիվ՝ դեհեհատինով հաշուած:	42730	36230	1863	790
% բոլոր հողի համեմատու- թեամբ	52,35	44,43	2,37	0,85

Հինգ տարիների ընթացքում ստացուած է ցորեն և գարի.

1885 թուին	.	.	507,826	չետվերտ
1886 ,,	.	.	355,700	,,
1887 ,,	.	.	214,176	,,
1888 ,,	.	.	230,787	,,
1889 ,,	.	.	283,037	,,

Ուրեմն } ընդամենը 1,591,526 չետվերտ
          } միջին թ. 318,305 ,,

Գաւառում օդու գործարաններ չկան և օդի քաշին ու երկրա-
գործութիւնն այստեղ միմեանց հետ կապ չունին: Աւելացած ցորենն
առաւելապէս կազմում է արտաքին վաճառականութեան նիւթը:

Այգեպանութեամբ պարտավում են Խըրթըզու ձորակում և Խգարաւ-
րան ու Սարօ գիւղերում:

Ամբողջ գաւառում ընդամենը 274 այգի կայ, որ բռնում է 613,5
դեհեհատին տեղ:

Սրանից 36 դեհեհատինը միայն բռնուած է խաղողի որթերով,
մնացած տարածութեան վերայ աճում են կեռասի, հոնի, խնձորի,
տանձի, սերկէիլի, դեղձի, ծիրանի, թթի, կաղինի և ընկուզի ծառեր:

Բացի այն, որ այս մրգերը թարմ, թարմ վաճառում են գաւա-
ռում, Թիֆլիզում ու Աղէքսանդրապօլում, այլ և պատրաստում են՝ բաք-
մազ, պաստեղ, քեօմա և փարվարդան:

Խաղողից դինի են քաշում, սակայն սա թոյլ և մինչև անգամ
փոքր ինչ թթուաշ է լինում, որովհետեւ ամրան վերջին ցուրտը չուա
ընկնելու պատճառով, խաղողը դեռ չհասած են քաղում, ուստի և չի
արտահանւում և սպառւում է միայն գաւառում:

Հինգ տարիներում քաշուած է հետեւեալ քանակութեան գինի.

1885 թուին	.	.	120	վեդրօ.
1886 ,,	.	.	81	,,

1887	„	.	.	167	„
1888	„	.	.	143	„
1889	„	.	.	450	„

Ուրեմն.	Ընդամենը՝	961	վեդրո.
	Միջին թուով՝	192,2	„

Այդու մրգերի վաճառումից հինգ տարուայ ընթացքում ստացուել է.

	Փուլթ	Ա Ր Ժ Է Ք	
		Բուրլի.	Կոպ.
1885 թուին	12000	6000	„
1886 „	10000	5000	„
1887 „	6500	3250	„
1888 „	14000	7000	„
1889 „	17000	8500	„
Ուրեմն.	Ընդամեն.	59500	29750 „
	միջին թ.	11900	5950 „

Խրթըզմ, Մարգաստան, Նաքալաքեվ, Ծունդա և այլ մի քանի գիւղերում մշակում է և ծխախոտ:

Այս տարի ծխախոտի արգինարերութիւնը թէև անցեալ տարուանից փոքր ինչ պակաս է, բայց նախորդ տարիներից անհամեմատ լաւ է:

Հինգ տարիների ընթացքում արգինարերուած է ծխախոտ.

	Փուլթ.	Արժողութիւն	
		Բուրլի.	Կոպ.
1885 թուին	45	225	„
1886 „	70	350	„
1887 „	19	76	„
1888 „	650	2480	„
1889 „	500	2000	„
Ուրեմն.	Ընդամեն.	1284	5131 „
	միջին թ.	257	1026 20

Առաւելապէս լեռնային և դուխրըրուռների գիւղերում պարապում են պարտիզականութեամբ, ցանում են մեծ քանակութեամբ կարաու-Փիլ, կաղամբ, տակ, դաղար, չաշկամ, սոխ, համեմներ և այլն:

Հինգ տարիների ընթացքում քաղուած է պարտիզի բոյսերից հետեւալ քանակութեամբ.

	Փութ.	Արժողութիւն	
		Բուրլի.	Կոպ.
1885 թուին	6035	1974	,,
1886 ,,	5926	775	,,
1887 ,,	4541	455	,,
1888 ,,	3863	876	,,
1889 ,,	3698	1939	,,
Ուրեմն { Ընգամէն.	24063	6019	,,
միջին թ.	4812	1204	,,

Գլխայի ցրտութեան և եղանակի արագ փոփոխուելու պատճառով գիւղատնտեսութեան այս ճիւղը մի առանձին օգուտ չի տալիս, որովհետեւ բոյսերը յաճախ մրսում են:

Վերջապէս խոտի արդիւնաբերութիւնն հինգ տարիների ընթացքում եղած է.

1885 թուին	.	.	950,500
1886 ,,	.	.	870,000
1887 ,,	.	.	619,880
1888 ,,	.	.	572,119
1889 ,,	.	.	391,308
Ուրեմն {	ընգամէնը՝		3403,807
	միջին թուով՝		680,761,4.

Ախալքալաքի գաւառում կառավարութեան ջանքով հիմնուած են հասարակական շտեմարաններ: Իւրաքանչիւր ծուխ իւր երկու սեռի անդամների թուի համեմատ, իւրաքանչիւր տարի կալի ժամանակ տալիս է 1/2 կոտ ցորեն և 1/4 կոտ գարի: Այս ցորենն ու գարին պահում են հասարակութեան ընտրած շտեմարանապետները և կամ կառավարութիւնը վաճառում ու դրամն արքունի գանձարանում շահեցնում է, սովի կամ այլ հասարակական թշուառութեանց ժամանակ տուողնե-

րին հաշուով վերագործնելու նպատակով: Այժմ սրանից մօտ 180,000 ռ. գումար է դոյացած:

Անասնապահութիւն.

Երկրագործութիւնից յետոյ ժողովրդեան գլխաւոր պարապմունքն է անասնապահութիւնը: Արքունի և աղայապատկան արօտատեղերը 39350, ձմերանոցները 3725, և չայիրները 11,090 դեռեալին տարածութեամբ, նպաստում են անասնապահութեան զարգացման:

Քաղաքում և գաւառում անցեալ 1889 թուին կար.

	Ա ն ա ս ու ն ն եր ի թ իւ ը.					
	Տաւար.	Խաշն ու անդեայ.	Չիւր.	Ղաթթւոյն.	Էշեր.	Խոզեր.
Ախալքալաք քաղաքում	.440	—	96	1	130	20
Ախալքալաքի գաւառում	40,978	100,516	9468	3	960	,,
Ընդամենը՝	41,418	100,516	9564	4	1090	20

Հետեւեալ աղիւսակից երևում է թէ քանի անասուն ընկնում է զիւղացիներից իւրաքանչիւր ծովսին և երկու սեռի իւրաքանչիւր հոգուն.

Ծ ու խ ի ն.			Երկու սեռի իւրաքանչ. հոգուն.		
Տաւար.	Խաշն ու անդեայ	Չիւր և էշ	Տաւար.	Խաշն ու անդեայ	Չիւր և էշ
6	14,7	1,5	0,7	1,7	0,2

Այս աղիւսակը ցոյց է տալիս որ անասնապահութիւնն ևս այնքան զարգացած չէ, և սրա գլխաւոր պատճառն այն է, որ արքունի արօտատեղերը փոխանակ ժողովրդեան մատչելի գնով տալով՝ աճուրդի են դնում, որ չափ անգամ, սաստիկ բարձրանալով, ձեռնտու չի լինում անատուններ պահել կամ աւելացնել:

Մեղուապահութիւնը թէն դաւառում բաւական տարածուած է, բայց և այնպէս ժողովրդեան բարօրութեան մի նշանաւոր աղբիւր չէ։ Համարեան բոլոր փոքր ի շատէ ունեւոր դիւղացիները ունին մի քանի փեթակ. ստացած մեղրը զխաւորապէս իրենք տէրերն են սպառում և միայն մի մասն են ծախում։ Մի փեթակից ստացւում է մօտ 35 զրուանքայ մեղր, թէն մինչև 2 փութ ևս տուողներ լինում են։

Մեղուապահութեան զրութիւնը հինգ տարիների ընթացքում եղել է.

	Ցէրերի թ.	Փեթակ. թիւը.	Մեղրը՝ փութով հաշուած
1885 թուին	208	966	220
1886 „	271	984	225
1887 „	235	1078	283
1888 „	243	1137	207
1889 „	246	1154	311
Ընդամէնը՝	1203	5319	1246
Միջին թ.	241	1064	249

Մեղուապահութեան չղարգանալու պատճառը՝ դարնան ցուրտ եղանակը և յետոյ երաշտութիւնն է։

Թռչնապահութիւնը բաւական մեծ դեր է խաղում գիւղական կեանքի մէջ և հետզհետէ աւելի ու աւելի զարգանում է։ Գիւղացիք պահում են.—հաւ, հնդկահաւ, սագ և բադ։

Թռչնապահութեան զարգացման պատճառն այն է, որ մեծ քանակութեամբ թռչուններ և ձուեր տարւում են Ախալցխա, Արասթուման և Թիֆլիս։ Իւրաքանչիւր ընտանիք պահում է 15-ից ոչ պակաս հաւ, մի քանիսը մինչև 50։

Ջրառատ գիւղերում գիւղացիք պահում են սագեր։ Առաւելապէս մեծ քանակութեամբ սագեր պահում են դուխորուները և հետեւալ հայաբնակ գիւղերը։—Էշտիա, Կարտիկամ, Գուլիկամ, Բաւրա, Ջակ, Կորիս, Օրճա, Մերինիա և Վարեան։

Հնդկահաւ պահում են միայն Վրացիները։

Բադ շատ քիչ գիւղերում է պահւում և այն էլ սակաւաթիւ։

ձկնորսութեամբ պարսպում են լճափնեայ գիւղացիք և մանաւանդ դուխորուները։

Բնակիչների ասելով բունած ձկների մեծ մասը իրենք են գործածում և միայն մի փոքր մասն է վաճառի հանւում։

Վերջին հինգ տարիներս ձկնորսութեամբ պարապել են.

1885 թուին	164 մարդ.
1886 „	200 „

1887	„	153	„
1888	„	167	„
1889	„	197	„

Ուրեմն { ընդամենը՝ 881
                  { միջին թուով՝ 174

Որսորդութեամբ պարապողների թիւը ևս մեծ չէ. վերջին հինգ տարիների ընթացքում պարապել են.

1885	թուին	169	մարդ.
1886	»	122	»
1887	»	113	»
1888	»	156	»
1889	»	173	»

Ուրեմն { ընդամենը՝ 733
                  { միջին թուով՝ 146

Գլխաւորապէս որսում են աղուէս, երբեմն էլ գայլ և կղնաքիս:

Ժողովուրդը պարապում է նաև բեռնակրութեամբ. զուխորուները ձիաքարչ ֆուրգոններով, միւս ազգերը սայլերով և բեռնակիր ձիերով տեղափոխում են ամէն տեսակ ծանրութիւններ, Թիֆլիս, Աղէքսանդրապոլ, Կարս, Սրղահան, Ախալցխա և Միխայելովկա՝ Փօթի-Թիֆլիզեան երկաթուղու կայարանը:

Ծանրութիւններ տեղափոխողների թիւը հինգ տարիների ընթացքում եղել է.

	Ձիաքարչ ֆուրգոն- ներով	Նզան սայլե- րով	Բեռնակիր ձիերով
1885 թուին	278	1474	182
1886 „	313	1533	204
1887 „	448	1629	175
1888 „	460	1676	168
1889 „	479	1697	170
Ուրեմն { ընդամեն.	1977	8009	899
{ միջին թ.	395	1602	179

Ախալքալաք բերում ծախում են.—վառելափայտ, քաքոր և չինու-թեան փայտ: Սըանով պարապողներն եղել են.

1885 թուին	2190 մարդ.
1886 »	2220 »
1887 »	2319 »
1888 »	2376 »
1889 »	2415 »
Ուրեմն { ընդամենը	11320
միջին թ.	2264

2 ի թ ե հ ա ն ք. — Դեռ քանի Ախալքալաքի գաւառում նաւթի գործածութիւնը չէր ընդհանրացել և սրա փոխարէն գործ էր անցնում ձէթ, ձիթեհանքները բազմաթիւ և նրանց արդիւնքն էլ բաւական մեծ էր. բայց այժմ հետզհետ ընկնում է:

Ամբողջ գաւառում այժմ կայ 43 ձիթեհանք, որոնցից իւրաքանչիւրը տարեկան մօտաւորապէս արդիւնք է տալիս 800 բուրի:

Հինգ տարիների ընթացքում այդ ձիթեհանքներում աշխատել են.

1885 թուին	139 մարդ.
1886 »	145 »
1887 »	116 »
1888 »	204 »
1889 »	195 »
Ուրեմն { ընդամենը	799
միջին թ.	159

Ջրադաց. Ամբողջ գաւառում ոչ մի շոքեշարժ ջրադաց չկայ, բոլորն էլ դառնում են ջրով: Սրանց թիւն այժմ հասնում է 297-ի. և իւրաքանչիւր ջրադաց տարեկան արդիւնք բերում է 200—300 բուր.:

Հինգ տարիների ընթացքում ջրադաց պահողների թիւը եղել է.

1885 թուին	260
1886 »	265
1887 »	265
1888 »	295
1889 »	302
Ուրեմն { ընդամենը	1387
միջին թ.	277

Ոստայնանկութիւն: Մի քանի գիւղական հասարակութիւնների մէջ ղլխաւորապէս կանաչ պարապում են ոստայնանկութեամբ. գործում են տեղական բրդից կտաւ, շալ, գորգ և բակեղաթ:

Մինչև վերջին Ռուս-թրքական պատերազմն այս արհեստը սաս-

տիկ տարածուած էր գիւղացիների մէջ և շատերը միայն ման ու փոխ անելով ամբողջ գերդաստան հանդերձը լիովին հոգում էին: Պատերազմից յետոյ, երբ գիւղացիները յանկարծ հարստացան՝ հաշուեցին որ աւելի ձեռնտու է գործարաններից եկածները զնել: Սակայն փողերը չուտով ծախսուեցան և այսօր գիւղացին ոչ ինքն է գործում և ոչ էլ միջոց ունի առնելու:

Միայն դուխորուռներն ու քրդերը մինչև այսօր դեռ շարունակում են իրենք պատրաստել իրենց բոլոր հանգերձների կտորները:

Հինգ տարիների ընթացքում ոստայնանկութեամբ պարապողների թիւը հասնում է.

1885 թուին	787 մարդ.
1886 »	909 »
1887 »	941 »
1888 »	924 »
1889 »	967 »

Ուրեմն { ընդամենը՝ 4528
միջին թ. 906

**Քաղաքի բնակիչների ստորին դասակարգը զլխաւորապէս պա-
րապում է արհեստներով:**

Հետեւեալ աղիւսակը ցոյց է տալիս թէ քաղաքում 1894 թուին ինչ տեսակ արհեստներ եւ քանի՞ արհեստատուներ եւ աշակերտներ կային.

[illegible]

Այս աղիւսակից երևում է, որ քաղաքի գրեթէ բոլոր արհեստաւորները հայեր են: Արհեստներից աւելի տարածուած են դարբնութիւնը, հիւսնութիւնը, դերձակութիւնը, ոսկերչութիւնը և մաշկակարութիւնը: Սակայն սրանցից և ոչ մինն այնքան զարգացած չէ, որ հարողանայ մրցել ներքերական ապրանքի հետ:

Գրեթէ բոլոր արհեստներին վերաբերեալ գործիները շատ հասարակ և կոպիտ են, արհեստաւորներն էլ ուրիշ քաղաքներում չեն կատարելագործած իրենց արհեստը:

Այս բոլոր արհեստների արդիւնաբերութիւնը սպառւում է քաղաքի և գաւառի մէջ և համարեաւ ոչինչ չի արտահանւում:

Հինգ տարիների ընթացքում եղած են.

	Արհեստանոցներ.	Վարպետներ.	Աշակերտներ.	Արդիւնաբերութեան արժէքը.		
				Բուրի.	Պ.	
1885 թուին . .	164	182	104	12400	„	
1886 „ . .	174	125	103	10500	„	
1887 „ . .	140	158	106	10000	„	
1888 „ . .	186	231	176	13000	„	
1889 „ . .	175	215	164	12600	„	
Ուրեմն {	ընդամէնը՝	839	911	653	58500	„
	միջին թուով՝	167	182	131	11700	„

Այժմ տեսնենք թէ ինչ տոկոս են կազմում արհեստաւորները և նրանց աշակերտները քաղաքի բոլոր բնակիչների համեմատութեամբ:

Քաղաքի 20 — 80 տարեկան այր մարդկանց թիւը հասնում է 1100-ի, ուրեմն վարպետները կազմում են 16,5 %: 8 — 20 տարեկան երեխաների թիւն էլ հասնում է 530-ի, ուրեմն արհեստաւորների աշակերտները կազմում են 24,7 %:

Գործարանների արդիւնաբերութիւնը.

Ախալքալաքի գաւառում կան հետեւեալ գործարանները.

Գործարանների տեսակը.	Քաղաքում.			Գաւառում.			Ի միասին.		
	Գործարանների թիւը.	Արդիւնաբերութիւնը	Աշխատողների թիւը	Գործարանների թիւը.	Արդիւնաբերութեան գումարը.	Աշխատողների թիւը	Գործարանների թիւը.	Արդիւնաբերութեան գումարը.	Աշխատողների թիւը
Կաշու	3	855	6	1	200	1	4	1055	7
Օճառի	2	1481	4	»	»	»	2	1481	4
Աղիւտի	3	234	6	»	»	»	3	234	6
Կրի	2	308	4	»	»	»	2	308	4
Ընդամէնը՝	10	2878	20	1	200	1	11	3078	21

Այս աղիւտակից երեւում է, որ Ախալքալաքի գաւառում շատ քիչ և շատ հասարակ գործարաններ կան, որոնց արդիւնաբերութիւնը մի շնչին գումար է կազմում, որովհետեւ միւս գաւառների գործարաններից աւելի ստոր վիճակի մէջ գտնուելով, արդիւնաբերութիւնը չի արտահանուում:

Հինգ տարիների ընթացքում այդ գործարանների թիւն ու արդիւնաբերութիւնն երեւում է հետեւեալ աղիւտակից.

		Գործարանների թիւը:				Վարդապետների.	Աշակերտների թիւը.	Արդիւնաբերութեան արժէքն.
		Կաշու.	Օճառի.	Աղիւտի.	Կրի.			
1885	Թուին	4	2	2	1	12	11	10,410 ռ.
1886	„	3	1	3	1	10	8	3,807 ռ.
1887	„	4	1	3	1	8	7	3,595 ռ.
1888	„	3	1	3	2	11	8	3,114 ռ.
1889	„	3	2	3	2	13	8	3,078 ռ.
Ուրեմն	{ Ընդամենը՝	17	7	14	7	54	42	24,004 ռ.
	{ Միջին թուով	3	0	3	1	11	8	4,801 ռ.

Առևտուր: Ախալքալաքի գաւառում առևտուրի աջողութիւնը կապուած է երկրագործութեան արդիւնաբերութիւնից:

Եւ այս երևում է հետեւալ աղիւսակից, ուր երկրագործութեան նուազ տարիներում քիչ, իսկ առատ տարիներում շատ վկայականներ է առնուած առևտուրով պարապելու:

		Առևտրական վկայականներ.
1885	թուին	182
1886	„	169
1887	„	172
1888	„	181
1889	„	196
Ուրեմն՝	{ Ընդամէնը՝	900
	{ Միջին թուով՝	180

Քաղաքում առևտրով պարապողների թիւը 1894 թուին էր՝

1)	Կապալառուներ	2.
2)	Բ. կարգի վաճառականներ	78.
3)	Գործակատարներ	20.
4)	Մանրավաճառներ	113.
5)	Չարչիներ	11.
6)	Իջևան (խան) պահողներ	4.
7)	Գինեվաճառներ	12.
Ընդամէնը՝		240.

Ամբողջ վաճառականութիւնը կետրոնացած է հայերի ձեռքում և սրանք առևտուր են անում ոչ միայն քաղաքի և գաւառի մէջ, այլ և Թիֆլիսի, Աղէքսանդրապոլի, Ախալքալաքի և մինչև անգամ Քուիթայի-սի նահանգի հետ:

Միայն 9 հրէաներ կան որ գաւառում պարապում են շարչի-ութեամբ:

Համեմատելով վաճառականների թիւը քաղաքի չափահաս ազգաբնակչութեան հետ, կը տեսնենք, որ առևտրականները կազմում են 22 0/0:

Արտաբերական վաճառականութեան զլխաւոր նիւթերը մօտաւորապէս հետեւալներն են.

				Բուրլի	Կուպլեկ.
Հացահատիկներ	Ցորեն, արժողութեամբ			130,000	„
	Գարի	—	—	35,000	„
	Ալիւր	—	—	7,000	„
Տաւար մաշու, արժողութեամբ	—			61,000	„
Բուրդ	—	—	—	4,000	„
Գաշի	—	—	—	2,000	„
Բարձր պտուղներ	—	—	—	3,500	„
Կթաւատ և ձէթ	—	—	—	2,500	„
Խւզ, պանիր և հաւիթ	—	—	—	3,500	„
Ընդամէնը՝				248,500	„

Ներքերական վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերն են.

Կտորեղէն	111,000	բուրլ.
Ջանաղան ապրանքներ	63,625	„
Մետաղներ	9,000	„
Խմիչքներ	71,000	„
Ծխախոտ	8,500	„
Ուտելիղէն, աղ, պտուղներ	29,000	„

292,125 բուրլի

Սրանից երեւում է, որ աւելի արժողութեամբ ապրանքներ ներ-
բերում են քան թէ արտահանում. ուստի և գաւառը հետզհետ աղքա-
տանում է: Ցօնավաճառներ չկան. վաճառականութեան ընդարձակման
արգելք են լինում անյարմար ճանապարհները:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԼՈՒՍՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Ա. ԳԳՐԱՅՆԵՐ.

Ախալքալակում կան հետեւեալ գպրոցները.

Ա. Ս. Մեսրոպեան Հայոց եկեղեցական-ծխական տղայոց երկդասեան ուսումնարան. հիմնուած է 1836 թուին Կարապետ արքեպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ և ծախսով: Այժմ ամփոփուած է Ս. Խաչ եկեղեցու գաւթի անյարմար և հին շինութեան մէջ:

Իւրաքանչիւր տարի միջին թուով ունենում է 4—5 ուսուցիչ, 140—160 աշակերտ:

Բ. Ս. Սանդխտեան Հայոց եկեղեցական-ծխական օրիորդաց երկդասեան ուսումնարան. բացուած է 1870 թուին Ախալցխայի նախկին յաջորդ Գեր. Սուքիաս վարդապետի (այժմ եպիսկոպոս) յորդորմամբ և Արժանապատիւ հարք Յովհաննէս Քաջազնունու և Խորէն Բարսեղեանի շնորհիւ, որոնք յանձն են տուել առաջին տարին ձրի դասեր աւանդել:

Այժմ այդ գպրոցը ղետեղուած է Ս. Խաչ եկեղեցու գաւթի բաւական յարմարուսը շինութեան մէջ և տղայոց գպրոցից բաժանում է միայն մի պատնէշով:

Իւրաքանչիւր տարի ունենում է միջին թուով երկու վարժուհի, 4 ուսուցիչ և 150—180 աշակերտուհի:

Այս երկու գպրոցների տարեկան մուտքն ու ելքը 3238 ըուրլի է:

Գ. Ռուսաց քաղաքային չորս գասարանեան դպրոց. բացուած է 1889 թուին: Սրա շինութիւնը բաւական վա-
յելու է և առողջապահական պահանջներին յարմարացրած է,
որի վրայ քաղաքը ծախսել է 15,200 ռ. 18 կոպէկ:

Իւրաքանչիւր տարի ունենում է հինգ ուսուցիչ,
130—140 աշակերտ:

Գ. Շուտով բացուելու է գիւղատնտեսական դպրոց,
որի շինութեանն արդէն ձեռնարկել են:

Քաղաքում կրթական ուրիշ հիմնարկութիւններ չկան:

Ամբողջ գաւառում մինչև 1881 թուականը կային Հա-
յոց գիւղական-տարրական դպրոցներ, սակայն երբ կառավա-
րութիւնը բացեց արքունի դպրոցներ, դրանք հետզհետ
փակուեցան և այժմ ոչ մի Հայոց ուսումնարան չկայ:

1881 թուից սկսուած նախկին գաւառապետ Դրազդովի
ջանքով գաւառումս բացուած են Ռուսաց ժողովրդական
գիւղական միգասեան տասն և հինգ դպրոց, որոնց պահ-
պանութեան համար ժողովուրդը վճարում է տարեկան
7726 ռուբլի 32 կոպէկ. և տասը դպրոցական շինութիւննե-
րի համար ծախսել է մօտ 25,000 ռուբլի:

Հետևեալ աղիւսակը ցոյց է տալիս թէ այդ դպրոցնե-
րը ո՞ր գիւղերումն են գտնուում, երբ են հիմնուած, տարեկան
միջին թուով քանի աշակերտ ունին և տարեկան ծախսը որ-
քան է:

Համար ըստ կարգի:	Գ Ր Ւ Ղ Ե Ր.	Հիմնարկ տարին:	Սովորողներ.			Ծախքը.	
			Ար.	Իգ.	Երկու սեռի:		
1	Աշատան	1882	75	7	82	501	—
2	Արագովա	„	69	14	83	525	—
3	Բարալէթ	1868	91	10	101	1043	—
4	Գանձա	1881	73	2	75	370	—
5	Գեօնդուրա	„	61	—	61	378	—
6	Դիլիսկա	„	37	—	37	395	—
7	Էշտիա	„	85	—	85	493	—
8	Խղարաւրա	„	52	—	52	437	—
9	Խըրթըզ	1885	73	—	73	435	—
10	Կարծախ	1881	92	—	92	429	—
11	Կարաիկամ	„	76	—	76	406	—
12	Հոկամ	„	27	—	27	318	—
13	Սաթխա	1875	51	4	55	364	—
14	Վաչիան	1881	76	—	76	525	—
15	Քիլդա	1869	42	11	53	440	—
			980	48	1028	7059	—

Այս աղիւսակից երևում է. ա. իւրաքանչիւր դպրոցին գալիս է 3696 մարդ, ի բաց առնելով դուխորուռները, որոնք ոչ փող են տալիս և ոչ ուղարկում երեխաներին ուսումնարան:

բ. Պաւառիս բոլոր, բացի դուխորուռների, 8—18 տարեկան երեխաներից—6128—միայն 16,8 % է յաճախում դպրոց:

1890 թուին էլ Քիլդա վերաբնակ գիւղում բացուած է ձեռագործի արքունական դպրոց:

Իսկ գաւառիս բոլոր արական կրթարտններում, ինչպէս երևում է 1886 թուի աշխարհագրութիւնից.

Քաղաք և գաւառ:	Ստացել կամ ստանում են կրթութիւն:							
	I. Բարձրագոյն դպրոցներում:	II. Միջնակարգ դպրոցներում:	III. Ստորին, Գ-դ կարգի ուսումնարաններում:	IV. Ստորին, Գ-դ կարգի վարժարաններում:	Առանց ի կրթութիւն:	Ոչ մի տեղ չկրթուած:	Յայտնի չէ թէ ուր է կրթուած:	Ամբողջ արական սեռը:
Քաղաք.	17	37	20	854	96	1259	—	2283
Գաւառ.	1	37	67	1160	235	29715	3	31218
Ամբողջ գաւառում	18	74	87	2014	331	30974	3	33501

Այս աղիւսակից երևում է, որ կրթութիւն ստացողները կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան հետեւեալ տոկոսները՝

Քաղաքի . . . . . 44,9.

Դաւառի . . . . . 4,8.

Ի միասին . . . . . 7,5.

Իսկ իգական սեռի կրթութիւնը շատ աննախնայելի դրութեան մէջ է և հազիւ թէ հասնի 10/0:

Արական սեռի գրագէտների թիւը ըստ ազգութիւնների հետեւալն է ¹⁾).

	Ընդամէնը	0/0
Հայեր	2160	9,0
Ռուսներ	68	2,1
Վրացիներ	165	8,6
Վրացի մահմեդականներ	83	2,5
Քրդեր	4	1,0
Կարելի է ենթադրել, որ Հայ գրագէտների 0/0 իննից էլ աւելի լինի:		

Բ. ԳՐԱԳՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ,

Ախալքալաքում 1880 թուի Մայիսի 24-ին բացուած է «Հայոց երկսեռ դպրոցներին կից» կոչուող մի գրադարան-ընթերցարան:

Գրադարան-ընթերցարանը գտնւում է Ս. Սանդխտեան դպրոցին կից մի շինութեան մէջ. բաժանուած է երկու մասի՝ տղամարդկանց և կանանց. սակայն կանայք դեռ ևս շատ քիչ են յաճախում:

Գրադարան-ընթերցարանն այժմ ունի 1440 օրինակ հայերէն և ռուսերէն գիրք: Բացի սրանից տարեկան ստանում է 21 հայերէն և ռուսերէն պարբերական թերթ:

Ամսական անդամավճարն է 40 կոպէկ: Գրադարանը կառավարում է հիմնադիր անդամների ժողովը և կառավար-

¹⁾ ПАНТЮХОВЪ, АХАЛКАЛАКСКІЙ уѣздъ №. 46:

րուծեան առաջ պատասխանատու է նրա նախագահը, որ ընտրուում է հիմնադիր անդամներից ձայների առավելութեամբ:

Հիմնադիր անդամ կոչուում են նրանք, որոնք միշտ տարեկան անգամավճար՝ 4 ռ. 80 կ. վճարելուց զատ, միանուագ նուիրում են գրադարանին 10 ռուբլի: Այժմ գրադարան ընթերցարանն ունի 23 հիմնադիր անդամ:

Գիւղական քահանաներից ու տիրացուներից մի քանիսըն էլ անգամ են գրադարանին:

Գ. ԹԱՏՐԱՆ.

Ախալքալաքը թէև չունի թատրոնական շինութիւն և գերասանական մշտական խումբ, բայց և այնպէս զուրկ չէ ներկայացումներից: Ս. Սանդիտեան օրիորդաց դպրոցի ընդարձակ դահլիճում շինուած է բեմ և ուսուցչական խմբերը յաճախ քաղաքացիների մասնակցութեամբ տալիս են տարեկան 3—5 ներկայացում: Իւրաքանչիւր ներկայացումից միջին թուով գոյանում է 80 ռուբլի արդիւնք, որը և յատկացւում է մի որևէ բարեգործական նպատակի:

Փողովուրդը շատ սիրով յաճախում է ներկայացումներին և գրեթէ միշտ դահլիճը լի է լինում:

ՀԱՅ ԴԻԴԱՑԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ.

Գաւառիս գիւղացիները բնակարանները շատ աննախանձելի դըրութեան մէջ են:

Գիւղի մէջ ոչ մի կանոնաւոր լայն փողոց չկայ, բոլորն էլ ծուռ ու մուռ և նեղ են: Սրանց համեմատ և տները խառնի խառն, միմեանց կից և դռները զանազան կողմ ուղղուած:

Հին շինութիւնները գրեթէ գետնափոր են, մօտ 25 տարի առաջ շինուածները կէս գետնափոր, իսկ այժմեանները համարեա թէ գետնի վերայ:

Ամբողջ թաղի կտուրները միմեանց կից են, ուստի և ծառայում են որպէս ճանապարհ և որպէս ժողովատեղի:

Բնակարանները շինում են իրենք թան աւերերը, երբեմն միայն մի որմնադիր կամ մի քարտաշ հրաւիրելով, այնպէս որ գրեթէ բոլոր գիւղացիներն գիտեն շինել բնակարաններ:

Բնակարանները շինում են հասարակ, անտաշ քարով, միայն հարուստները տան ճակատը և «եազլըղի» երեսցող պատերը շարում են տաշած քարից:

Պատերի բարձրութիւնն առ առաւելը լինում է 5 արշին, որից մօտ մի արշինը հիմքն է կազմում: Հաստութիւնը մի արշին է, մէջը խիճ և ցեխ ածած:

ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԹԱՆԸ.

Բակը լինում է մօտաւորապէս 2½ սաժէն երկարութեան, մէկ սաժէն լայնութեան և չորս արշին բարձրութեան:

Ծածկը տափարակ (ղիւղտապան) է և ունի մի հերթիկ ¼ ար-

չին մեծութեան: Այս փոքրիկ հերթիկը հազիւ ազատ լուսով լուսաւորում է այդ՝ երբեմն շատ երկար բակը, ուր անծանօթ այցելուն խարխափելով է առաջ գնում:

Պատուհաններ չլինելու և հերթիկների փոքրութեան զխաւոր պատճառն ապակի չգործածելն է. ցերեկը բաց են անում լուսամուտի տեղ թողնուած այդ ծակերը և գիշերը խոտով ու շորով ծածկում:

Բակը դնում են լուծ, արօր, տաշտ, խուշկի, աթար և այլն: Բակից բացւում են դռներ գէպի տուն, գէպի գոմ և գէպի եազլը:

ՏՈՒՆ.

Տունը բաղկացած է երկու բաժանմունքից, — տուն և թնդրօճախ:

Տունը միշտ քառակուսի է լինում, պատերի երկարութիւնը 15—24, իսկ բարձրութիւնը $2\frac{1}{2}$ —3 արշին է լինում: Պատերի մէջ ոչ մի պատուհան չունի, միայն մի դուռ բացւում է գէպի բակը:

Ծածկը դառնաւ ու ճ է, այսինքն միշտ անկիւնների հանդէպ, միմեանց վրայ ձգւում են քառանկիւնի տաշուած դերաններ, որոնք հետզհետէ բարձրանալով և կարճանալով, վերջանում են մի քառակուսի արշին մեծութեան բացուածք թողնելով, որ կոչւում է հերթիկ (պատուհան):

Տան մէջ, պատերին կից լինում են դարակներ, որոնց վերայ շարւում են կաւէ և պղնձէ ամաններ, փայտէ գշեր և այլն: Դարակների տակ դրւում են կարասներ, որոնց փայլեցնում են շատ անգամ ձու քսելով և որոնցից շատերը յաճախ դատարկ են լինում:

Տան մի անկիւնում յաճախ դրւած է լինում ալիւրի ամբարը, վերան կամ կողքը հացի տաշտը:

Թնդրօճախը տան յատակից $\frac{1}{2}$ —1 արշին բարձր և յաճախ բոլորակաձև է լինում: Սրա ծածկը ևս տան ծածկի պէս դառնաւ ու ճ է, միայն փոքր ինչ ցածից դրած: Ուղիղ մէջ տեղում թողնուած է 1—1 $\frac{1}{4}$ քառակ. արշին մեծութեան հերթիկ: Հերթիկի անմիջապէս տակը, գեանի մէջ մինչև բերանը թաղուած է թոնիրը, որի սնուածքը միշտ նսյում է գէպի դուռը, որպէսզի այստեղից քամի խաղայ: Թոնիրի շուրջը կոչւում է թնդրափ: Պատերի մէջ սովորաբար լինում են երկու փոքրիկ անդուռ պահարան, որոնց մէջ դրւում են թթխմորը, բաթաթը, գրդրնակը, թաթակիշը, դաստրակը և այլն: Մի անկիւնում էլ դրւած է լինում շիշն ու ակիշը:

ԳԱՐ.

Գոմերը լինում են $2\frac{1}{2}$ մինչև 3 արշ. լայնութեան և 3 մինչև 5 սաժէն երկարութեան: Պատերի բարձրութիւնը մի սաժէն է լինում, ծածկը ղոշպաշի:

Գումի երկարութեամբ, երկու պատերին կից, գետնից մի արշին բարձր. $\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան և $\frac{1}{4}$ արշին խորութեան մսուրք է շինուած։ Սրանց վերայ, միմեանց բաւական մօտ, կապուած են $\frac{1}{2}$ արշին երկարութեան բարակ շղթայ կամ թուկ—(կապ),—որոնց ծայրին ամրացրած է փայտէ բարձր $\frac{1}{2}$ արշնաչափ ծամ, փալուտի աղեղնաձև ճիւղ, որը անց են կացնում կենդանիների վիզը, և ծամը դաթով.—կաշկապ—երկու ծայրերը բկի մօտ միացնում։ Մսուրքների առջև մի մի սաժէն լայնութեան տեղ յատկացրած է կենդանիների կապելու, որը և կոչւում է զալգըրըմ։ Սրանց առջևից ձգւում է $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան արխ։

Երկու զալգըրըմների միջի տարածութիւնը, որ մօտաւորապէս մի սաժէն է լինում և զալգըրըմներից 3 վերջով ցածր է, քարուած է և կոչւում է կոմիէրէս կամ տափնէրէս։

ՅԳՆ.

Գումի մի ծայրում, սովորաբար դռան հանդէպ, գտնւում է օղան. սրա մէջ տեղում, պատի մէջ գտնւում է մի բուխարի, որ գետնից $\frac{1}{2}$ արշին բարձր է լինում։ Բուխարու երկու կողմից, միեւնոյն բարձրութեամբ ձգւում են $1\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան երկու թաղթ, որ կոչւում են սատր։ Հարուստների օղաներում սատրների կողքերին $\frac{1}{3}$ արշին բարձրութեամբ և երկու արշինից աւելի լայնութեան ուրիշ երկու թաղթեր էլ են ձգւում, որոնք ամուսիներին իրրե մահճակալ են ծառայում։ Օղան գոմից ոչնչով չի բաժանւում և իսկապէս կենդանիների տաքութեամբ է տաքանում։ Գտուրը սատրների միջի տարածութեան չափ և անմիջապէս նրա վերև հետզհետէ բարձրանալով, վառարանի հանդէպ կտուրի և այդ բարձրութեան միջև մի փոքրիկ պատուհան է բացւում, որ այժմս միայն սկսել են ապակի ձգել։

Օղան յատկացրուած է զլիսաւորապէս սղամարդկանց, իսկ տունը՝ կանանց։ Հիւրերը միշտ բնդունւում են օղայում և հրաւիրւում նստել օճիւի գլուխը, երբ արդէն մի ներքնակ և մի բարձ ձգած են լինում սատրի վրայ։

Միայն հարուստ տներում սատրները ծածկուած են լինում քաշաներով և կամ կապերտներով։

ԵՆՁԻՐԳ.

Միմիան հարուստ տներն ունին եաղլըղ—ամառուայ սենեակ. սա սովորաբար տաշած քարից, երբեմն բաւական բարձր շինուած մի սենեակ է լինում, որ երկու կամ երեք պատուհան է ունենում ոչ թէ կտուրից, այլ պատի մէջ։ Ամառն փոխարինելով օղային, եաղլըղը ձրմեռը բոլորովին փակ է մնում, որովհետև վառելիքը թանդ արժեւով չեն տաքացնում։

ՋԳԵԱՏ ԵՒ ԶԱՐԴ.

ԿԱՆԱՆՑ.

Ի նկատի առնելով որ բնակիչների ամենամեծ մասը Կարնոյ գաղթականներ են, մենք կը նկարագրենք միայն նրանց զգեստները: Գիւղացի և քաղաքացի կանանց զգեստները միայն կտարով և ճաշակով են տարբերում, իսկ տարազը միեւնոյնն է:

Շապիկ—կարում են միտկալից, աղքատները ամերիկայից, կաււից, իջնում է մինչի ծնկները. կուրծքը մինչև պորտը բացուած է և բիւ մօտ կոճկում է. թևերը երկար են և դաստակի մօտ կոճկում:

Իշլիկ—հագնում են շապիկ վրայ, կարում են անթիքմոռից, ատլասից, մատերիայից, դեղիից: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացւած է, եզրերը զայթան և կլապիտոնէ բիւքմա են կարում: Թևերի բերանները վերջանում են եռանկիւնաձև, որ մի քիչ ծածկում են ձեռքերի երեսները և որոնց շուրջը զայթան և կլապիտոնէ բիւքմա է կարած:

Վարտիկ—ամերիկայից, փաթուսիից. երկու կողքերը կապում են ձախ կողքում:

Դիւզլուկ, վարտիկ է, միայն փոխերը ֆանէլից է, հագնում են ձմեռը:

Անթարի—կարում են անթիքմոռուց, սաւայիրից, ատլասից, դեղիից և այլն: Հագնում է մինչև ոտները, թևերը շատ երկար չեն անում, այլ հասցնում են մինչև դաստակը:

Կըլզը—ոմանք հագնում են անթարու վրայից. իշլիկի նման է, կարում են անթիքմոռից, դեղիից, սաւայիրից, ատլասից:

Կրծկալ—մոյզ կարմիր թաւից կամ լաստիկից $\frac{1}{3}$ արշին երկար. և $\frac{1}{4}$ արշ. լայնութեան կտոր է, որ վերևում գրկում է վիզը, իսկ մէջքի մօտ չորէ կապերով կողքի մօտ կապւում: Սրա օձիքը և երբեմն կուրծքը կլապիտոնով ասղնեգործած է:

Զիւլպալա—հազնում են կըլղրի կամ անթարու վրայ, հասնում է մինչի ոտները, կարում են զատիֆից, անթիքմուռից, մահուղից կամ կապոյտ ամերիկա կոշուած կտորից:

Գոգնոց—կարում են միայն կարմիր մահուղից և տանը գործած կարմիր շալից: Գոտին գործում են առանձին խնամքով և վերան շատ անգամ զրում իրենց անունը՝ աւելացնելով «ի վայելումն» խօսքը: Գոգնոցի շուրջը կլապիտոնով և երբեմն արծաթի թելերով (թըռթըռ) ասղնեգործում և ներքևի երկու անկիւնում զեղեցիկ ծաղիկներ են շինում: Գոգնոցը գոտիով կապում են ջիւպպայի վրայ:

Սրանից մի քսան տարի առաջ գրեթէ բոլորը, իսկ այժմ շատ քչերը փողոց դուրս գալիս վերաներն առնում էին էհրամ.—սա բրդի սաստիկ բարակ թելից գործած մի քառանկիւնի կտոր է, որի լայնութիւնը միշտ համապատասխանում է առնողի բարձրութեան: Էհրամը մի քիչ յետ ծալած ձգում են գլխին, ապա առջևից ոտքերից մինչև մէջքը հաւասարացնելով, ծայրերը մոցնում գոգնոցի գօտու մէջ, իսկ աւելին կախ ձգում. յետոյ իրենց ձեռքերը կրծքերին, բիլ մօտ բռնում են էհրամի ծայրերը և այսպէս բռնած ման գալիս:

Աղջիկների էհրամին լիման, բաղամ է կարած, այսինքն կիտրոնի և բաղամի նմանութեամբ մանծէ թելով ասղնեգործած է: Միջահասակներին սոսկ սպիտակ, իսկ հասակաւորներին՝ կապտախառն է:

Այժմ քաղաքացիները զլիաւորապէս եւրոպական ձեով, թւերով, երկար վերաբիւ են հազնում, իսկ գիւղերում սովորաբար շալ են առնում:

Սովորաբար աղջիկներն ու հարսներն հազնում են բաց և կուշտ կապոյտ, կանաչ և մանիշակագոյն, իսկ պառաւները՝ մոյգ շաղանակագոյն շորեր:

ԳԼԽԻ ՅԵՐԳՈՐԸՆԷ.

Նախ և առաջ մազերը սանրում են, մէջ տեղից մի հերազիծ (իւ) թողնում, առջևի մազերը ճակտի և ականջների վերայից տանում և գիւղացիները միջանի փոքրիկ, իսկ քաղաքացիները երկու մեծ ծամ հիւստ: Գիւղացի աղջիկները ծամերի ծայրերին գոյնզգոյն հլուններ և մեխակ են անցկացնում:

Յետոյ ծածկում են կարմիր ֆաս, մօտ կէս արշին երկարութեան փիւսկիւղով, որ իջնում է մէջքի վրայ: Փիւսկիւղի գլուխը և ֆասի մէջ տեղը երբեմն կլապիտոնով և արծաթագոյն թելով ասղնեգործած է լինում:

Փասի վրայ կապում են գիլիֆլըղը—երկու շարք մարգարիտներ, որ այտերի վերայից իջնում են մինչև կուրծքը: Իւրաքանչիւր

շարքը բաղկացած է 4—6 առանձին թելերից, մարգարիտներ անցկացրած և ծայրը մի փոքրիկ ոսկեղրամ (պաճախի) կապած: Չարժուելիս այս ոսկիները միմեանց են դիպչում և ձայն հանում: Աղքատ զիւղացիները մարգարիտների և ոսկիների փոխարէն սուտ մարգարիտներ և փուլ (ոսկեզոյն մետաղից) են անում:

Ջիլիֆլըղի վրայից կապում են շերիտը. սա մի դեղին ժապաւէն է, վերան մի կամ երկու շարք, 20 մինչև 200 փոքրիկ ոսկեղրամներ (ուռուպիա) կարած, որ պտպողում են ճակտի վրայ, տարածուելով մի ականջից մինչև միւրը: Ոսկիների տակից, շերտի մէջ տեղը կարած է լինում մի մեծ ոսկի (մահմուդիա): Պառաւներն այս ոսկին չեն դնում:

Միկնոյն շերտի վրայ, ոսկիների վրայից կարած է լինում կըտուցը — մարգարիտներ, որ երբեմն միայն, իսկ երբեմն մօտաւորապէս X-ի ձև ունեցող փոքրիկ ոսկիների (Ջաւշակ) չուրջն ըլլորուելով տարածւում է շերտի երկարութեամբ:

Չերիտի վրայ անցնում են վարդը: Սա պատրաստում են հետեալ ձևով. մի եազմա ¹⁾ խաչաձև 6—7 սանտիմետր լայնութիւնով ծալում են. ապա բռնելով կրողի ճակատին, քունքերի մօտ այդ միկնոյն եազման ծալելով՝ երկու վարդ են շինում ու մնացած ծայրերը կրողի գլխին չափելով՝ միմեանց հետ կարում: Յետոյ թէ վարդերը և թէ սրանց միջի տարածութիւնը զարդարում մետաքսի գոյնզգոյն թելիքից շինած ծաղիկներով:

Աղջիկները վարդի վրայից այլ ևս ոչինչ չեն առնում, իսկ հարսերը քցում են տանը՝ եազմա, հրաւէր գնալիս՝ չիքիւ, որ իջնում է մինչև սրունքները: Կանայք և պառաւները փաթաթում են գլուխները շալէ (շալովի) կամ մետաքսէ (բաղդադիա) փաթթան, իսկ հրաւէր գընալիս՝ սրտ վրայ աւելացնում են և մի եազմա:

Աղջիկները և մատաղահաս կանայք քցում են կրծքերին մի կամ միջանի շարք ոսկիներ, ականջներին անց են կացնում օղեր, ձեռներին դնում ոսկէ միապաղաղ ասլարանջաններ (բիւլազուկ), մատներին մատներին:

ՈՒՆՆԵԼԻՔ.

Աղջիկներն ու հարսները հագնում են դեղին մեաս բաղուն, իսկ պառաւները՝ դեղին մեաս, կարմիր բաղուն:

¹⁾ Քիսիայի նման բամբակէ, շատ բարակ, գոյնզգոյն, քառակուսի փաթաթոց:

ՅԳՆՄԱՐԿԱՆՑ ԶԻՆՑՆԵՐԸ.

Ա. Գիւղացիները.

Չապիկ. հասնում է մինչև ծնկները. կարում են կտաւից կամ ամերիկայից. կուրծքը մինչև պորտը բացուած է և կոճկում է բկի մօտ: Թեքը հետզհետէ նեղանալով՝ հասնում են մինչև դաստակը, ուր և կոճկում են:

Թումպան կամ վարտիկ. հազնում են ոտներին, չապիկի տակից: Գարում են կտաւից կամ ամերիկայից: Փոխկերի լայնութիւնը $\frac{1}{4}$ արշ. է լինում. կապում են կողքից վարտէց կապով:

Ելակ. հազնում են չապիկի վրայից, թեք չունի. նման է եւրոպական ժիլետկային, միայն ամբողջապէս ծածկում է կուրծքը, գրպաններ չունի, կոճկում է «ղայթնէ օղակ կոճկով»: Գրծքի մէջ տեղն ելակի առաջի՝ երեացող մասը կարում են պօլսուկնոյից, լաստիկից, մահուդից և այլն. իսկ յետեի՝ շերեացող մասը հասարակ չթից:

Դօշլուխ. հազնում են ելակի փոխարէն, նրան նման է, միայն աստառ չունի և ձախ կողմի երկու ծայրերը կողքից թեի տակ կապւում են իրար հետ: Սրա կուրծքը յաճախ ասղնեգործած է լինում:

Չալուար. հազնում են ոտներին, ելակի վրայ, կարում են շալից, իջնում է մինչև ոտների երեսը և 3 քիլ լայնութիւն ունի: Վերի մասը մի քիլ լայնութեան կարում են կապոյտ ամերիկայից կամ կարմիր կտորից. այս մասը կոչւում է փոխ. սրա միջից անցնում է ուշխուրը, որ ամուր կապում են կողքից: Չալուարի կողքերից գրպանի փոխարէն թողնում են բացուածքներ:

Արխալուխ. հազնում են ելակի և չալուարի վրայից: Գարում են կապոյտ ամերիկայից, պօլսուկնոյից, սև գաղիֆից և այլն: Արխալուխը մէջքի վրայ բիւզմայով սեխմուելով՝ մի թիզ վայր է իջնում, որը և կոչւում է փէշ: Սրա վրայ կողքերից բացած է մի մի գրպան: Արխալուխի կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և պորտի մօտ երկու կամ երեք զայթնէ կոճկով կոճկում է:

Դօշով արխալուխ.—կուրծքը ձախ թեի անրակի մօտից կոճկում է մինչև պորտը զայթնէ կոճկով. այսպիսի կոճակների մի շարք ևս կարում է աջ կողմում ներգաշնակութեան համար:

Քեամար.—հասարակ կաշուց գօտի. կապում են արխալուխի վրայից մէջքին:

Չուխա. հազնում են արխալուխի վրայից. մէջքի վրայ բիւզմայով սեխմուելով և գրկելով մէջքը՝ լայն իջնում է մինչև ծնկներից քիչ ցած, այս մասը կոչւում է փէշ: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և պորտի մօտ երեք զայթնէ կոճկով կոճկում է: Թեքը հետզհետէ

լայնանում են մինչև 9—12 վերշոկ և հասնում են մինչև ձեռքի կոճիկները. գործի ժամանակ թեքը յետ են ծալում, այնպէս որ ամբողջ դաստակը մնում է բաց: Չուխի բոլոր եզրերին կարում են դայթան: Կարում են շալից:

Եափուլենճի—տառատօք.

Գլխներին ծածկում են փափախ, ոչխարի մորթուց կտրած, կամ քեաշա, և քչերը ֆաս:

ԸԳՈՆՆԵԼԻՔ.

Գուլպա ¹⁾. սովորաբար հաստ թելից գործած:

Գաճիճ-թողուխ. հագնում են սրունքներին և շալուարի փոխքը մէջը դնում և դիզբազիով—թելէ կապը—կապում:

Չարուխ-տրեխ: Սրբրմ—կաշէ թելը, որով կարում են շարուխը.—տրեխի ծայրը կոշում են քիթ:

Բ. Բաղադրացւոց.

Շապիկ. քաթանից, ոչ այնքան երկար, որքան գիւղացիներինը, կուրծքը երբեմն ասղնեգործած:

Վարտիկ—նոյնպէս քաթանից կամ ամերիկայից, հագնում են շապկի վրայ. վարտիկի փոխը դնում են գուլպի մէջ. իսկ սրա վրայից ոմանք փաթաթում են «տուլաղ»—մի վերշոկ լայնութեան և մի արշին երկարութեան քաթան, մի ծայրը թել կապած:

Արխալուխ. կուրծքը չափաւորով կոճկած. կարում են լաստիկից, մախմուլից և այլն:

Շալուար. սովորաբար մահուտից $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեան:

Չուխա կամ չարքասքի—մահուտից, բաւական երկար, բոլոր եզրերը բիւքմա կարած:

Արծթէ բամբար—չարքասիւ վրայից են կապում:

Վերարկու կամ եափուլենճի (տառատօք), առնում են ձմեռ:

Գլխներին ծածկում են գտակ (չափխա) կամ գարթբալդի:

Ոտներին հագնում են կօշիկ և կրկնակօշիկ:

¹⁾ Հայ կաթուղիները առաւելապէս հագնում են «նշխուն» գուլպա:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ.

ԱՄԻՍՆԱԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍՆԵՆՈՑ ՍԱՎԱՐՈՑՆԵՐ.

Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացի տղամարդու մէջ շատ քիչ է զարգացած սիրոյ զգացմունքը դէպի կինը. նրա մէջ առաւելապէս զարգացած է անասնական կիրքը: Նրա աչքում կինն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իւր կրքերին յագուրգ տուող մի ծախուած «պուտուկ» և մի ստրուկ աղախին: «Հօրըդ ..... ալ ինչի՞ 100 մանէթ տուի օր աս բանը չըպըտի էնես»: ամուսնու սովորական խօսքերն են կնոջ մի որևէ աշխատանքից հրաժարուած միջոցին: Հայ գիւղացին շատ հեռու է կնոջը գգուելուց, նա օտարների և նոյն իսկ տանեցիների ներկայութեամբ թոյլ չի տալիս կնոջն իրեն հետ խօսելու, հետը հաց չի ուտում և առանձին խօսակցութիւն համարեա երբէք տեղի չէ ունենում: Կնոջն հայհոյելն ու երբեմն ծեծելը նրա համար «տղամարդութիւն», քաջութիւն է համարւում: Նա գրեթէ երբէք չի խորհրդակցում կնոջ հետ. տօներին ամօթ է համարում շնորհաւորելու և մի բան նուիրելու նրան: Կինը գերդաստանի մէջ ևս մի առանձին յարգանք չի վայելում: Նա մինչև անգամ պարտաւորուած է 10 տարեկան տեգեր հետ «հարսնութիւն» անել, — չխօսել, նրա տրեխները հանել, և ամէն հաճոյքի բաւականութիւն տալ: Նրան հրամայում են ոչ միայն կերսարն, կեսուրը և ամուսինը, այլ և մեծ տեգերկնիկներն ու տեգրերը: Նա առանց կեսուրի թոյլտուութեան ոտը մի քայլ տնգամ գուրպ

դնելու և կամ մի բան վերցնել ուտելու իրաւունք չունի։ Նոյն իսկ իւր հարազատ որդուն առաջին տարին նա ծիծ չի տալիս՝ մինչև կեսուրը չհրամայէ։

Զրկուած անձնական ազատութիւնից, դատաւարտուած մշտական լռութեան, նա ստիպուած է կատարել տան բոլոր ծառայութիւնները, օգնել ամուսնուն տնային և դաշտային աշխատանքի մէջ։

Երկարատեւ ձմրան միջոցին, երբ ամուսինը բոլորովին անգործ ընկած է սրա նրա՝ օդէն, նրա աշխատասէր կինը կառավարում է ամբողջ տունը և շալ, կտաւ գործելով, հոգում ծոյլ ամուսնու հանդերձը։

Նրա սրբութիւնն անգամ շատ չի գնահատուում ամուսնու կողմից. սա բաւականանում է շնացող կնոջ մի լաւ թակելով, և բաժանումն կամ մարդասպանութիւն այս պատճառով տեղի չի ունենում, չնայելով որ կան գիւղեր ուր զրմութէ բոլոր հարսերը «սիրող» ունին։

Թէև գաւառում բազմակնութիւն չկայ, սակայն կան մարդիկ, որոնք ակնյայտնի պահում են միւսնային տան մէջ ինչպէս օրինաւոր կնոջը, այնպէս և սիրուհուն։

Այս գաւառում դեռ ևս պահպանւում է աղջիկ փախցրնելու սովորութիւնը և սրա գլխաւոր շարժառիթը համարւում է «հաղէմասին»։

Ամուսնութիւնը կատարւում է հետեւեալ հանդէսներով՝ նշանդրէք, փեսատես, քասապիչա, մաղժաժում, մաղարխում, հինա տանել, թագուոր կանդնեցնել և պսակ։

Նշանդրէքը աղջկայ հայրը միշտ աշխատում է պասին ձգել, որ ինքը քիչ ծախս ունենայ և տղայի օղին շատ խմումուի, այս պատճառով ամենից շատ մեծ պասին է լինում։ Հարսանիքն առաւելապէս բարեկենդանին. ամառը շատ հազիւ է պատահում, որովհետեւ գիւղացիք սաստիկ զբաղուած են լինում։ Հարսանեաց պատրաստութիւնը միշտ սկսւում է հինգշաբթի օրից և տևում մինչև միւս հինգշաբթի, ամբողջ մի շաբաթ, «օխտն օր օխտը գիշեր»։

Հարսի կողմից շատ քիչ, իսկ միջակ հարուստ փեսայի կողմից մօտաւորապէս լինում է հետեւեալ ծախսերը։

Նշանդրէքին

Հաղէմասին	.	.	.	60	ր.—200	ր.
Երեսասնանք	{	Տնեցիք	.	10	ր.	
		Բարեկամները ¹⁾	.	60	ր.	
Ոսկու	.	.	.	100	ր.	
6 թունգի օղու	.	.	.	12	ր.	
Աչքի լուսի	.	.	.	1	ր.	
Սալամաթ տանտիկնոջը	.	.	.	1	ր.	
Հարսն առաջ բերողին	.	.	.	1	ր.	
Հարսին ընծայ	.	.	.	3	ր.	
Չարազ	.	.	.	1	ր.	
Այլ և այլ մանր ծախսեր	.	.	.	10	ր.	

Ընդամենը՝ 259—400

Փայերին և գերիններին . 150—200 ր.

Պսակին.

Մի եղ	.	.	.	.	25	ր.
Մի գառ	.	.	.	.	2	ր.
Տասն թունգի օղի	.	.	.	.	20	ր.
Արուկ, բրինձ, լոբի, թէյ և շաքար	.	.	.	.	12	ր.
Երկու զոյգ կօշիկ հարսնաղբայրներին	.	.	.	.	2	ր.
Արկղին	.	.	.	.	1	ր.
Սալամաթ	.	.	.	.	1	ր.
Եկեղեցուն	.	.	.	.	1	ր.
Քահանային	.	.	.	.	4	ր.
Աթոռահաս	.	.	.	.	6	ր.—50 կ.
Բէյի ոսկի հարսի մօրը	.	.	.	.	„	—60 կ.
Փողհարին	.	.	.	.	3	ր.
Այլ և այլ ծախսեր	.	.	.	.	10	ր.

Ընդամենը՝ 88 ր.—10 կ.

Հարսանեաց բոլոր ծախսը . 497—688 ըուրլի.

Մի պատկառելի գումար, որ գիւղացին առանց պարտք
անելու չի կարող հոգալ:

¹⁾ Մենք այս փեսի կազմից ծախս ենք հաշուում, որովհետեւ ես էլ պարտաւոր
է նրանց նշանդրէքին եթէ ոչ աւելի, զէթ նոյն չափ տալ:

ՈՂՋԻԿ ՈՒՋԵԼ.

Նրբ ծնողները վճռում են այս ինչ աղջիկը ուզել, հայրը հրաւիրում է քահանային, հիւրասիրում է նրան թէյով ու հացով և ապա խնդրում «պատգամ» գնալ այդ աղջկայ հօր մօտ և խնդրել աղջկայ ձեռքն իւր որդու համար: Քահանան նախ հաշուում է թէ կը հասնե՞, և եթէ չհասութիւն լինի, աշխատում է համոզել նրանց ուրիշ աղջիկ ուզելու, իսկ եթէ չկայ, գնում է աղջկայ հօր մօտ, գովում է տղի հօրն սւ գերդաստանը, թուում երիտասարդի արժանաւորութիւններն և խնդրում աղջկայ ձեռքը:

Աղջկայ հայրն որոշ ոչինչ չի պատասխանում. «Ակա՛ր ղսմաթ է, գլլի, Տէրտէր ջան, ասում է նա. առանց ղսմաթի բան չիլի, քանիմ օր ժամանակ տու մէկ մերոնց հետ ա խոխուրդ էնենք». եթէ նոյն իսկ իւր ցանկութիւնը լինէր աղջիկը այդ երիտասարդին տալու, այնուամենայնիւ նա մի քանի օր պիտի «չմէ»: Քահանան վերադառնում և պատմում է երիտասարդի հօրը մօտ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը, միանգամայն յայտնելով իւր կարծիքը թէ տալու են թէ ոչ:

Աղջկայ հայրը երկրորդ օրը հրաւիրում է ազգականներից կամ գրկիցներից երեք մարդ, հիւրասիրում նրանց թէյով ու հացով, հարց ու փորձ անում ուզած աղջկայ մօր, հօր և մասամբ աղջկայ մասին և խնդրում գնալ հօր մօտ «պատգամ»:

Սրանք, որոնց ժողովուրդը «պատգամ» է կոչում, գնում են աղջկայ հօր մօտ, գովում տղայի հօրն ու գերդաստանը, թուում տղայի արժանաւորութիւնները և խնդրում աղջկայ ձեռքը:

«Գիրքոր ամի, բեր Աննիկը մարգարէից օրէնքով, 318 հայրապետաց կանոնով տուր Խաչոյենց մանչուն»:

Աղջկայ հայրը պատասխանում է. «Ղըսմաթ է նէ, ի՞նչ պըտի ըսեմ, քանիմ օր միջոց տուէք մտածենք»:

Պատգամները ոչ մի բանով չհիւրասիրուած, վերադառնում են:

Միւս, երբեմն երրորդ, չորրորդ օրն էլ գնում են աղջըկայ հօր մօտ և խնդրում որ պատասխան տայ: Իսկ աղջկայ հայրն իւր կնոջ և մի քանի բարեկամների հետ խօսակցելուց յետ՝ արդէն որոշած է լինում տալ թէ չտալ: Եւ եթէ մտադիր է տալու, դիտմամբ չմշմուսւմ է, այն ինչ չտալու դէպքում միանգամից մերժում է:

Վերջապէս՝ աղջկայ հայրը յայտնում է պատգամներին թէ կըտայ: Սրանք գալիս են տղի հօր մօտ, խորհրդակցում թէ որքան հաղէմասի տան և առնելով այդ գումարը՝ գնում աղջըկայ տունը: Պէտք է ասել, որ պատգամները տղի տունը ամէն մտնելիս հիւրասիրւում են, իսկ աղջկայ տանը մինչև հաղէմասին տալը, ոչ մի բանով չեն հիւրասիրւում: Աղջկայ հայրը կանչում է իւր ազգականներից մի քանիսին, պատգամների հետ նստում օդան: Պատգամները խնդրում են աղջըկայ հօրն զրոյել թէ ինչ պիտի առնէ տղի հօրից աղջիկը տալու համար:

Այս գումարը կոչւում է «հաղէմասի», որ արաբերէն նշանակում է «այո՛ ասել», համաձայնել:

Աղջկայ հայրը հրաժարւում է ինքն առաջարկելուց և ասում է. «Աղջիկը իմս չէ, Քերոբ փարինն է (եղբայր), թող ան ըսէ»:

Սա էլ նախապէս իմացած լինելով հօր միտքը, մի քիչ բարձրից է բռնեցնում. «Աղջիկն ա իմս է, խօսքն ա իմ քովս է. ձեզնից կառնեմ 110 մանէթ փող, ջուխտմ լապչին, դարաբաղի մայմուզներով, մէկ պինիշ չաքման չուխայ, մօրը քիրմանի շալմ, մեծ հարսին մեաս բապուճ, արծթէ սաչլըմ՝ լուլաներով, աղբօրը ջուխտմ ճըզմայ» և այլն: Պատգամներն սկսում են սակառկել և գլխաւորապէս կանգ են առնում փողի վերայ, որ տատանւում է 30—220 միջև: Որչափ տըղան սիրահարուած և աղքատ լինի, այնքան հաղէմասին բարձր կը լինի, և այս է պատճառը, որ աղքատ երիտասարդն ստիպւում է կամ պարտքի տակ ընկնել, կամ փախցնել աղջըկան:

Երկար սակարգութիւնից յետոյ, որ երբեմն մի քանի

օր է տևում, փոխադարձ զիջողութեամբ Համաձայնութիւն է կայանում և պատգամները իսկոյն վճարում են դրամը աղջկայ հօրը:

Հիմայ արդէն աղջկայ հայրը օղի է բերում և սկսում են «աչքի լուսի թասը» խմել: Տան փոքրիկներից մինին կամ երկուսին ուղարկում են տղի հօր մօտ աչքի լոյս: Սա Համբուրում է տղի հօր ձեռքը և ասում. «Աչքդ լուս»: Սրան օղի են խմացնում, ջուրապ տալիս և 20 կ. փող նուիրում: Իսկոյն տղի տնից երկու երեխայ ուղարկում են աղջկայ տունը «Հարսնացու անելու»: Սրանք գնում տեսնում են Հարսին, մի մի ըուբլի փող նուիրում, հիւրասիրում և վերադառնում: Մի քանի գիւղերում փեսան, սրա հայրը և մի քանի մօտիկ ազգականներ գնում են աղջկայ տունը՝ տանելով իրենց հետ օղի: Այստեղ երկու խնամիները Համբուրում են և բարեմաղթում սիրսվ և միաբանութեամբ ապրել: Տղի հայրը շնորհակալութիւն է յայտնում պատգամաւորներին նրանց կրթած նեղութեան համար: Փեսան դաւուլ գունդի առաջնորդութեամբ առաջ է բերում Հարսնացուին: Սրանք կարգով Համբուրում են բոլորի ձեռքերը և ապա Հարսնացուն կանգնում է իւր սկեսրարի մօտ «բարեւ բռնած» — ձեռները կրծքին և գլխին քող քցած. յետոյ մի Համեստ ընթրիք են տալիս, որից յետոյ տղատիրոջ կողմի եկողները մի մի կամ երկու երկու ըուբլի նուէր են տալիս և ցրում տները: Միայն տղի հայրը, որպէս պատուաւոր հիւր, այդ գիշեր մնում է խնամու տանը: Առաւօտեան աղջկայ տէրը հրաւիրում է երեկոյեան խնջոյքին ներկայ եղող մարդկանց, ուտեցնում իւր կերակուրները և խմացնում փեսացուի օղին. կէսօրին հետներն առած փեսացուի հօրը՝ սրանք գալիս են փեսացուի տունը: Այստեղ էլ աւետման խնջոյք են կազմում, փեսացուին առաջ բերում և սրա աները նրան խոստանում է ընծաներ, առհասարակ հագուստեղէններ. երեկոյին ամէնքը ցրում են տները: Այս բոլորը կոչւում է «պզտիկ Հարսնացու»:

ՆՈՐԱՆԻՔԻ ԿԱՐ ՄԵՑ ՀԱՐՄԱՆՈՒ.

Պզտիկ հարսնացուից մի երկու օր յետոյ փեսի հայրը հըրաւիրում է իւր աղգականներին ու քաւորին, հիւրասիրում նրանց թէյով ու հացով: Երեկոյեան աղջկայ տիրոջ տանից մի հրաւիրակ է գալիս, որ օդու շիշը ձեռին կանգնում է օդի մէջ տեղն, ընդհանուր բարև տալիս, ապա լցնում բաժակը և ասում. «Նենգանութիւն, բարով ժողովիք»: յետոյ դառնալով գէպի նոր խնամին, աւելացնում է. «Ննամի աղա, տացուս (կամ կատաշս, ապէրս, ինչ պատուանունով որ նա սովոր է կոչել իւր տան մեծին) շատ կարօտով բարև էրաւ, օր առնես քու ղոնաղներդ հրամմես էրթանք մեր տուն»: Այս խօսքի վերայ նա խմում է օդին և նորից լցնելով տալիս է աղա խնամուն:

— «Ձեռքէդ անհատ, ասում է խնամին առնելով բաժակը, շատ շնորհակալ եմ աղա խնամուցս», և դառնալով գէպի հրաւիրեալները՝ աւելացնում է. «Մեր նոր խնամին կանչէ կը մեզի մեր ծաղկին քովը՝ հրամեցէք էրթանք»: Յետոյ խմում է շնորհակալութեան բաժակը և դառուլ զուռնով գընում աղջկայ տունը, տանելով իւր հետ 2—5 թուռնգի օդի, մէկ թուռի խաս մանուսա, մի սպիտակ չիքիա եափուղ, երեք չորս գոյնի թել, մի արշին փաթուխայ՝ արախճինի համար, սպիտակ կլապիտոն, մի զոյգ մեաս-բապուճ, հինա և չարազ: Միմեանց ողջունելուց յետոյ տղամարդիկ նստում են օդան աւագութեան կարգով: Աղջկայ տէրը իւր օդիից մի մի բաժակ տալիս է բոլորին, որոնք «Աչվիքս լուս ըլլի, Աստուած սուրբ պսակին տրժանացնէ» ասելով խմում են: Օղիից յետոյ, սովորաբար, մի մի բաժակ թէյ են տալիս, որից յետոյ պատգամաւորի խնդրանք հարսն առաջ են բերում: Մի սկուտեղի մէջ շարում են թէյի ափսէներով չարագներ-կանֆէտ, քաղզբաղամ, քիշմիշ, լապլապու և այլն— աղջկայ տիրոջ մի շիշ օդի և բաժակներ. սկուտեղի շուրջը վառում են մեղրամոմեր և գնում մի երեսալի գլխու, որ տանից պարելով բերում է օդան: Սրա յետևից աղջիկը գեղեցիկ զարդարուած,

մի Հարսի Հետ, որ առաջ բերող է կոչւում, գալիս է: Սկուտեղը, որ մեազա է կոչւում, դնում են օդի մէջ տեղը. գուռնաճին կանգնում է օդի դրան առջև և չի թոյլ տալիս Հարսին անցնելու, մինչև որ փեսացուի Հօրից մօտ 20 կ. ընծայ չի ստանում: Նախ՝ առաջ բերող Հարսը և ապա աղջիկը օդի դռան առաջ խոնարհում, բոլորին բարևում և ապա Համբուրում են քահանայի աջը: Քահանան, որ աղջկայ տիրոջ կողմից է հրաւիրուած լինում, կանգնում պահպանիչ է ասում, կերսարի տուած չիքիլան քցում երեսին, բեհի մատանին դնում մատը, փուշին օրհնում ձգում գլխին և ասում. «Աչքերդ լուս, Աստուած բարի վայելումն տայ»: Փեսի Հայրը տալիս է քահանային 20 կոպէկից—մի լուբլի փող: Հարսը կրկին Համբուրում է քահանայի ձեռքը և յետոյ իւր Հօր, կերսարի և միւսների ձեռքերը և կանգնում կերսարի մօտ:

Իսկոյն տանեցիներէից մին օդի է լցնում և բաժանում բոլորին, որոնք «Աչքերդ լուս, Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ, ուղուրով Հարս ըլլի» ասելով խմում և մէջ տեղը դրած մեազից ուտում: Յետոյ միայն տղի կողմից եկողներն աղջկան փող են նուիրում, որ «երեստեսանք» է կոչւում: Բերում խոնջան դնում են երկու սատրնների միջև, վերան երեք ապսէ դնում, որոնցից մինը յատկացրած է Հարսին, միւսը քահանային և երրորդը Հարսն առաջ բերողին: Խոնջի մօտ նստում է մի մարդ որ կոչւում է սաչու կանչող, իսկ նուէր տալը՝ սաչու: Ամենից առաջ փեսի Հայրն է 1—5 ը. տալիս սաչու կանչողին: Սա ցոյց է տալիս Հանդիսականներին և ասում. «Ջամիաթ, անկաճ էրէք, շէն կենայ կերսարը, հինգ մանէթ Հարսնցուին» և դնում Հարսին յատկացրած ափսէի մէջ: Կերսարը մի լուբլի Հարսի առաջ բերողին ու մի քանի կոպէկ էլ քահանայի Համար է տալիս, սակայն այս նուէրները չեն կանչում: Փեսի Հօրից յետոյ երեստեսանք տալիս են տղայի կողմից եկածները, որ նոյն ձևով կանչում է:

Այս սաչուից գոյանում է.

Հարսին	20 — 100 ը.
Քահանային	1 ¹ / ₂ —2 ¹ / ₂ ը.
Հարսն առաջ բերողին	1 ¹ / ₂ —2 ը.

Այս դրամները հաւաքում, հաշւում, հարսինը տալիս են հարսի հօրը, միւսներինը իրենց և յետոյ արդէն ընթրում: Այս երեկոյի համար կերակուրները որոշուած չեն, միայն 2-3 տեսակից պակաս չեն լինում: Ընթրիքին և յետոյ խմում են փեսայի տնից եկած օղին: Ընթրիքից յետոյ, երբ բոլորի գլուխներն բաւական տաքացած են լինում, կաքաւում են. երբեմն միմեանց հայհոյում, կռւում և ուշ գիշերով ցլւում տները:

Միւս օրը առաւօտեան աղջկայ տէրը հրաւիրում է երեկոյին միայն փեսի կողմից եկողներին, որոնք երեստեսանք էին տուել, և իբրև շնորհակալութիւն՝ հիւրասիրում է նրանց, երկ-երկու բաժակ օղիով, թէյով և հացով: Ածում է մէյիւն և շատերը կաքաւում, երգում և ուրախանում են մինչև կէս օր, երբ արդէն ցլւում են:

ՓԵՍՆՑԵՄ.

Նշանդրէքից մի կամ մի քանի օրից յետոյ՝ աղջկայ տէրըն է հաւաքում իւր ազգականներին, պատում նրանց և երեկոյին գնում փեսայի տունը փեսատես: Աղջկայ հայրը տանում է իւր հետ փեսի համար մի լաստիկ արխալուզ, մի մահուդէ չուխայ, մի կլապիտոններով ելակ, մի քեչա, մի քամար, մի զոյգ եամանի, թողլուխ, գուլպա, խեճախ՝ երեսին շաքարաւազ ածած. գաթայ, շաքարլամայ և չորս զոյգ մօմ: Այս բոլորը դարսած է լինում մի սկուտեղի վերայ, շուրջը մօմեր վառած. սրանց բոլորին առաջնորդում է դաւուլ զուռնան: Երբ մտնում են տղի տունն՝ այս ընծաները պահ են տալիս տնեցիներին և իրենք գնում օդէն նստում: Տան տէրը պատում է նրանց օղիով և թէյով: Յետոյ արդէն խնդրում են փեսին առաջ լքել: Նշանդրէքի նման պատրաստում են մեազա,՝ գնում մի տղի գլխի և դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ մի չամուսնացած երիտասարդ առաջ է բերում փեսին տանից օդէն: Այստեղ դռան մօտ դաւուլճին կանգնում և չի թող տալիս փեսին առաջ գնալու, մինչև որ աղջկայ հօրից 5 կոպէկից մինչև մի ըուբլի նուէր է ստա-

նում: Ապա մեագան դնում են մէջ տեղը, առաջ բերողն ու թագաւորը նախ դէպի առաջ, յետոյ դէպի աջ ու ձախ դը-
լաւիս տալիս և մօտենում համբուրում քահանայի աջը, որը
և պահպանիչ է ասում: Աղջկայ հայրը տալիս է քահանային
մի ըուբլի: Թագաւորը համբուրում է քահանայի և աներոջ
ձեռքերը: Յետոյ չամուսնացած երիտասարդը առնում է ձեռը
օղու շիշը, իսկ թագաւորը առաջամատոյցը՝ վերան բաժակ-
ներ և մեագա: Երիտասարդն ածում է օղի և թագաւորը
բաժանում. նախ՝ քահանային, յետոյ աներոջը, հօրը և այլն:
Բոլորը խմում են համարեա հետեւեալ բարեմաղթութիւնն
անելով. «Աչվներս լուս. Աստուած սուրբ պսակին արժանաց-
նէ, մի բարձի ծերանան»: Սրանից յետոյ ընդունուած ձեռով
սաչու են կանչում: Աղջկայ հայրը իւր և իւր տնեցիների կող-
մից տալիս է բերած շորերը, կամ եթէ պատրաստ չէ, փող է
տալիս կամ խոստանում է: Տալիս են և աղջկայ կողմից ե-
կած բոլոր բարեկամները, մի քանիսը դրամ, մի քանիսը գա-
ռըն, մի քանիսն էլ հորթ և այլն: Այսպիսով գոյանում է.
Թագաւորին, բացի հանդերձներից . . . . . 5—20 ռ.
Քահանային . . . . . 50 կ.—1
Եկեղեցու օգտին . . . . . 10—60 կ.

Սաչուից յետոյ ընթրիք են տալիս, ուտում խմում, մէ-
յով կաքաւում և շատ ուշ հարբած ցրւում տները:

ՓՈՅՏԻ.

Հարս և փեսայ նշանած մնում են 3—6 և երբեմն մինչև
մի տարի և այս երկար միջոցում նրանք միմեանց շատ հա-
զիւ են տեսնում: Փեսան նշանածի ոչ թէ դռնից, այլ և
փողոցից շատ հազիւ է անցնում, որովհետև այս ոչ միայն
մեծ ամօթ է համարւում, այլ և այդ փողոցի երեխաներն
ու երիտասարդները բռնում ծեծում են փեսային և բաց չեն
թողնում, մինչև որ մի ընծայ չառնեն: Միմիայն բարեկեն-
դանին թոյլ են տալիս փեսին երեք օր, երեք գիշեր ցերեկ
մնալ նշանածի տանը:

Բոլոր տաղաւարներին փեսի տնեցիք պարտաւորուած են հարսին նուէրներ տանելու, որոնք փայ են կոչուում: Փայեր տանում են տղամարդիկ և երբէք թագուորը չի մասնակցում այդ ուրախութիւններին: Փայ տանողները մնում են երեք օր, կիւրակէից մինչև չորեքշաբթի: Առաջի օրն առաւօտեան աղջկայ հայրը կանչում է տղամարդ բարեկամներին էլ, ուտում, խմում և կէսօրին ցրում են. յետոյ կանչում են բարեկամ կանանց, ցոյց են տալիս բերած փայը, բաժանում են նրանց մէկ մէկ գաթայ և բերած քիշմիշը, յետոյ արդէն հաց են տալիս, ստկայն փայ բերողներին ասուն հրաւիրել չուզողները հացի չեն մնում: Միւս օրերն այս ու այն բարեկամները, որոնք այդ օրն այդտեղ հացի էին մնացել, հրաւիրում են աղջկայ տնեցիներին, աղջկանը և փայ բերողներին իրենց տուն և հիւրասիրում նրանց բաւական ճոխ սեղանով: Փայի ուրախութիւններին շատ յաճախ ձայնակցում է դաւուլ զուռնան, որ շուտով տաքացած գլխներին հանում է կալը. հաւաքւում են գրեթէ գիւղի բոլոր հարս ու աղջիկներն և սկսում է հասարակաց կլոր պարը:

Փայերը սովորաբար տանում են Զատկին, Մայիսին, Վարդավառին, Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման, Սեպտեմբերին և Վարագայ սուրբ Խաչին: Բայց սրանցից նշանաւոր և պահանջելին երեքն են՝ Զատկինը, Վարդավառինը և Ս. Աստուածածնայ Վերափոխմանը: Եթէ հարսանիքը շուտ լինելու պատճառով այս երեք փայը չաանեն, փոխարէնը ուրիշ բանով պահանջում են: Աղջկայ տէրն էլ փային դարձուածք է ուղարկում երկու կամ երեք մարդու ձեռքով, որոնք երկու կամ երեք օր մնում են թագուորի տանը, լաւ հիւրասիրւում և վերադառնում:

Ահա փայերը և նրանց դարձուածքը.

Առաջին փայ.

3 արշին մահուղ	9 ռ.
1 1/4 արշին ալ մահուղ զոգնոցի համար	4 ռ.
Ճապիքացու կտոր	1 ռ.
Հարսին կիսակօշիկ	3 ռ.

Հարսնացուի մօրը, եղբոր կնոջը, քրոջը կայլն մի			
մի զոյգ մեաս - բապունճ - մօտաւորապէս .	3	ր.	
Մի մկրատ և մի դանակ	„	— 80	կ.
Մէկ հայելի	„	— 20	կ.
Ապրեշումի և Ռուսիոյ թեւ	2	ր.	
Չալ թեւ	1	ր.	
9 ֆ. քիշմիշ լապլապու	„	— 90	կ.
Հինա	„	— 10	կ.
Օղի	2	ր.	
Հարսին ընծայ մի ոսկի կամ	3	ր.	

Ընդամենը՝ 30 ր.

Քացի սրանից մինչև 60 զոյգ գաթայ, 2 սեր, մի թոփ հալուայ, Փեսայի տանից ուղարկուած գաթաների թիւը անշուշտ զոյգ պիտի լինի, որ փեսացուն և հարսնացուն զոյգ մնան:

Առաջին փայի դարձուածք.

Հարսնացուի տանից ութ օր յետոյ ուղարկում են թագուորի տունը երկու մարդու ձեռքով փային դարձուածք.

20 զոյգ թողլուխ և գուլպա.

Փեսին մի զոյգ գուլպա, կլապիտոնով նշխած և մի զոյգ թողլուխ. փեսին մի ելակ. 3 խաչ կուլուր, որպէսզի հարս և փեսան խաչի պէս սուրբ մնան մինչև պսակը: Գերասարին մի ձեռք սպիտակեղէն. փայ բերողներին մի մի զոյգ գուլքա, մի հայելի, մէջը դարանֆիլ ածած, որպէսզի հարսնացուն հայելու պէս լոյս տայ և դարանֆիլի նման հոտով լինի: Գենտ թուով գաթայ, որպէսզի հարսը փեսի հետ զոյգ մընայ: Մի խորոված հաւ: Մի թոփ հալուայ. Մի աման ձուաձեղ. մի աման սեր:

Փեսացուն հրաւիրում է երիտասարդ ընկերներին և սրբանց հետ ուտում անպատճառ գաթան ու հաւը: Փայի դարձուածք բերողները սաանում են նուէր 40 ական կոպէկ և 2 օրից վերադառնում:

Բ. Փայ.

Վարդապառին ուղարկում են պառաւ կանանց ձեռքով երկրորդ փայը.

3 արշին մահուդ կամ երկու թոփ լաւուի չալ	9	ր.
Մի սպիտակ ատլազիա	.	3 ր.
Մի եղմա	.	» — 50 կ.
Մի թոփ կեազի	.	2 ր.

Մի զոյգ ոտնաման	.	.	.	» — 40 կ.
Թել	.	.	.	1 ռ.
Հինա	.	.	.	» — 10 կ.
Քիչմիշ լապլապու	.	.	.	1 ռ.

ընդամենը՝ 17 ռ.

Եւ եթէ այս ամուսնութեան մէջ մինը միջնորդի դեր է կատարած, նրան էլ ուղարկում են մի զոյգ ոտնաման, չորս զոյգ գաթայ, մի թոփ հալուայ:

Բ. Փայի դարձուածք.

Երկու մարդու ձեռքով ուղարկում են փեսացուն մի շապիկ վարտիկ, մի զոյգ գուլբայ, մի դրամի քսակ, երեք խաչ գաթայ, որպէսզի փեսացուն և հարսնացուն խաչի պէս մաքուր և սուրբ մնան մինչև պսակ. տասն և մէկ հատ գաթայ և մի աման ձուածեղ:

Գ. Փայ.

Մի փութալի շալ	.	.	.	12 ռ.
Մի զոյգ ոտնաման	.	.	.	1 ռ.
Մի մկրատ և մի ասղաման	.	.	.	— 60.
Թել	.	.	.	1 ռ.
Հինա	.	.	.	— 10.
Չարազ	.	.	.	— 50.
Գաթայ զոյգ թուով, կարմրեցրած հաւ և 1/2 թունգի օղի	.	.	.	1 ռ.

Ընդամենը, 16—20

Դ. փայի դարձուածք.

Երեք մարդկանց ձեռքով ուղարկում են մի փութալի շապիկ, մի բամբակեայ ֆուֆայկայ. մի կարմրեցրած հաւ, մի թոփ հալուայ, 3 երկար կուլու և 21 հատ գաթայ: Երեք օր մնում, ուտում, խմում և վերադառնում են:

Ե. Պանրի կամ Խուծի փայ.

Մայիսի 15—20-ին փեսի կողմից մի սղայ կամ մի աղջիկ տանում է հարսին.

Մի քաչ պանիր.

Թել պանրից ոպիտակ մագերի նման հուսակ են շինում և ծայրին մի ոսկի կապում, ուղարկում հարսնացունին, որ հարսի մագերն երկար լինի և մինչև սպիտակելը ամուսնու հետ միասին ոսկի օրեր անցնէ:

Մի աման հում սեր, որ միշտ սիրով լինին.

Մի զոյգ մեաս ըապուճ.

Մի հայելի.

10 կ. հինայ և մի շալովի.

Փայ տանողը միայն մի երեկոյ մնում, լաւ հիւրասիրւում և վերադառնում է: Այս փայը զարձուածք չունի:

Ե. ձգմի փայ.

Սեպտեմբերին, հոկտեմբերին (հունձի ժամանակ) փեսայի տնից հարսին մինի ձեռքով ուղարկում են թարմ մրգեր և մի զոյգ ճըզմա (կօշիկ): Տանողը միայն այդ երեկոյ հիւրասիրւում և առաւօտ վերադառնում է:

ԴԵՐԻ.

Տղայի տանեցիք ամեն կերպ աշխատում են ուրախացնել իրենց հարսնացուին. ուստի և բացի փայ տանելուց և ամէն անգամ մի քանի օր ուրախութիւն անելուց, նրանք տանում են իրենց հարսին զբօսնելու, այս կամ այն ուխտաանգին ուխտ:

Նշանագրութիւնից լետոյ աղջիկը տանիցն դուրս չի գալիս մինչև որ տալը կամ տեքերկինը չգալ սրան չհանէ դուրս, տանի զբօսնելու, ծաղիկ, կանաչ կոխել տալու, որպէսզի հարսնացուն կանանչի պէս կանանչի և ծաղկի պէս ծաղկի:

Կանաչ կիւրակէին գարձեալ կերսանքը տանում են հարսին դաշար սնձի. ընկերուհիների հետ ուրախ զուարթ թափառելով, երգելով ու պարելով ծաղկալից դաշտերում, հարսնացուն սնձի փնջեր է կապում և ուղարկում կերսանքը նուէր:

Կարմիր կիւրակէին կերսանքը տանում են հարսին հանգերը բանջար հաւաքելու. խաղը, ծիծաղը, երգը և պարը անպակաս են լինում այսպիսի զբօսանքների ժամանակ: Կերսանքը մի մեծ պարկ բանջար են լցնում և հարսնացուին շալակել տալիս, որ աշխատասէր և գործունեալ լինի:

Դերինների ժամանակ, մանաւանդ համբարձման, հարսի տեգը կամ կերսարը լծում է սալը, ներքնակով ու բարձերով զարդարում. իւրայիններից մի քանիսի հետ հարսնացուին էլ նստեցնում, տանում սրբի դուռը, ուխտ: Այստեղ կերսարը նուիրում է հարսին մի շալովի, մի մեծ խաչկապ թաշկինակ տանձ ու խնձոր. տեգըրը նուիրում է մի թաշկինակ լապա-

սլու թիշմիշ, մօտիկ ազգականներն ևս կամ մրգեղէն և կամ 50 կոպ.—մի ըուբլի փող:

Սրբի առաջ վառում են նաշխած ժոմ, որ հարսնացուն ալ ու խաշխաշ մնայ:—Բայց այս բոլոր ուրախութիւնների ժամանակ փեսան բոլորովին հեռու է լինում հարսից և յաճախ երկար ժամանակ չտեսնելով նրան սաստիկ կարօտում:

ՔԱՆԿԱՅԻՆ.

Հարսանիքից մի շաբաթ առաջ փեսայի հայրը կնքահօրը հետ գնում է միջնորդի տունը, տանելով իւր հետ մի թունգի օղի: Միջնորդը հրաւիրում է աղջկայ հօրը, նրա և իւր մի քանի բարեկամներին, ծխական քահանային, երեցփոխին և տանուտիրոջ: Ընթրիքի ժամանակ, երբ օդու առաջին բաժակը մատուցանում են քահանային, օտ դիմում է միջնորդին և հարցնում. «Մարկոս ամի, աս քնչ հաց է, մեզի ինչք ես հաւաքէ»: Միջնորդը պատասխանում է. —Աստուած կամենայ առաջիկայ շաբթուն Յարութէն ամին հարսնիք պիտի էնէ»: —«Աստուած աջողութիւն տայ, ընդմիջում է քահանան, իրար տալիք առնելիք ունիք»:

—Ինչ պիտի ունենանք, Տէրտէր ջան, խառնում է աղջկայ հայրը, խնամիս պիտի բերէ հարսնացուն 20 ուռուպիս և երեք քստնօթնոց օսկի:

Քահանան դառնում է դէպի փեսացուի հայրը և ասում. «Պարտք է, բերես պըտի»:

Փեսայի հայրը կամ համաձայնում է և խոստանում է մաղարի հետ բերել և կամ երկար սակարկում:

Եթէ հարսնացուն օտար դիւղից է, քահանան փեսայի հօրից իմանալով թէ քանի հոգով պիտի գայ հարսը տանելու, ասում է. «Յարութիւն ամին այսքան (10—25) հոգով պիտի գայ մաղար՝ հարսը տանելու, ձեզնէն վեմ օր գուզէ ձիաւոր իջեցնէ իրեն տունը, թող իմ ձեռքէս ընդունէ մի բաժակ ըմպի»:

Հրաւիրեալներից շատերը ուրախութեամբ ընդունում են քահանայի առաջարկը և ցրւում:

Քրիստոսայից անմիջապէս յետոյ, երբեմն էլ առաջ, փեսացուի հայրը մի շիշ օղի առած գնում է ծխատէր քահանային տեսնում, իւր օղիից մի բաժակ նախ ինքը խմում, յետոյ քահանային և ներկայ եղողներին հրամցնում, մնացածն էլ տնեցիներին տալիս դատարկելու, և քահանայից «հասութեան» վկայական առնում, գնում Ախալքալաք գործակալի մօտ և սլսակի հրաման խնդրում: Այստեղ սաստիկ աղաչում են գործակալ հօրը, իրենց աղքատ ձեռքնում և պսակադրամը կարելոյն չափ քիչ տալիս:

Գիւղի տանուտիրոջն էլ տանում է մի ֆունտ շաքար կամ կէս ֆունտ սուրճ. գլխին տալիս է 10 կ., լուսարարին 10—15 կոպէկ:

ՄԵՂԻՆԻՆԻ ԿՈՄ ԳՆԹՈՒՄԻՆ.

Հարսանիքի պատրաստութիւնը միշտ սկսւում է հինգշաբթի օրը, երբ տները հոգում և միւս օրուայ համար կերակրներ են եփում—շաղկմէ բանջար, չաչբանջար, լոբիս-ջուր՝ արուկով, լոբի, պաստեղ, կարտոֆիլ և թթէ խոշաւ: Միւս օրը առաւօտեան խոհարարուհին—քէյվանին—մի տլրմաղի մէջ քիշմիշ է ածում, ալ փուշիով ծածկում, մի քանի զոյգ էլ մեղրամոմ առնում, երբեմն էլ մի շիշ օղի, և պլտտում զրեթէ ամբողջ գիւղը: Մտնելով նախ քաւորի, թագուորի ազգականների և ասլա միւս գիւղացիների տները, նա ասում է. «Հրամեցէք էրթանք այսինչի տունը զաթաթուխ, տառոսը ձեզի ըլլի», և մի մի բաժակ օղի, մի բուռ քիշմիշ տալիս: Մօտիկ ազգականներին նա տալիս է և մի մի զոյգ մոմ:

Հրաւիրուածները մի աման կորկոտ կամ 2—10 կ. փող են տալիս քէյվանուն: Մի ուրիշ կին էլ մի ափսէի մէջ քիշմիշ ածած, վերան մի թաշկինակ և գոգնոցի կապ տանում է երեցկեկան նուէր և խնդրում գալ գտթայի ալիւրը մաղելու: Չաշից յետոյ հրաւիրուածներից շատերն անշուշտ վերցնում են 1—3 ֆ. կարագ, կամ 5—12 հաւկիթ, կամ իւղ, կամ սեր, կամ պանիր, կամ էրիշտա և կամ 20 կոպէկ փող

և գնում հարսնէտունը, տալիս փեսի մօրն ու ասում. «Աչքդ լուս, Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ»: Նա էլ պատասխանում է. — «Շնորհակալ եմ, օր դուք ինձի օգնէք կը, Աստուած ա ձեզի օգնէ»:

Յետոյ վերցնում է նրանց բերածները, գատարկում և ամանները վերադարձնում: Գալիս է և երեցկինը:

Նախ բոլորին մի մի բաժակ սուրճ կամ թէյ են տալիս: Յետոյ տան մէջ տեղը դնում են տաշտը, յաճախ դաւուլ զուռնան գալիս ածում է, երեցկինը չոքում է տաշտի առաջ, իւր բերած երկու մոմը խփում տաշտի ծայրերին վառում, որ հարսը զոյգ մնայ և պայծառ, լուսաւոր լինի. մի կարմիր վալա (քող) ցկում երեսին, որ հարսը ամօթխած լինի և «Աստուած սուրբ պսակին արժանացնէ, բաղդաւոր ըլլին», ասում ու մաղում է ալիւրը բոլորովին լուռ, որ հարսը համաւոր լինի, շատ չխօսի:

Երբ փոքր ինչ մաղում է, վեց կանայք 1—5 կոպէկ նուէր տալով երեցկեկանը, հերթով ցկում են կարմիր վալան իրենց գլխներին և մաղում ալիւրը:

Կնքակինը տալիս է իրեցկեկանը 10 կոպ. ալիւրը մաղելու վարձ, իսկ տղայի մայրը օղիով և մեազով հիւրասիրում է ինչպէս իրեցկեկանը, այնպէս և միւս ալիւր մաղող վեց կանանց:

Եթէ գաթաթուխի ալիւրը իրեցկինը չմաղէ, ժողովրդեան կարծիքով հարսը կը խելագարուի:

Ալիւրը մագելուց յետոյ բոլորը ընթրիքի են նստում և ուտում նախորդ օրը պատրաստած կերակուրները:

Հարուստներն ընթրիքից առաջ մի մի բաժակ օղի են տալիս, որ խմում են երկար բարեմախառութիւններով:

Ընթրիքից յետոյ շատերը գնում են, մնում են միայն կնքամէրը և մօտիկ ազգականներից մի քանիսը: Սրանք 40—100 զոյգ գաթալ են թխում. յետոյ կրկին թէյ խմում, ընթրում և մի մի գաթալ առած գնում տները: Մի քանի երիտասարդներ էլ հերթիկից թոկ քաշ անելով՝ բղաւում են. «Բաղդաւոր հարս ըլլի. ձեռքն ու ոտքը ուղուրով ըլլի»:

ՎԱԿԱԿ

ՄԻԻՔԱՆԻՔԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՆԱԿԱԿԱՆ ԶԱՅՈՐԻՈՐԻ
 DEMOISELLE ARMÉNIENNE D'AKHALKALAK

“Ազգագրական Հանդես” Ա. Տառի, Ա. Գիրք:

Թակի ծայրը գաթայ են կապում, որ քաշում հեռանում են¹⁾։

Նոյն երեկոյին Հարսնացուի տնից «շապիկ են բերում» փեսացուի առևերը. — Հարսնացուն ընծայ է ուղարկում նշանագրութեան կամ ուրիշ ժամանակ իրեն ընծայ տուողներին. և այս ընծաները լինում են նրանց տուած ընծաների արժէքի համեմատ կամ մի զոյգ գուլբա, կամ մի զոյգ ձեռնոց, կամ սռնապան և այլն, իսկ մօտ երեք ըուրլի տուողներին շապիկ ու վարտիկ, որ «չամաշուր» է ասւում։ Չամաշուր ուղարկում են նաև փեսացուին և սկեսրանց տան մի քանի անգամներին։ Եթէ նշանագրութիւնից լետոյ սկեսրանց տանը ծնունդներ են եղել, Հարսնացուն ուղարկում է նրանց բալուլոց և երեխայի շորեր։

Շաբաթ օրը, եթէ հարսը միւսնոյն գիւղումն է, թագւորի հայրը դաւուլ զուռնով գնում է քաւորի տունը և ասում. «Հրամանեցէք էրթանք բարի ուրախութան»։ Քաւորը, քաւորկիներ, և սրանց ընտանիքը դաւուլ զուռնով գալիս են փեսայի տունը. ուր մի քանի մօտիկ ազգականների հետ օղի են խմում, ճաշում, կաքաւում, երգում և ցրւում տները։ Քաւորին դարձեալ դաւուլ զուռնով ճանապարհ են ձգում մինչև տունը։

Իսկ եթէ հարսն ուրիշ գիւղ է, փեսայի հայրը հրաւիրում է բարեկամներին ու զրացիներին, քաւորին, ծխատէր քահանային, տանուտէրին և երեցփոթին։ Հիւրասիրում է սրանց թէյով ու ճաշով։ Սեղանի վերջը քահանան առաջարկում է. «Յեզանից ով որ կամենում է մաղար էրթալ, թող իմ ձեռքէն ընդունէ բաժակը»։

Հարսնացուի գիւղն երթալ և հարսին բերել կամեցողներ-

¹⁾ Ծի քանի գիւղերում հարուստները մօրթում են մի եղ, որից հարսանիքի ընթացքում պատրաստում են կերակրները. դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ բերում են եղը, ձգում գետին և մինչդեռ մաղարձը կարում է վիզը, քաւորը ձգում է արեան մէջ մի բաց կողպէք և առանց վերցնելու այն արիւնի միջից, կողպում և ապա վերցնում այդպէս կողպած պահում է։ Այս կողպէքը համարւում է ամուսնական կապերի ամբուլթեան և անքակտելիեան նշան։ Միւսնոյն ժամանակ թագուորը պահում է եղի պոչից մի քանի մազ, դնում իւր գաշոյնի պատեանի մէջ և պահում մինչև առաջագոտ մանելը։ Այս ուղորդութիւնը բացատրւում է նրանով, որ եղը համարւում է սեռական աշխուլթեան նշան։

ընն առնում են քահանայի մատուցած օղին և բարեմախտութիւններով խմում: Յետոյ քահանան մի բաժակ ևս առաջարկում է նրան, ով կամենում է հարսին իւր տունն իջեցնել: Մինչև պսակը հարսը կերտանց առնէ չի մտնում: Փետայի մօտ ազգականներից մինն ընդունում է բաժակը:

Յետոյ արդէն մի քիչ էլ տեղում է ուրախութիւնն և բոլորը ցրւում են:

ԲՈՂՈՐ-ԽՈՒՐ.

Նոյն շաբաթ օրը ճաշից յետոյ մաղրուորները հաւաքւում են փեսացուի տունը, նախաճաշիկ տնում, ապա ցրւում և ձի հեծած նորից հաւաքւում: Այս ժամանակ փեսացուի մայրը բերում մի մի գաթայ է բաժանում բոլորին: Փեսացուի հայրը և քաւորն առնելով իրենց հետ հինան և «հարկը», ձիաւորւում են և ահագին աղմուկով, երգով, խաղով ու դաւով զուռնի՝ առաջնորդութեամբ ուղղւում դէպի հարսնացուի գիւղը: Երիտասարդ մաղրուորները ճանապարհին աշխատում են իրենց բոլոր շնորհքները բանեցնել, արշաւում են, ջիլիթ խաղում, երգում և հազար ու մէկ հանաքներ անելով գնում, հասնում գիւղ: Փեսացուի հայրն և քաւորն իջնում են միջնորդի տունը, իսկ միւսներին հրաւիրում են հարսնացուի ազգականները:

Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ, փեսայի հայրը մի շիշ օղի առած գնում է քահանային տեսութեան: Համբուրւում է քահանայի աջը, մի բաժակ օղի ածում և «Օրհնեա՛ր Տէր» ասում, խմում: Քահանան պատասխանում է. «Աստուած օրհնէ, շնորհաւոր ըլլի»: Ապա ածում քահանային և միւսներին է հրամցնում, վերջը մի բաժակ էլ դարձեալ ինքը խմում և մնացածը տալիս տէրտէրանց դատարկելու: Յետոյ վերցնում է շիշը և գնում, դաւով զուռնի առաջնորդութեամբ հաւաքում բոլոր մաղրուորներին միջնորդի տունը՝ հինա տանելու:

ՀԻՆՈՒ ՑՈՆՆԵԼ.

Մարաթ օրը քաւորը պատրաստում է Հինան—մի առաջամատուցի վերայ դնում է կէս ֆունտ Հինա, մեաս բապուճ, մի քողք, քիշմիշ և վերան մի կարմիր թաշկինակ ձգում: Իսկ փեսի Հայրը պատրաստում է Հարկը.—մի բակեղակի մէջ դրնում է մի տիկ գինի, մի խորոված գառ և գաթայ: Երեկոյին Հինան դնում են մի երիտասարդի գլխի, որ խաղացնելով և կաքաւելով առաջ է տանում, իսկ Հարկը ձգում են գդիրի շալակը: Երբ փեսի Հայրը, տղամարդ բարեկամները և քաւորը դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ հասնում են Հարսնացուի տունը, տան փոքրիկներից մի քանիսը փակում են դուռը և միայն այն ժամանակ են բաց անում, երբ քաւորը տալիս է 20—30 կոպէկ:

Բոլորը ներս են թափւում օդան և աւագութեան կարգով նստում. չամուսնացած երիտասարդները Հինան փոփոխակի դլիներին դնելով կաքաւում են և երբեմն գովում. ափսոս օր Հինի գովասանքը թուրքերէն է: Հինան խաղացնելուց յետոյ տալիս են Հարսնացուի մօրը: Այս ժամանակ Հիւրերին պատում են մի մի բաժակ օղիով: Յետոյ դնում են խոնչան երկու սաւորների միջև և գարսում վերան քողքը, Հարսի ըգգեստները, մեաս բապուճը և այլն, բացի Հինից. այս ժամանակ քաւորն աւելացնում է սրանց վերայ երկու հատ երկու մանէթանոց ոսկի:

Քահանան պահանջում է քաւորից «պող բացում», այսինքն հանգերձի պողը բանալու ընծայ և երբ 40—60 կոպ. ստանում է, կատարում է Հարսի քողի, կամ որ միւսնոյն է, հանգերձի օրհնութիւնը և ստանում իւր իրաւունքը՝ դրնելով խոնչի վերայ երկու ափսէ, որոնցից մէկը յատկացնում է իրեն, միւսը եկեղեցուն: Նախ քաւորը ձգում է քահանայի ափսէն մի ըուբլի, յետոյ փեսայի Հայրը, նոյն ափսէի մէջ 2—3 ըուբլի: 80 կոպէկ էլ միւս ափսէն. յետոյ արդէն միւս մաղրուորներն են 1—5 կոպ. խաչհամբոյր ձգում:

Սրանից յետոյ բոլոր մաղրուորները խումբ խումբ նըս-

տած ընթրում են: Մատուցանում են եայնի, քիւթա, փլաւ և պանիր: Իսկ օդին, որ առատութեամբ բաշխուած է, փեսայի տնից բերածն է լինում:

Ընթրիքից յետոյ խորոված գառը և մի քանի հատ դաթայ բերում դնում են խոնչի վրայ, քահանայի առաջ: Սինը գառի մի ոտը կոտրում և երկու զոյգ գաթի հետ տալիս է քահանային, որ ուղարկում է իւր տուն, միւս ոտը տալիս է աղջկայ տնեցոյց, իսկ մնացածը կամ իրենք են ուտում և կամ ուղարկում միջնորդի տունը, առաւօտեան մաղրուորներին նախաճաշիկ տալու: Յետոյ արդէն շնորհակալ են լինում և դարձեալ դառուլ զուռնի առաջնորդութեամբ ցրւում: Եթէ հարսը միւսնոյն գիւղումն է՝ փեսի տանը մի քանի ժամ հասարակաց պար է լինում: Քաւորը գնալիս ծաղկոցաւոր աղջիկներին, որոնք երկու երեք օրից ՚ի վեր շրջապատել են հարսին և ամէն կերպ զբաղեցնում, ուրախացնում են նրան, տալիս է 10—15 կոպէկ ընծայ:

ԾԱՂԿԱՑՈՒՈՐՆԵՐ.

Դեռ մաղարը չեկած, գիւղի չափահաս աղջիկները շրջապատում են հարսնացուին և երեք օր շարունակ նրան տնից տուն հն շրջեցնում, ամէն տեղ հիւրասիրութեամբ: Բոլոր բարեկամները տուն են տանում և մի շալովի կամ մի թաշկինակ նուիրում հարսին: Շաբաթ երեկոյին հարսնացուն վերադառնում է հարանց տուն, ուր նախ մայրը և ապա հայրը, եղբայրները, քոյրերը և մօտիկ ազգականները փաթաթւում են նրան և լալիս: Հայրը խրատում և մխիթարում է աղջկան, ասելով. «Գնա՛, օղուլ, Աստուած հետդ ըլլի, կերտարոջ ու կեսուրիդ հնազանդ էղի, մարդուդ հաւատարիմ կեցի. մենք թէզ թէզ կուգանք քեզի տեսութան, Զատկին, Վարդապետին տուն կը բերենք»: Գիշերը հարսնացուն և բոլոր ծաղկոցաւորները ձեռներին հինա են դնում: Կիրակի առաւօտեան մաղրուորները ձի հեծած գտլիս համախմբւում են հարսնացուի տան դուռը: Թամբում և համայնիներով զարդարում են

այն ձին, որը հեծնելու է հարսնացուն: Այս ժամանակ գիւղի համարեա բոլոր աղջիկները հաւաքւում են հարսնացուի մօտ, մխիթարում են նրան և թոյլ չեն տալիս լաց լինելու: Կանչւում է իրեցկինը, որ աղջիկների երգով կապում է հարսնացուի գլուխը, մօր կաթը կթում է գլխին և վերան աղ ցանում, որ կաթի պէս մաքուր և աղի պէս համով լինի: Ոտնամանի մէջ ևս լցնում է 7 գարի, որ 7 տարի տղայ չբերէ: Վերջապէս հարսնացուն դաւաւ գուռնի առաջնորդութեամբ գուրս է գալիս, իսկ ծաղկոցաւորների խումբը երգում է.

Աղջի հարսնաւոգ էկաւ գեղի վերէն,
Քեզի ալ քողը բերեց թղթի թերերէն,
Միւսյ մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Մարիկներ խափեցին մէ թոփմ շամով,
Քուրիկներ խափեցին մէ ձեւքմ հինով,
Սխպօրը խափեցին մէ մահուդ չուխով,
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Հօր խափեցին, մօր լացուցին,
Ախպօր լիւէն կոտրանցին,
Քրոջ վալէն պատուանցին:
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Էրթամ էրթամ հեռու տեղեր հեռանամ,
Էփոր մարիկս միտքս ըյնի, մէջքս բռնեմ կըռանում,
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, էկեր կը տանին,
Օխտն ախպօր մէ քուրը ջոկեր կը տանին:
Մի լայ, մարիկ, մի լայ, լալողը ես էմ
Ղարիպ էրկըները կորողը ես էմ:

Հարսնացուն այս երգից զգացուած սպասիկ լալիս է, իսկ հայրը բռնելով սրա ձեռքը՝ յանձնում է սկեսրին, ասելով.

— «Տիւ, խնամի ջան, տիւ քո ամանաթդ, տաւր: Փառք Աստուծո օր էրիսի ջրով կըցայ քեզի տայ, ուղուրով ըլլի, Աստուած ուրբ պսակին արժանացնէ, մէ բարձիմ ծերանան»: Յետոյ դառնալով իւր դստեր, համբուրում է երեսն և ասում, «Գնա օղուլ, Աստուած հետդ ըլլի, էստից էտե աս է

քու հարգ, պատուէ ատոնց, մարդուդ հնազանդ էղի, տեսնեմ քեզի՝ էրեսս օւ չէնէս»:

Իսկոյն քաւորը 20—40 կոպէկ տալիս է այն պատանուն, որ նստել է հարսնացուի ձին. սա իջնում է և առաջարկում ձին հարսնացուին սկեսրայրը և հայրը վերցնում են հարսնացուին և նստեցնում ձիուն: Յետոյ սկեսրայրը տալիս է երկու ռուբլի օժիտի սնակի (տրկղի) վրայ նստող կնոջը, 12 շահանոց, օրինակ 12 առաքելոց, ասկի հարսի մօրը, մի քանի կօպէկ վարպետաժարձ այն կնոջ, որի մօտ հարսը ձևել, կտրել, գործել է սոժորած լինում և բոլոր մաղրուորներն ահագին աղաղակներով, հրացանի պայթիւնով ու ջիլթ խաղալով, դաւով զուռնի առաջնորդութեամբ գիմում են դէպի փեսացուի գիւղը: Մաղրուորներից մի քանիսն աշխատում են հարսնացուի տանից գողանալ օղու բաժակ, որ հարսն ուրախ լինի, գդալ, որ հարսը զսմագն իւր հետ բերէ: Երբ մօտենում են իջևանատեղւոյն, հարսի ձիու գաւակին նստեցնում են մի արու երեխայ, այն խորհրդով, որ հարսն արու զաւակներ շատ ունենայ: Այս ժամանակ հարսը հանում է գրպանից փոքրիկ հայելին և դարձնում նախ՝ դէպի եկեղեցին և ապա դէպի կերսանց տունը, որպէսզի եկեղեցին գութ տայ կերսանցը, որ իրեն պայծառ պահեն: Գիւղի մօտ հարսին դէմ են բերում մի դառ և հարսը պէտք է ձեռով վերցնէ առնէ ձիու վրայ և կամ հարսնեղբայրը պէտք է կծէ գառի ականջը և կտրէ: Այս գառը համարւում է անմեղութեան օրինակ: Թագուորն էլ թագուորացուների հետ մի բարձր տեղ սպասում է, երբ հարսն անցնում է, թագուորացուները ուռն են բըղաւում, իսկ թագուորը քիշմիշ է լցնում հարսի գլխին, կամ խնձորով խփում է, որ անուշ լինի: Հարսին իջեցնում են մի կաթսայի վրայ, որ «ձէնով»—«համբաւումը» լինի և գնալով հարս իջեցնողի տունը, բոլոր մաղրուորներն ուտում, խմում և ընթրում են: Յետոյ հարսին այնտեղից մեծ ուրախութիւնով բերում են սկեսրանց տուն: Դրան առաջ հարսին ընդառաջ է ելնում սկեսուրը: Վերջինիս աչքալոյս են տալիս և հարսը յանձնում նրան: Նա համբոււում է հարսին և ձեռը

բռնած տանում նրա համար պատրաստած տեղը: Հետզհետե հարեան հարսեր և օրիորդներ գալիս են նոր եկած հարսին տեսութեան. իսկ դրացիները գալիս են աչքալույս տալու փեսայի հօրը: Հարսի հետ լինում են նրա երկու հարսնեղբայրները, սրպէս նրա թարգմաններն ու հաւատարիմ պահապանները: Հէնց որ նոր եկած հարսը փոքր ինչ հանգստանում է իւր հարսնեղբայրների հետ, երկու նշանաւոր թագուորցիք ¹⁾ մի շիշ օղի առած գալիս են հարսնեղբայրներին տեսութեան:—Բարով էք էկէ, հազար բարով, ասում են նրանք: Հըլլատ մեր փեսի խանում զոնքանչը իմացած գըլլի օր թագուորցիներս ընկերութեն կենենք իրեն աղիզ փեսին հետ, պահենք, պահպանենք ու ուրախացնենք կը, ու մեր փայն ա զրկած գըլլի ձեզի հետ:

—Ինչը չէ, մենք շատ շնորհակալ էնք, օր դուք մեր փեսին ատպէս պահէք պահպանէք կը, ահան, մեր քէչը շտտի տեղ դրէք, առէք ձեր փայլը, ասում են հարսնեղբայրները:

Ընծան լինում է մի խորոված հաւ, միքանի զոյգ գաթայ և հալուա: Այդ գիշեր թագուորցիք և հարսնեղբայրները միմեանց վերաբերութեամբ շատ զգոյշ են լինում, որովհետեւ առաջիններն աշխատում են մի որեւէ բան գողանալ հարսի վերայից, որպէսզի հարսնեղբայրներին մի բանով տուգանքի ենթարկեն, իսկ վերջինները հնարում են փեսայի վերայ մի բան, կամ աշխատում են թոնրի պարագաներից մին գողանալ, որ թագուորցուներից մի բան ստանան:

ԹՈՂՈՐԻ ԿՆՆԳՆԵՑՆԵԼ.

Շաբաթ երեկոյից սկսած թագուորին շրջապատում են հասակակից չամուսնացած երիտասարդներ, որոնք թագուորցիներ են կոչւում: Սրանք ամէն ջանք գործ են դնում թագուորին զբաղեցնելու և ուրախ ժամանակ անցկացնելու: Կիրակի օրը թագուորը գնում բարեկամներից մինի տան մէջ

¹⁾ Թագուորցիներ լինում են մի քանի պատանիներ, որոնք շաբաթ երեկոյից սկսած մինչև երեքշաբթի, պսակի աւարտը, փեսային ընկերակցում և նրա հետ ուրախանում են:

Թագ է կենում: Այս ժամանակ քաւորի տնից մինը գալիս է և բերում է հինա և մոմեղէններ: Այստեղ նա իմանալով որ Թագաւորը չկայ, խրախուսում է Թագաւորացիներին գնալ պարել նրան: Մի քանի գիւղերում այս հանդէսը կատարում են շաբաթ երեկոյին, ուստի և քաւորը բաժանում է Թագաւորացուներին մոմեր: Բոլոր Թագաւորացիները դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ այս ու այն տուն ընկած պարում են և երբ գտնում են, մի շիշ օղի են տալիս տոն տիրոջ և Թագաւորին առնում: Տան տէրը Թագաւորի բուկը մի ալ Թաշկինակ է կապած լինում իբր նուէր: Թագաւորիք այստեղից Թագաւորին չարքեսակու աջ թէւ հանած և քաւորը աջ կողմը կանգնած կաքաւելով տանում են քաւորի տունը, ուր նախ մի հօրով մօրով չամուսնացած երիտասարդի, ապա Թագաւորի և յետոյ քաւորի երեսները սափրում են: Սափրիչը Թագաւորի միրուքի կէսը սափրելուց յետոյ կանգ է առնում և ասում. «Ածըլին քու է, չի կորէ, ճերմակ լիսան կ'ուզէ»: Քաւորը մի քանի կոպէկ է տալիս:

Սափրելուց յետոյ Թագաւորիք նախ մի հօրով մօրով չամուսնացած երիտասարդի և ապա Թագաւորին լողացնում են գոմը տաշտի մէջ, որպէսզի նա ևս այդ երիտասարդի պէս հօրով մօրով մնայ: Վերջը գլխի մազերը վեր ցցելով օճառ են քսում վրան և ասում. «Տէ՛, քանքիւր ծուռն է, դըղէ, քաւոր աղա»: Քաւորը մի շիշ օղի է խոստանում: Թագաւորին լողացնելուց յետոյ մինը շալակում բերում է օդան, ուր և հազցնում են հանդերձը: Այդ օրը հարսնացուի տանից դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ և տան փոքրիկներից մինի ձեռքով ուղարկուած է լինում փեսացուին մի շապիկ, մի վարտիկ, մի լաստիկ արխալուզ, մի մահուդ չուխա, կլապիտոնով ելակ, զանգետլ, գուլբայ և ապրեշում դիզպազի (ծընկի կապ): Բերողին պատում և մի զոյգ չուստիկ են նուիրում: Այս ժամանակ հրաւիրում են քահանային, օրհնել տալիս հարսնացուի տանից ուղարկուած փեսացուի վերոյիշեալ հանգերձները և մի քանի կոպէկ աջհամբոյր տալով նրան ճամպուս ու իրենք երգեր երգելով հազցնում, զարդարում Թագաւոր-

րին: Ամէն մի հագուստը հագցնելիս վեր են բարձրացնում, ցոյց տալիս հաւաքուած կանանց և գոչում. — Աշեցէք, մամտիք (մայրեկներ), չերթաք փուշտ (խորդախ) մօրերուդ հօրերուդ գանգտիք, մեր թագաւորի զոնքանչն իր փեսին զըրկեր է աս . . . ուր տեղաց բան է: Հանգիսականները հեռաւոր տեղերի անուն են տալիս. Ստամբուլու, Զինիմաչինու, Պէտուէպօլու . . . բան է . . .

— Գինն ինչ է:

Եստ բարձր են գնահատում: Մի րուբլու իրեղէնին հարիւր րուբլի գին են գնում:

— Լաւ գնահատեցիք, շէն մնայ զոնքանչը, գոչում են թագաւորացիները և հագցնում երգելով.

Հայ հագուցէք, հագուցէք,

Տարէք խոս պախչան թագուցէք,

Բմբուլ գողինք (տեկողին) ձգեցէք,

Վարդ ծաղկանց մէջ քուն դրէք:

Քաւորն այս ժամանակ մի զոյգ եամանի է նուիրում թագաւորին և մի ալ թաշկինակ կապում վիզը, ծայրելը բաց թողնելով: Իսկ հին չուստիկները ժամակոյժ գալիս պահանջում տանում է իրեն:— Յետոյ թագաւորցիք նստում օղի են խմում, հաց ուտում, որ առ նուազն երեք տեսակից է բաղկացած լինում—խաշ, եայնի և փլաւ.—կաքաւում, շարունակ երգում և ուրախանում: Հացից յետոյ թագաւորցիք գաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ տանում են փեսացուին իրենց տուն: Մայրն ընդառաջ է ելնում փեսացու սրգուն և համբուրում է աչքերը: Թագաւորցիք շնորհաւորում են մօրը՝ տսելով. «Աչքդ լուս, Աստուած սուրբ պտակին արժանացնէ»: Մայրը շնորհակալ է լինում և բոլորին հրաւիրում է տուն, ուր մի բարձր տեղ կամ աթոռի վերայ նստում է թագաւոր: Դրսից եկողները յաճախ ասում են. «Թագաւորը թառն է»: Իսկայն թագաւորը ելնում կանգնում է: Միւսները պատասխանում են. «Աստուծո՛ւ գառն է»: Եւ այս ժամանակ թագաւորը նորից նստում է: Երեկոյին թագաւորի և թագուհու ձեռքերը հինա են գնում:

Գ Ս Ն Կ.

Պսակի խորհուրդը կատարւում է երկուշաբթի առաւօտեան: Առաւօտ վաղ փեսայի տնեցիներէն մին մի շէշ օգի առած գնում հրաւիրում է նախ քաւորին և լետոյ քահանային ու հարսնեւորներին կամ մաղրուորներին: Բոլորը գալիս հաւաքւում են փեսի տունը, օգի խմում, նախաճաշում և գնում հարսնառ: Դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ տղամարդիկ և կանայք գնում են հարսի տունը, թագաւորի կողքից սուրը ձեռքը գնում է քաւորը: Թագաւորը ու քաւորը կանգնում են տան մէջ տեղը: Թագաւորիցք բղաւում են. «Թագաւորը թոփալ է»: Հարսի կողմի մարդիկն էլ բղաւում են. «Հարսը թոփալ է». և այս այն նպատակով, որ հարս ու փեսայ շուտով միմեանց մօտ գան: Այս ժամանակ հարսը լալիս է, հայրը համբուրում է հարսին և ասում. «Գնա օղուլ, Աստուած հետդ ըլլի, խելք ու շնորհք տայ, խոնարհ ըլլիս, մարթուդ հնազանդ ըլլիս»: Հարսնացուն փաթաթւում է հօրը և ձեռքն ու կուրծքը համբուրում, որպէսզի հօր ձեռքն ու գուլթը իւր վրայից անպակաս լինի: Հայրը հարսնացունին յանձնում է փեսի հօրը և ասում. «Տնոր, մէկին հազար խէրը տես»: Սա բռնում է խնամու ձեռքը, սեղմում է և ասում. «Շնորհակալ եմ, շէն ու պայծառ մնայ տունդ, մեր բարեկամութենը էստից էտե պրտի ըլլի»: Այս ժամանակ հարսը խոնարհում և համբուրում է կերսարոջ ոտքը, իսկ սա վեր բարձրացնելով նրան՝ ասում է. «Մի լայ, օղուլ, ես սաղ ըլլիմ»: Հարսն ու փեսին կանգնեցնում են միմեանց մօտ՝ հարսը փեսի աջ կողմը, փեսի մօտ քաւորը, հարսի մօտ հարսնեղբայրը թեւանցակ: Այս ժամանակ հաւաքուած կանայք ասում են մօրը. «Թնդրի խփին նստի, թնդրի խփին, օր աղջիկդ տունը մնայ ու շատ ա շրջիկ չըլլի»:

Քահանան կատարում է ձեռնադրութիւնն և բոլորը շարժւում են դէպի եկեղեցի: Իւրաքանչիւր դռնից անցնելիս քաւորը սուրը խփում է դրան «սովին» ու հարս ու թագաւոր անցնում են սրի տակով, որպէսզի չարը չխփէ նրանց:

Սրանց առաջնորդում է գաւազն զուգնան: Թագուորցիք կա-
քաւում, գօտեմարտում, հրացան են արձակում և իրենց ա-
ղաղակներով օգը թնդացնում: Յանկարծ մինը վազում և թա-
գուորի գլխարկն առնում փախչում է: Թագուորցիք ընկնում
են հետեւից և եթէ բռնեն մի լաւ թակում ու գտակը բե-
րում գնում են թագուորի գլուխը, իսկ եթէ չեն կարողա-
նում բռնել՝ փեսի տնից բերել են տալիս մի հաւ, երկու գա-
թայ, մի շիշ օղի, տալիս նրան և առնում գտակը: Այս ստա-
ցածը պատկանում է բոլոր թագուորցիներին:

Երբ հասնում են եկեղեցու գուռը՝ ժամակոյցը կամ ե-
րեսփոխանը փակած է լինում գուռը և բաց է անում միայն
այն ժամանակ, երբ քաւորից ստանում է 10—50 կոպէկ:

Պատկի խորհուրդը կատարելուց յետոյ, քահանան տալիս
է թագուորի ձեռքը Աւետարան, իսկ քաւորի ձեռքը խաչ
և կանգնեցնում սեղանի առջև: Բոլոր հարսնեւորները նախ
համբուրում են քահանայի ձեռի խաչը, յետոյ թագաւորի
կրծքի բռնած Աւետարանը և քաւորի ձեռի խաչը և խաչ-
համբուր ձգում մօտը դրած ափսէի մէջ, որ պատկանում է
քահանային:

Յետոյ շարականի և ձնձղակների հնչիւնով դուրս են
գալիս եկեղեցուց և ուղևորւում դէպի փեսայի տունը: Այժմ
ուրախութիւնն առաջուանից կրկնապատկւում է, հրացանների
պալթիւն, կէցցէներ, գօտեմարտ և կաքաւ տեղի են ունենում
զրեթէ ամէն քայլում: Մի քանիսն էլ ոչխար, գառ, հաւ են բե-
րում գետին խփում թագուորի առաջ և գանակը քսում, սպասե-
լով քաւորի հրամանին: Եթէ հրամայում է, մորթում են և
արիւնից քսում թագաւորի ճակատին, իսկ եթէ ոչ՝ մի քանի
կոպէկ ստանում գնում: Կէս ճանապարհին հարս և փեսայ
կանգ են առնում, մինը կաքաւում է, իսկ նշանած երիտա-
սարդների հարսի կողմից ազգականները մի մի թաշկինակ են
կապում իրենց փեսայացուների բկերն ու թւեքը, իսկ թա-
գուորցիք բղաւում են. Շէն կենայ այս ինչը, կանչել է փե-
սին մէ եայլըղըմ:

Երբ մօտենում են թագուորի տանը, թագուորցիք բար-
ձրը կանչում են.

Թագուորամէր, դուս արի,
Դսի դուան դէմ արի.
Քու խաշ որդիդ էկեր է,
Կարուայ դոխիկ բերեր է:

Մօր հետ գուրս եկողներն էլ կանչում են.

Թագուորամէր, դուս գնա,
Դսի դուան դէմ գնա.
Քու խաշ որդիդ էկեր է,
Դլոխդ դմփող բերեր է:

Թագուորցիք շարունակում են.

Թագուորամէր, գուս արի,
Դսի դուան դէմ արի.
Քու խաշ որդիդ էկեր է,
Տներդ աւոդ բերեր է:

Մօր կողմինները.

Թագուորամէր, դուս գնա,
Դսի դուան դէմ գնա.
Քու խաշ որդիդ էկեր է,
Մազդ փետող բերեր է:

Թագուորցիք.

Թագուորամէր, դուս արի,
Դսի դուան դէմ արի.
Քու խաշ որդիդ էկեր է,
Թնդիրդ վառող բերեր է:

Մօր կողմինները.

Թագուորամէր դուս գնա,
Դսի դուան դէմ գնա.
Քու խաշ որդիդ էկեր է,
Թնդիր կոխող բերեր է:

Վերջապէս թագուորամայրը դուրս է գալիս, իսկոյն թագուորցիք մի դարձրած փափախ (գդակ) դնում են գլխին, աւելը որպէս ագի կապում յետեից, սամինները գօտին խրցկում: Թագուորամայրը պարում է և թագուորի ու հարսի աչքերը համբուրում: Այս ժամանակ խոհարարուհին տալիս է թագուորցուներին մի հաւ և ափսէի մէջ դրած հալուա ու մի քանի զոյգ գաթայ: Թագուորցիներէց մինը դաշոյնի մի հարուածով կտրում է հաւի գլուխը. եթէ չաջողացրէց

մի հաւ տուգանք է տալիս, և այժմ մի ուրիշ թագուորացու է աշխատում թոցնել դրա գլուխը: Այս հաւերը և գաթան ու հալուան տալիս են խոհարարուհուն պահելու, որ միւս օրը վերադարձնէ: Մին էլ մի կատու է բերում և հարսնեղբայրն ամենայն պատրաստակամութեամբ խածում է նրա սկանջը, որ հարսի ոտքը «ուղուրով ըլլի»:

Հարս ու թագուոր մանում են ներս, նրանց առաջ ձգւում են թոնրի աղիչը, եթէ հարսը վերցրեց՝ տնարար է, եթէ չվերցրեց՝ տնաւեր, հարսին տանում են տուն, ուր նա փոքր ինչ աւելում է, որպէսզի խռովութիւնը կերսանց տանից հեռանայ, փոքր ինչ աղ առնում ցանում է կերակրներին, որ կերսանց հետ սիրով ապրի: Յետոյ տանում օդի կամ տան մի անկիւնում վարագոյրով կտրած բաժնում նստացնում: Բայց խոհարարուհին նրանից առաջ բազմած է լինում հարսի տեղը, մի զոյգ գուլբալ պէտք է տալ, որ վեր կենայ:

Բոլոր հարսնեւորները գնում նստում են օդան, բերում դնում են խոնջան և սկսում է սաչու, նուիրատուութիւններ յօգուտ նորապսակների:

Սաչու կանչողը բարձր բղաւում է.

— Ասէք շէն մնայ, շէն մնայ:

— Ո՛վ, հարցնում են այս ու այն կողմից:

— Աղա այսինչը. ձին վազուկ ըլլի, թուրը կարուկ ըլլի, բարեկամը բարեկամ, չարակամը քող ըլլի. իրէք մանէթ թագուորին ընծայ:

Շէն մնայ, շէն, դոչում են այս ու այն կողմից:

Սաչուից հաւաքւում է մօտաւորապէս 20—80 բուբլի, նայելով թէ հարսանիք անողը և նրա հարսնեւորները ինչ կարողութեան տէր մարդիկ են:

Սաչուից յետոյ դաւուլճիք են դնում դաւուլը, որ «տեսնեն», այսինքն փող տան. ամէն մարդ 3—20 կ. փող է նւերում:

Սրանից յետոյ էլ խոհարարուհին է գալիս և 2—20 կ. իւրաքանչիւրից առնում, որ խաշի բերանը բանայ:

Վերջապէս բոլորում են սեղանների շուրջը և ամենայն

ախորժակով ուսումնառում խաշ, եայնի, քիւֆթա, փլաւ և պանիր: Իսկ օղին առատութեամբ բաշխւում է տան երիտասարդներէջ մինի ձեռքով:

ձաշից յետոյ հասարակաց պարտէ լինում կամ փեսի գումում, եթէ միայն այն ընդարձակ է և կամ մի ուրիշի: Պարը տւում է մինչև կէս գիշեր և դրան մասնակցում է ամբողջ գիւղը, առանց նայն իսկ հրաւիրուելու:

Գիշերը հարսը գնում քաւորին հանուեցնում, պարկեցնում է, իսկ ինքը գալիս հարսնեղբոր հետ է պարկում: Իսկ փեսան գնում մտնում է քաւորի ծոցը:

Հետեւեալ երեքշաբթի օրը թագուորի տնեցիք հրաւիրում են սաչու տուղներին և քաւորենց, թէյ, օղի խմացնում և ճաշ տալիս, որից յետոյ քահանան վայր է առնում պսակը և մի բաժակ օշարակ խմացնում հարս ու փեսին: Յետոյ քահանան առնում է քաւորի սուրը և տսում. «Հարսի լեզուն պիտի կտրեմ»: Թագուորամայրը ազաւում է չկրտել և մի զոյգ գուլբայ է նուիրում:

Թագուորցիք էլ առնում են խոհարարուհուն պահ տուած իրենց հաւերը, գաթան ու հալուան, միանում են հարսնեղբայրներին հետ, առնելով նրանցից և նրանց բաժին մի քանի զոյգ գաթան, մէկ թոփ հալուան, մի խորոված հաւը, հարսնատնից էլ մի շիշ օղի, փեսայի հետ 'ի միասին մի տեղ հաւաքւում, ուտում, խմում, ուրախանում:

Երեկոյին հասարակաց պար է լինում: Կէս գիշերին հարսըն ու փեսան միմեանց ձեռք բռնած մտնում են պարը, քաւորը փեսի, իսկ հարսնեղբայրը հարսի ձեռքն է բռնում, մի մի վառած մոմ էլ ցանկացողը առնում է ձեռքը և պարում են: Ժողովրդեան բացատրութեամբ մօմը օրինակ է պսակին: Պարելիս թագուորը աջ ձեռքով հանում է աջ գլուպանից ցորեն և շաղ է տալիս, որպէսզի, իրենց բացատրութեամբ, ցորենը առատ լինի: Սրանով նա իրաւունք էլ է ստանում ցորեն ցանելու, որովհետև չամուսնացածներն իրաւունք չունին ցորեն ցանելու:

Երեք պտույտ կատարելուց յետոյ՝ հարս ու փեսան գուրս

են գալիս պարից, որ փոքր ինչ էլ տեղում է և վերջանում:

Զորեքշաբթի առաւօտ հարսնաւորը հրաւիրում է կնքահայրերին, կնքակիներին և մօտիկ ազգականներին և թէյով ու նախաճաշիկով պատուում: Նախաճաշիկից յետոյ ուրիշ գիւղերից եկած հարսնեւորներին և հարսնաղբօրը ճանապարհ են ձգում դաւուլ զուռնով:— Գիշերը հարս ու փեսան առաքատ են մտնում: Խոհարարուհին ձգում է անկողինը, մօտը հալուա, մեղր ու շաքար դնում, որ նորապսակներն անուշ սիրով— լինին, ինքն էլ դուան յետև պահ է մտնում, սպասելով կուսութիւնն ապացուցանող «չարսաւին»: Եւ եթէ մի փոքր ինչ ուշանում է, նախատելով շտապեցնում է:

Եթէ աղջիկը կուսութիւնը կորցրած է լինում, վախեցնելով այն մեծ նախատինքից որ կրելու է տնեցիներից և սըրանց ազգականներից, արտասուում և ներողութիւն է խնդրում ամուսնուց, որ կաշառում է խոհարարուհուն և սա մի ազաւնի մօրթում ու արիւնտում է «չարսաւը»:

Խոհարարուհին տանում չարսաւը ցոյց է տալիս նախ փեսի և ապա հարսի մօրը, շնորհաւորում նրանց և ընծաներ ստանում:

Հինգշաբթի առաւօտ հրաւիրւում են ազգական և զրկից կանայք. այդ օրը թացառապէս միայն դրանց է պատկանում: Ճաշին մատուցանում են խաւիժ և այս կերակրի անուշով այս օրը կոչւում է խաւիժ օր: Նախ քան ճաշի նստելը հրաւիրուածներին աչքի լոյս են տալիս և հնումն ցոյց էին տալիս «չարսաւը», սակայն այժմ այդ սովորութիւնը վերացել է: Ճաշից յետոյ բերում են հարսի օժիտը և մի կին նախապէս մի բուրբի նուէր ստանալով կեսուրից, բաց է անում և մէկ մէկ ցոյց տալիս հանգիսականներին:

Հարսի օժիտը պատրաստւում է հագէմասու, սաչուի և երեստեսանքի փողերով: Հայրը ոչ միայն իրենից ոչինչ չի անում, այլ և այդ փողերից գողանում է: Հարսի օժիտը գըլ-խաւորապէս բաղկացած է լինում հետևեալ կտորներից.

Երկու շուխա ջուպալա.

Մէկ փութալի շալ.

Մէկ դառիֆա խրիւս.

Մէկ կապոյտ խրիւս.

Երկու իշիկ. մէկը ֆանէլ, միւսը պուրսօ.

Չորս անթարի.

Ցառն և մէկ հատ շապիկ.

Նոյնըան վարտիկ.

Ցառն և երկու հատ կրծկալ.

Եօթն հատ զոզնոց, 5 շալից, 2 մահուդից.

Մի էհրամ.

Գլխի տասն և երկու շալովի.

Երկու վարդ.

Երկու եազմա.

Երկու չիքիլա.

Երեք թոռ կամ եափուղ.

Երեք զոյգ ոտնաման—մի զոյգ կիսակօշիկ, երկու զոյգ մեառ բապուճ, երկու զոյգ գուլբայ, մի արկզ, մի արկզիկ, մէջը թել, կսճ, ասեղ, ճաղ, թեշիկ, լուցկի, հայեւի:

Ղիլա—նուէրներ.

Գերսարոջը՝ մի շապիկ, վարտիկ.

Կեսուրոջը՝ մի վարտիկ.

Ցագրներին՝ մի մի զոյգ գուլբայ և թողլուխ.

Կնքաւորին՝ մի շապիկ, վարտիկ.

Կնքաւորի տնեցիներին իւրաքանչիւրին՝ մի մի զոյգ գուլբայ և սոնապան կամ կանանց գուլբայ և զոզնոցի կապ:

Փեսի բարեկամներին, որոնք նուէրներ են տուել հարսին, նայելով նրանց տուածին, չամաշուր կամ գուլբայ, սոնապան կային:

Նորահարսը մի կարճ միջոցից յետոյ այս հանդերձներէց մի քանիսը ծախում և իւր ոսկիները մանրում ու մի գումար կազմելով, շահով է տալիս, որպէսզի իւր և իւր որդիների հանդերձը հոգայ, որովհետև կերսանքը շատ հազիւ է պատահում որ հարսերին կամ նրանց որդիներին շոր անեն: Այս դրամը հարսերը «արնգին» են կոչում:

Այսպէս վերջանում է հարսանեաց հանդէսը և ամուսնուհետև սկսւում սովորական կեանքը:

ՏՂԱՐՆԵՐԷ ԵՒ ԿՆՈՒՆԷ՛:

Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացի յղի կնոջ Կրուժիւնը շատ աննախանձելի է. նա մինչի ծննդաբերութիւնը կըրում է տան բոլոր ծանրութիւնը: Այն միայն նպաստաւոր է յղի կնոջ համար, որ այս ժամանակ եթէ «մտափոխ» է լինում, այսինքն մի բան է ցանկանում ուտել՝ անշուշտ գըտնում, տալիս են, ապա թէ ոչ, նրանց կարծիքով, տպագայ երեխայի աչքը ծուռ կը լինի: Բայց եթէ կինը 'ի չարն է գործ ածում դրանց հաւատը, նրան «բարբող» են անուանում և մի խնձոր ծածուկ լուանում են լակամանի մէջ և տալիս նրան, որ ուտէ և բարբողութիւնն անցնի. կամ մի քարղանի մէջ դնում են ամուսնու տրեխը և ծածկած տանում յղի կնոջը, ասում. «Ե՛լ, ել, մարըտ բան է բերէ»: Կինը միամիտ վեր է կենում, առնում, բանում է քարղանը, տեսնում է տրեխը, զզւում և բարբողութիւնն անցնում է: Թէև հաւատում են, որ երեխան ում դէմը խաղայ, նրա բնաւորութիւնը կ'ստանայ, սակայն հանգամանքները թոյլ չեն տալիս նրանց ընտրելու և լաւ մարդկանցով շրջապատուելու: Յաճախ պատահում է, որ իրենց ասելով, երեխան շան, իշու դէմ է խաղում և դրանց բնաւորութիւնն էլ ստանում:

Յղի ժամանակ զգուշանում են երկու այլ մարդկանց միջից անցնելու, որ երեխան կոխ չլինի—ժամանակին ոտք ելնէ քայլէ: Նաև մատաղ գառի միս չեն ուտում, որ երեխաները թփխի չլինին—դժուահաս չմեռնին:

Երկունքի ժամանակ կինը ծունր է չոքում ուր էլ որ պատահում է, միայն տղամարդկանցից հեռու. իսկոյն կանչւում է ծննդկանի մայրը, եթէ միայն ծնունդն անդրանիկն է և սա իւր հետ բերում է բալուրոցը: Գալիս է և դայեկը—մանկաբարձուհին—որ իւր հնարագիտութեամբ աշխատում է թեթեւացնել ծնունդը: Թէև կանայք ընդհանրապէս հեշտածին են, բայց և պատահում է, որ երկար տանջւում են երկունքի ցաւով: Այսպիսի գէպերում կնոջը կապերտի մէջ դնում, օրօրում են, մէջքից շալակելով թախլա են դարձը-

նում, նստեցնում են մի ուրիշ նստած կնոջ ծնկների վրայ և յետեից առնում երեխան, բերանը շիշ են տալիս և ստիպում են փչել, տիրացու են կանչում և գլխին համայիլ կարգացնում: Միևնույն նպատակով փէշի մէջ ածած ջրից երեք ումպ խմեցնում են ծննդկանին և մնացածը սրսկում երեւին կամ ամուսինը և կամ նա, ով տեսել է օձը գորտին խալթելիս, բաժանել է նրանց և երեք անգամ անցել, դարձել նրանց միջով: Իսկ ինքը ծննդկանը, անիծելով իւր սև բաղդը, Զորեքմուտքին, Ուրբթմուտքին և Կիրակմուտքին օգնութեան է կանչում: Ժողովրդեան կարծիքով երեխան աշխարհ գալիս—հոգեցէն հոգի բաժանուելիս—ծննդկանն Աստուծոյ ինչ խնդրէ կը կատարուի:

Եթէ երեխան անձայն է ծնում, նրան պարկեցնում են սառը ջրի մէջ, գլխին ամանով, «թասով», սառը ջուր դնում, մէջը ծծմբի լուցկի վառած, ընկերքի տակը կրակ են լցնում և պորտը գէպի երեխան քաշում, ականջի տակ ամաններ միմեանց խփելով հնչեցնում, մինչև որ հոգևորնայ: Եթէ ծնունդն առաջինն է և մայրը դարձեալ տանջուած է սանջոււ ցաւով, ամուսինը ջուրը մկրդ տ ու լ մ է, այսինքն մկրատով կտրում է, կամ ծննդկանն եօթը հատ զայթնէ կոճակ է կուլ տալիս, որ սանջուն կտրի: Դայեակը երեխայի պորտը կտալում, «Օրհնեալ Հայր Սուրբ, Աստուած ճշմարիտ» ասում և բաղդաւոր լինելու համար աթրի վրայ է դնում, դանակը քսում և ասում. «Դանակը քոռ է չի կտրէ», փող են տալիս, որ բերանն է առնում և կտրում. երբ ընկնում է՝ տանում թաղում է եկեղեցում, որ երեխան ժամասէր լինի, ուտեցնում են անասունի, որ անասնասէր լինի և կամ գցում չարչու պոխչան, որ շոր գտնող կամ չարչի լինի: Իսկ դանակը դնում են ծննդկանի բարձի տակ և երեխան միւռնից հանելիս, մեռոնջրում լուանում, որով և սրբւում է:

Դայեակը ողթք շշնջալով երեխային դնում է մաղի վերայ, որովհետև դեռ անկնունք է և եթէ գետնին կամ ուրիշ բանի վրայ դնեն՝ «չարերը կը զարնեն» կամ կոխ կը լինի: Յետոյ ծննդկանին կանգնեցնում է տաշտի մէջ և տէրունա-

կան աղօթքն ասելով՝ կիսից վայր լուանում և պարկեցնում գոմի օդան։

Եթէ ծննդկանն ուրիշ սենեակ է աղատուել, նրա ձեռքը տալիս են ծայրին մի սոխ ցցած ակիշ և սա տէրունական աղօթքն ասելով և իւրաքանչիւր շէմքից անցնելիս երեսը խաչակնքելով՝ գնում պարկում է օդան։

Ծննդկանի սնարի մօտ գնում են ակիշ, սանդերք և այլ երկաթեղէն, բարձի տակ պահում են սուր, նարեկ, նշխարք կամ հաց, վերմակի վերայ շուլուլում են տսեղ և այս բոլորը նրա համար, որ չարերը չմօտենան։ Ծննդկանին պարկեցնելուց լետոյ, դայեակը լողացնում է երեսային տաշտի մէջ, եթէ առողջ է՝ գոլ, իսկ եթէ վատառողջ՝ սառը ջրով, վրան աղ ցանում, մօր անկողնու վրայ բալուլում, վրան մի հաց դրած և թւերին առած տան մէջ մի սեան բոլորն երեք անգամ պտըտում, որ չար չգիպչի, լետոյ ձեռին ակիշը, ծայրին սոխ, ելնում է դուրս, դառնում դէպի աղօթարան և երեք անգամ ասում. «Աստուած, տղիս զսմթը բաց էրա», ապա գալիս է ներս և շշնջում հետեւեալ աղօթքը.

Էրնէկ, էրնէկ վարդակուսին,
Լուսաթաթախ թուրն էրեսին,
Վանքը մտաւ նորսէսին,
Հուրջառն առաւ Քրիստոսին,
Ծնաւ բերեց Աստուածորդին,
Անբան մսուրը դրուեցաւ,
Խանձբալուով բալուլուեցաւ,
Դեռ Յորգանան մկրտեցաւ.
Մարգարէներ, գրքեր բերէք,
Ճգնաւորներ, քաւոր էղէք,
Անուն Յիսուս կատարեցէք։

Յետոյ թեթևութեամբ նստում է ծննդկանի վրայ և ասում. «Մայրամ ¹⁾ ծանդու ես, թէ թեթև»։—Թեթևով անցընի, պատասխանում է ծննդկանը։

Դայեակը գնում է բալուլը ծննդկանի աջ կողմը, մայրն էլ ալդ օրը շարունակ երեսն երեսայի երեսին գարձրած է

¹⁾ Խշ և լինէր ծննդկանի անունը։

մնում: Յետոյ դայեակը ձեռի ակիշով խաչակնքում է ծնրնդ-
կանին տսելով:

Աւետառան էրթնկալ էղաւ,
Սուրչառ դռան փակ էղաւ,
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս,
Սերորէք, Քերորէք,
Տղոցկնի էրթիկը վան:

Ակիշի ծայրի սոխը հանում ուտեցնում է ծննդկանին, որ
չուշաթափի և կտթն աւելանայ: Իսկ ակիշը տնկեցնում է
ծննդկանի սնարի մօտ որ չար չմօտենայ:

Եթէ երեսան առջինէկ է, մայրը ծիծ չի տուլիս մինչև
որ մի ընծայ է ստանում կերսարից: չառ անգամ էլ առա-
ջին օրը բոլորովին ծիծ չեն տուլիս, երեսային համբերող
դարձնելու համար, բայց ինքը խմում է քաղցր օշարակ և
ուտում ձուածեղ կամ խաւիժ և կամ հաւկիթ, իսկ եթէ պաւս
է, սոխ ու հաց:

Ծննդկանին այսպէս շահելուց յետ՝ դայեակը վերցնում
է ընկերքը և տանում թաղում չոր հողի մէջ և տէրսւնա-
կան աղօթքն տսելով՝ ծեծում որ «չսողանայ», տպա թէ ոչ՝
«կըսողանայ» և ծննդկանի սիրտը կը թռթռի, կը մարեմբի և
տնհրաժեշտ կը լինի նորից գալ «հայր մեր» տսելով ծեծել
մեռցնել ընկերքը, որ ծննդկանը առողջանայ:

Այս ժամանակ արդէն տան ծառան կամ փոքրերից մին
վազում է ազգականներին և բարեկամներին աչքի լուս: «Աչքա
լուս, շաքար ապլտ, աղջիկդ պառկաւ մանչմ բերեց»:

—Աչից լսով մնաս, օտոցդ մեռնիմ, բարի ազատում
ըլլի, Աստուած հօրով մօրով պահէ: Ե՞, եփ ազատաւ, փարի
դօլնայ ազատաւ, հարցնում են ապլտները և մի քանի կոպէկ
կամ մի, երկու հաւկիթ տալիս աչքի լուս տուողին, միքա-
նիսն էլ ներս հրաւիրում և հիւրասիրում են:

Մի քիչ յետոյ մօտիկ ազգականներն ու հարեանները
գալիս են տեսութեան, «քարդան» են բերում ծննդկանին—
բերում են խաշած հաւկիթ, կամ ձուածեղ, կամ խաւիժ, կամ
մալէզ տպուր, կամ փալուզայ, կամ հասութայ և կամ մի
գիւղումի մէջ եփ տուած թէյ: Առաջին քարդան բերողի քար-

դանը չեն վերադարձնում մինչև երեխայի պորտն ընկնիլը։ Տանեցիք հիւրասիրում են սրանց թէյով կամ հացով։

Տղամարդիկ ևս համախմբւում գալիս են կաուրը և մի փայտ դէմ տալով հերթիկին, «Խաչքը վերուցէք, աղաք, վերուցէք» բղաւում։

— Ձէ, չէ, ձեր սլափերը գլխուս վրայ, նես հրամեցէք, պատիւ տամ, մէ գառմ ձեզի զուրպան է, ասում է տան մեծը։

Նրանք իջնում են վայր և շնորհաւորում. «Աչքերտ լուս ըլլի, շնորհաւոր զաւակ ըլլի, հօրով, մօրով ըլլի»։

Տան տէրը հրաւիրում է նրանց նստել և հիւրասիրում է օգիով ու թէյով։ Դայեակը դնում է երեխան հիւրերի գերկը և նրանցից ստանում 1—10 կոպէկ ընծայ։

Այնուհետև դայեակը օրը մի անգամ լողացնում է երեխային ասելով.

Էրկան վզիկ
Թնփ տու ցաւիկ
Չալիէ մսիկ։

Եւ օրն երկու անգամ բալուլում ու լուանում կեղտոտ շորերը։

* *

Հաւատալով թէ չարերն անկնունք երեխաներին փոխում են իրենց նիհտոր որդիների հետ, որոնք մկրտութիւնից յետոյ շատ քիչ են ապրում, ինչպէս Կարծախում, իբր, երկուսը պատահել էր, աշխատում են կնունքը կարելոյն չափ շուտ կատարել։

Ամենից առաջ մի սեւալալի կամ մաղի մէջ դնում են մի կարմրցրած հաւ, գաթայ, մի քանի զոյգ գուլբայ, մի քանի թաշկինակ, երբեմն էլ մի զոյգ սունասլան (թոզլուխ) և դայեկի ձեռքով ուղարկում քաւորին։

«Սանամէրդ խոնչան ղրկեց, ասում է դայեկը քաւորին, հրամմէ էգուց տղան կնքէ»։

Քաւորն ընդունում է «խոնչան», մի քանի կոպէկ տալիս դայեկին և երկու արշին չիթ ուղարկում սանիկին հանգերձի համար։

Յետոյ դայեակն իւր անից բերում է եկեղեցապատկան բալուլոցը, որով բալուլում է երեխային: Եթէ երեխան առջինեկ է, մեռնելաթը տանից են անում և վերջն ընծայում եկեղեցուն:

Գալիս է քահանան և տան մէջ կատարում կնունքի խորհուրդը, յետոյ երեխան դայեակի գրկին, տան մի քանի տղամարդկանց հետ գնում են եկեղեցի, ուր եկած է լինում քաւորը: Երեխայի հայրը մկրտութեան խորհուրդը թէ տանը և թէ եկեղեցում կատարելիս իրաւունք չունի ներկայ գտնուելու:

Եկեղեցում երեխան դնում են քաւորի գիրկը և մկրտում: Մի քանի կնունք եղած միջոցին նախ մկրտում են արու երեխային, թէկուզ մինչև սրա բերելը աղջկայ վրայ ծիսակատարութեան կէսն էլ կատարած լինէին:

Մկրտելուց յետ՝ քահանան խաչը ձեռին, փորուրարը գըցած «լոյս 'ի լուսոյ» շարականն ասելով գնում է տուն: Քաւորն երեխան գրկած հետևում է նրան:

Ծննդկանը խոնարհում պագնում է նախ՝ քաւորի ոտքը և ապա բալուլը. առնում է երեխան գիրկը և նստում: Քահանան «պահպանիչ» է ասում և երբ վերջացնում է, շնորհաւորում է հետևեալ խօսքերով, որ միւսները փոքր ինչ փոփոխելով կրկնում են.

«Աչմերդ լուս, շնորհաւոր մկրտութիւն ըլլի, Աստուած հօրով մօրով պահէ, խոր ծերութան հասցնէ, քուկ ա, քաւոր աղա, դատումքդ կատար»:

Ծննդկանը համբուրում է խաչը և 3—10 կոպէկ խաչհամբոյր տալիս քահանային: Մինչև այս ժամանակ բոլորը կանգնած են լինում. հիմա նստում են աւագութեան կարգով. օճիխ մի կողմը նստում է քահանան, մօտը կնքաւորը, սրա մօտ աթոռակալը և ուրիշներ՝ հասակի համեմատ. օճիխ միւս կողմը նստում է տանուտէրը, նրա օգնականը, գիւղական դատաւորները և ուրիշներ՝ դարձեալ հասակի համեմատ:

Օճիխ մէջ եփ է գալիս գիւգումով ջուրը՝ վերան թէյամանը: Կարողութիւն ունեցողները նախ երկերկու բաժակ

օղի են հրամցնում ամենքին, որոնք հետևեալ բարեմաղթութեամբ խմում են. «Չեղքէ՞ք անհատ: Օրհնեա՛ Տէր, տէր տէր ջան, կենդանութիւն. կնքահար, դատումքտ կատար, վարձքտ երուսաղէմ. աթոռակալ, սաղ էղնիս. իւզբաշի, ջանմ սան. ջամթաթա ռահմադ»:

Յետոյ երկերկու բաժակ թէյ են տալիս, մինչ իսկ եթէ թէյը ժամանակ էլ չլինէր: Ապա խոնջան դնում են երկու սատրների միջև և հաց տալիս: Կնուռքի հացը որոշուած չէ, թէ ինչ կերակրներից պիտի բաղկանայ, միայն սովորաբար երեք տեսակից պակաս չէ լինում: Հացը վերջացնելուց յետոյ, քահանան պահպանիչ է ասում և այս ժամանակ քաւորը տալիս է քահանային 20 կոպէկ, աթոռակալին 10 կ. տիրացուին և ժամակոչին երբեմն միայն երեքից հնգական կոպէկ: Երեխայի հայրն էլ քահանային 10 կ. է տալիս պահպանիչ ասելուն համար: Յետոյ տղամարդիկ գնում են և կանայք տանից օդան են հրաւիրում, ուր հաց են ուտում: Հարուստները հացից առաջ մի մի բաժակ օղի ևս են տալիս: Սովորաբար հրաւիրում են իրիցկնկանը, և առաջին պատիւը, առաջին տեղը, սեղան օրհնելը նրան է պատկանում:

Արու երեխային մեռոնից շուտ, երեք օրից յետոյ են հանում, որ «ճակտով ըլլի, չամնչէ», իսկ աղջկան 7 օր պահում են, որ ամաչկոտ և պարկեշտ լինի: Եթէ երեխան մեռոնի մէջ մեռնի, հաւատում են թէ եօթը պորտին օգուտ է, և միայն քաւորը գրկած տանում է մինչև գերեզմանատուն:

Մեռոնից հանելիս՝ դայեակը հանուեցնում է տղան, մի մաքուր ամանի մէջ լուանում է նախ մօր ծծերը և ապա երեխայի այն մասերը, ուր մեռոն է քսուած և մեռոնլաթը: Յետոյ լողացնում է երեխային գոլ ջրով տաշտի մէջ, քաշում է երեխայի ձեռքերը և ասում. «Թեւեթ օրն ըստըղըր էրկննայ», քաշում է ոտքերը և ասում. «Ստվիքտ օրն ըստըղըր էրկննայ». յետոյ վիզը՝ «Պոյըտ ըստըղըր էրկննայ»: Տաշտի երկու ծայրերին մի մի փոքրիկ երեխայ մի մի մոմ են բռնած լինում. երբ դայեակը երեխան տաշտից հանում է, սը-

րանցից մին գէպի դուրս, միւսը գէպի օճախն է վազում և հանգցնում մոմերը: Եթէ հարցնենք պառաւ դայեկին դրա խորհուրդը, նա խոր համոզմունքով կ'ասէ. «Դուս փախչին կ'օր տղան սրտոտ ըլլի, դիպա օճախն ա օր վազեն կը, տղան բաղդաւոր ըլլելու հմար է»:

Դայեակը երեխան բալուլում, տալիս է մօրը և ասում. «Աստուած մնացական էնէ, հօրով մօրով պահէ»: Նա էլ պատասխանում է. «Վարձքտ Երուսաղէմ, շնորհակալ էմ, սաղ ըլլիս»: Կեսուրը տալիս է դայեակին 20—50 կ. փող, մի քաղաւն ալիւր կամ աղ, մի ղալիպ սապոն և ճամբու դնում: Այնուհետեւ մինչեւ քառասունքը լրանալը կեսուրն է օրը մի անգամ լողացնում երեխային և երկու անգամ բալուլում, մին լողացնելիս, միւսը երեկոյին:

Եթէ ծննդկանն անթառական է (հարուստ, ծառայ ունեցող) 15—20 օր է պարկած մնում, և մինչեւ այդ օրն էլ յետաձգւում է երեխային մեռոնից հանելը, իսկ եթէ ջրվրան է (աղքատ) 3—7 օր: Երեխան մեռոնից հանելուց յետոյ տնեցիք լողացնում են ծննդկանին և պարկեցնում: Միւս օրն արդէն ծննդկանն ինքն իրեն վեր է կենում, աղօթք շնջալով շորերը հագնում: Տնեցիք շնորհաւորում են՝ ասելով. «Բարով խէրով խոտտ մոտտ ժողուեցիր էլար». ժողովում են նրա անկողինը և տեղը մի մեխ խփում ասելով. «Մըխը իստեղ ամրնայ, տղան ա ֆոն ձիգ մնայ»: Յետոյ խոտ բերում ծննդկանի ազատուած տեղում վառում «տէրընտազ անում»: Ծննդկանը երեխան գիրկը մի շիշ (երկաթեայ ձող) և մոմեր ձեռին երեք անգամ անցնում է տէրընտազի վրայից, երեք անգամ էլ պտտում շուրջը և գնում նստում օրօրոցի մօտ: Այդ տէրընտազի մոխրից դնում են երեխայի բարձի տակ, որ չվախենայ և ցաւ չգիպչի:

Մինչեւ քառասունքը լրանալը մայրը առանձին խնամք է դարձնում երեխայի վրայ: Երբ դայեակը ուրիշ ծննդկանի մօտից վերադառնում է, երբ գիշերով մարդ կամ անասուն է գալիս իրենց մօտ, երբ միս են բերում իրենց տուն, երբ մեռել են անցկացնում տան մօտով, երբ մի ծննդկան է գալիս

իրենց մօտ՝ հոգատար մայրը իսկոյն բարձրացնում է երեխան, որ կոխ չլինի, այսինքն ժամանակին ոտք ելնէ, քայլէ:

Եւ եթէ մի անհոգութեամբ երեխան այդ հիւանդութիւնն ստանում է, մայրը բժշկելու համար երեք օր շարունակ օրը մի անգամ տանում երեխային մի նահատակի գերեզմանի վրայ լողացնում է և ամանը կոտրում: Եօթը դրոնից փող մուրում, որով մեղրամոմ գնում հալում և իլիկի գլխի ծակով ածում ջրով լի թասի մէջ: Ստացուած ձևից գուշակում է թէ կոխն ումից է եղել. ապա այդ ձևը պատանքում և եօթը ճանապարհների միմեանց կտրող տեղում թաղում:

Եթէ կոխը ծննդկանից է յառաջացել՝ գողանում են այդ ծննդկանի տղի հողշորը, ձգում թոնիրը և «մուխ տալիս» տղին—այդ շորի ծուխի վրայ բռնում երեխային: Կամ գողանում են նրա թթիմորը, ձգում ջրի մէջ և այդ ջրով լողացնում երեխան: Ոմանք էլ խաչերկաթ են գցում տաշտի մէջ, երեխային լողացնում և կանգնեցնում վերան:

Իսկ ուրիշներ երեխային երեք օր շարունակ օրը մի անգամ միևնոյն քաքորի հետ կշռում են. եթէ երրորդ անգամին երեխան ծանրանայ, կրմեռնի, իսկ եթէ թեթևանայ, կը առողջանայ երբ քաքորի հետ լողացնեն:

Երեխայի քառասունքը չլրացած՝ հօր շորերից չեն ցկում վերան, որ խորշակ չլինի: Երբ քառասունքը կատարուի կամ Տեառնընդառաջը հասնի, մայրը երեխային լողացնում է, ինքըն էլ լողանում, մաքրում, ապա կանչում է դայեկին, տալիս երեխան գիրկը և նրա հետ գնում եկեղեցի, կանգնում աւազանի կողմը, քառասուն ծունր դնում և աղօթում:

Եկեղեցին արձակուելուց յետոյ դայեակը խնդրում է քահանային երեխային «քառասունքից» հանել: Նա էլ կատարում է եկեղեցական խորհուրդը և ստանում երեխայի մօրից 10 կ. խաչհամբոյր: Դայեակը կրկին բերում է երեխան տուն և 5 կոպէկ փող ստանում:

Քառասունքից հանելուց յետ մայրն ազատ դուրս է գրնում տանից և զբաղւում իւր գործերով: Այնուհետև մայրն

աւելի քիչ է զբաղւում երեխայով: Նա օրօրոցի մօտ դնում է ամանով ջուր, որ չարերը չմօտենան երեխային: Բարձի տակ դնում է օձի շապիկ, որ երեխան իմաստուն լինի, նոյնպէս և նշխարք, որ չարերը չմօտենան: Երեխային դուրս տանելիս կրծքին հաց են դնում, որ չարերը չմօտենան:

Նա գրկում է երեխան, ցոյց տալիս լուսինը և ասում. «Քեռիտ, քեռիտ», որպէսզի երեխաների վրայ իշխող լուսինը չվնասէ երեխային: Չար երեխային խելօքացնելու համար նստեցնում է նրան բակի մէջ և չորս բոլորից վերան աւելում:

Եթէ երեխան վատառողջ է, գողանում են մի քաջառողջ մանուկի շորեր և նրանով բալուլում նրան, որ լաւանայ: Նոյն նպատակով վատառողջ երեխայի շապիկը փարտում են հասակակից քաջառողջ երեխայի տան հերթիկից:

Եթէ իշխող լուսինը—վերինը—վնասում է, բժշկելու համար երեխային կանգնեցնում են սեան մօտ և մէջքի մօտից 3 մեխ մխում սեանը: Նոյն նպատակով լուսնի նորին, մի չորեքշաբթի կամ ուրբաթ երեկոյ, հայրն ու մայրը ելնում են կտուրը: Հայրն երեխային դնում է թիու վրայ, տալիս մօրը ասելով. «Քուքտ է նէ՝ քեզի, իմա է նէ՝ լից տու»: Մայրն անում է նախ երեխան թիու վրայից և ապա թին ու նոյն կերպ վերադարձնում:

Երբեմն որդիները թփիսի են լինում—մինչև մէկուկէս տարեկան դառնալը մեռնում են: Այս ցաւից ազատուելու համար մայրերը՝ յղութեան, երեխան խաղալիս և ծննդաբերութեան օրերն երեք երեք անգամ անցնում են յղի իշու տակով՝ փորին մի մի անգամ խփելով և վզի կողմից դառնալով ասում են. «Իմ թփիսի քեզի, քու թփիսիտ ինծի»:

Նոյն նպատակով այդ ժամանակներում իշու կաթ են խմացնում յղի կնոջը: Նորածնին փոկէ մաղի մէջ են առնում: Երեխային մի ամբողջ տարի մուրալով են պահում:

Եթե գուռ մուրում և տալիս են մի բաղդաւոր, ծնողք ունեցող աղջկայ, որ մի շապիկ կարէ և այս հագցնում են երեխային:

Լուսաւորչականութիւն ընդունած մի այլ ազգու են քաւոր անում:

Նոր ծնած ջորու շապիկը հագցնում են նորածնին և վեց օր այգսլէս պահում: Ապա մի կտորը համայիլ շինում, վզից կախում, իսկ մնացածն օպիտակ շորի մէջ փաթաթած աղօթելով թաղում:

Սև շուն, սև կատու և սև աքաղաղ են պահում, որովհետև սրանք իմաց են տալիս չարերի մօտենալը, որոնցից և յառաջանում է թփխին:

Երեխայի վզից շատերը գայլի առամ են քաշ անում, որ կրծելով լնանքը շուտով մաշուի և առամները շուտով ելնեն:

Երեխան առաջին առամները հանելիս «առկահատիկ» են անում. հատիկի—խաշած և քամած ցորեն—հետ խառնում են մանր ընկոյզ, շաքարի մանրուկ և շաքարեղէններ, երեխային նստեցնում և այդ բոլորը գլխից 'ի վայր ածում ասելով. «Ինչդ օր հատիկը գլխուտ թափաւ, առկէքա ա առպէս դուս թափի»:

Երեխայի ձգած առամը գնում են մի բարձր տեղ և առում երեխային, թէ այսչափ երկարիս:

Երբ երեխան «գուփ է լինում» — լեզուն չի բացւում, — եկեղեցու բանալին քսում են բերնին, որ սկսի խօսել:

Երեխային $\frac{1}{3}$ — $\frac{2}{3}$ տարի ծիծ են տալիս և կտրելիս՝ ծրծին ցիս կամ «սարի աւղա» են քսում, որ երեխան զարշի և այլ ևս ծիծ չուտէ: Երեխային հին խեծախ չեն տալիս, որ բթամիտ չլինի:

Երեխային ուսման տալիս գիշերը նրա բարձի տակ կուտ գնացած (թոնիր ընկած, վառած) հաց և աղ են գնում, որ առաւօտ երեխան տալիս է շանը՝ ասելով. «Քու սուր իզանդ ինձի տու, իմ քու իզանս քեզի առ»:

ՄԱՆԿԱՆ ԳՆԱՅԻՆ ԴՐՈՒՄՆԵՐԸ:

Ախալքալաքի դաւառի հայ գիւղացի ծնողի սէրը դէպի իւր որդիներն այնքան զարգացած չէ. նա որդու վրայ նայում է աւելի շահագիտական տեսակէտով. նրա համար որդին մի մալ է, որին ծախելու և գինն ուտելու իրաւունքն ինքն իրեն

սեպհականել է. իսկ աղջիկը՝ «անլի միս է՝ որ աղել, ճամփել գուզէ»:

Շատ հազիւ է պատահում, որ մօր օրօրն քնացնէր երեխային կամ մօր «դանդանը» խաղացնէր նրան իւր գրկի մէջ: Ամբողջ գաւառը շրջելով՝ ես հազիւ կարողացայ մի երկու օրօր և միքանի «դանդաններ» գտնել: Մօր խնամքն ու դաստիարակութիւնն՝ երեխային ծիծ տալուց և հագցնելուց աչն կողմը չի անցնում, նա կրթում է «ընկնել ելլելով», իւր անձնական փորձով: Միայնակ նստած էի օդի մի անկիւնում, երբ մի մայր մի տարեկան երեխային բերեց նստեցրեց օճիի քարին և դնաց: Նայում եմ՝ խեղճ երեխայի առաջ վառւում է կրակը, իսկ յետեւ մի արշինից աւելի ցածր է, բաւական է մի շարժում, որ երեխան կամ ձեռքը այրի և կամ գլխի վերայ վայր ընկնի: Վախը տիրից ինձ. ստկայն երեխան քարէ արձանի նման անշարժ նստած էր. անցաւ 20 րոպէ, եկաւ մայրը և գրկեց: Երբ ես նկատեցի թէ չէ վախենում վրտանգից, նա ծիծաղելով պատասխանեց ինձ. «Գրող չի դիպնի, սորուեր է. էրկու անգամ ձեռքը վառեց, իրեք անգամ ա կլմբողաւ. հիմի ալ ժաժ չի գայ»:

Երեխաների վերայ առանձին խնամք չտանելու համար հազիւ թէ կարելի լինի մեղադրել մօրը, որովհետեւ գերգաստանը վատ սկզբունքի վրայ է դրուած: Մայրը, մանաւանդ եթէ երեխան առջինէն է, իրաւունք չունի առանց կերսանց ասելու գնալ, երեխային ծիծ տալ, չնայելով, որ նա սաստիկ լալիս է: Նա պարտաւոր է իւր գործին հետեւել, մինչև կեռուրը կամ մեծ հարսերը չասեն նրան՝ թէ տղան մեղք է՝ ծիծ տուր: Հակառակ դէպքում կը խօսեն նրա վրայ, կը հայհոյեն՝ թէ «տղի տէր է եղէ՝ սահալթ գլուխ մահանայ կէնէ՝ կառնէ նստիկը»:

Գերգաստանը բացի սնունդ մատակարարելուց՝ երեխաների վրայ ոչ մի խնամք չի տանում, հանդերձն անգամ ինքը չէ անում. այդ հոգում է մայրը՝ իւր արնքագնով:

Այսպէս՝ երեխան, թէ աղջիկ և թէ տղայ, մինչև չորս տարեկան հասակը մեծանում է քղատ և անհոգ, առանց մի

կրթիչ ձեռքի հպատակելու, սակայն ամէն օր ծեծւում է այս կամ այն դատարկ բանի համար: Մայրն էլ նրան երկիւղ պատճառելու համար հազար ու մի նախապաշարումներով լցնում է գլուխը: Չորս տարեկան հասակում արդէն նա հոտաղ է լինում, և հետզհետէ մեծանալով՝ աղան հօրը, աղջիկը մօրն է օգնում: Տղան հօրը օգնելով, սովորում է հոտաղութիւն, սալլապանութիւն և գութան քշել, իսկ աղջիկը մօրից սովորում է գուլպայ գործել և կար անել: Կերակուր եփել, իւղ հարել, պանիր շինել և այլն նա սովորում է հարս ժամանակ կեսուերից:

Դպրոց յաճախող երեխաների թիւը շատ փոքր է և ժողովուրդն էլ դեռ լաւ չէ ըմբռնել ուսման կարեւորութիւնը¹⁾:

ԸՆՏՈՆԵՑԻՆ ԿԵՐՆՔ.

Ընտանիքի մէջ ամենից աւելի յարգանք, սէր վայելում է մայրը, նրան կամ նրա միջնորդութեանն են դիմում թէ որդիներն և թէ հարսերը: Սակայն հայրն աւելի ակնածութիւն է ազդում. մօրը սիրում են, հօրից վախենում, քաշւում: Մայրը գլխաւորապէս հրամայում է իւր սիրով, իսկ հայրը հեղինակութեամբ, վախով: Նոյն իսկ մայրը երկիւղ է տալիս որդիներին հօր անունով, երբ սրանք չեն ուզում իրեն լսել:

Հայրն ու մայրը ծերանալով, հետզհետէ կորցնում են իրենց թէ իշխանութիւնը և թէ ստացած յարգանքը:

Նոյն իսկ որդիները սրտանց չեն սիրում իրենց ծերացած ծնողներին, սակայն հաւատալով թէ ինչ որ անեն իրենք իրենց ծնողներին, նոյնն ստանալու են իրենց որդիներից, այդ պատճառով պատւում և յարգանքով են վարւում նրանց հետ:

Աւանդութիւնն ասում է, թէ մինը իւր ծերացած հօրը քթոցի մէջ դրել տարել է ժայռի գլխից վայր գլորելու: Հայրըն ասել է թէ քթոցից հանիր և այնպէս գլորիր: Եւ երբ որդին հարցրել է պատճառը՝ ծերունին պատասխանել է. «Ուր-

¹⁾ Ցեղի ողութեան պատճառով յետաձգում ենք զաւուրիս մանկական և ժողովրդական բոլոր խաղերի մանրամասն նկարագրութիւնը:

պէսզի քո որդիդ էլ քեզ այդ քթոցով գլորէ, ինչպէս և ես իմ հօրս եմ գլորել: Որդին զղջում և այնուհետև յարգանքով է վարւում իւր հօր հետ:

Բայց և այնպէս՝ թէ հանգէսներին, թէ հասարակական ժողովներին, եթէ նրանք մասնակցեն, թէ հոգու հացին և թէ եկեղեցում՝ առաջին տեղը, օճիւի գլուխը՝ և առաջին բաժինը նրանց է պատկանում:

Ազգակցութեան մէջ որոշում են հետեւեալ աստիճանները.

Հօրեղբայր, որին կոչում են պիճէամի, մեծէամի, էամի, փաշա, տացու (եթէ կարգաւ գիտէ):

Մօրեղբայր, որին կոչում են քեռի:

Հօրեղբոր կին, որին կոչում են հօղորկին՝ օտարների հետ խօսելիս, իսկ իրեն անուանում են՝ հարս ապլա, խանում ապլա, շաքար ապլա:

Մօրեղբոր կին—քեռեկին:

Հօրաքոյր—հօրքուր:

Մօրաքոյր—մօրքուր.

Հօրեղբոր որդի.

Մօրեղբոր որդի.

Հօրաքրոջ որդի.

Մօրաքրոջ որդի.

Եղբոր որդի.

Քեռորդի—եգեան.

Խնամոնք—հարսի կամ փեսայի ծնողները.

Աներ—կնոջ հայրը.

Ջոնքանջ—կնոջ մայրը.

Կերսար--ամուսնու հայրը.

Կեսուր—ամուսնու մայրը.

Աներձազ—կնոջ եղբայրը.

Տազլ—ամուսնու եղբայրը.

Քենի—կնոջ քոյրը.

Տալ—ամուսնու քոյրը.

Տազերկնիկ—ամուսնու եղբոր կինը.

Քենակալ—կնոջ քրոջ ամուսինը.

Հարսի համար ամուսնու ազգականները կոչում են կերսանք, իսկ փեսի համար հարսի ազգականները՝ աներանք:

Ամուսիններին առհասարակ կոչում են մարդ ու կնիկ: Կինը ամուսնու մասին խօսելիս կեսուրոջ առաջ կոչում է նրան՝ տղադ. տե-

քերկնկանը՝ տազրգ, տալին՝ ախպարգ, օտարների՝ մարդո, գլխաւորապէս փեսադ, ախպարդ. ամուսնուն՝ ինչ որ իւր կտմ տան տղան կոչում է՝ աղայ, փաշա, ափար, էամի, կառաշ, բայց առաւելապէս՝ ԾՕ:

Ամուսինը կնոջը կոչում է՝ իւր հօրը, մօրը, հօրեղբօրը, եղբօրը և ուրիշների առաջ՝ հարսը, աներոջ և զոնքանջի առաջ՝ աղջիկդ, օտարների առաջ՝ մեր Քիւլթէօքեանը ¹⁾, նշանածս, կնոջ հետ՝ ըխշի:

Գերդաստանի անդամների յարաբերութիւնները շատ աննախանձելի են: Բաւական է, կարծեմ, առաջ բերել «Հարս և կեսուր» ²⁾ պատկերի միջից այն տողերը, որով նկարագրուած է Հարսը իւր շրջապատողներին. նա ասում է՝

Գերսար, կերսար,
Էրկթէ մսմար:
Գեսուր, կեսուր,
Քարէ մսուր:
Տաքեր կնիկ,
Օձի բնիկ:
Տալիկ, տալիկ,
Սև սև սալիկ:
Տաքրիկ, տաքրիկ,
Պաղ՝աղրրիկ:

Այսպէս ուրեմն, ամբողջ գերդաստան մէջ ամենատիրելին Հարսի Համար, ամուսնուց յետոյ, տեղըն է: Կերսարը երկաթէ մսմարի (մեխ) նման ամուր է իւր իշխանութեան մէջ, կեսուրը՝ քարէ մսուրի պէս անգութ, ինչքան կուզէ լիզէ, ոչ ինչ չի տալ, տեգերկնիկը՝ օձի բնի պէս որոգայթից բնականօրէն, որովհետև «տագերկնիկը՝ տագերկնկան ամէն գիշութենը կուզէ, մէ գէշ եարա հանելը չի ուզէ, չիւնքի հետը հաց կուտէ»:

Սակայն Հարսը դատապարտուած է և լռութեան. նա Հարսնութիւն է անում—չի խօսում—կեսուրի հետ 3, կերսարի հետ 10—12, տեգերկնիկների հետ մինչև մի, տեգրի հետ 15, և կնքաւորի հետ 25—30 տարի, մինչև անգամ մինչև մահ. դեռ սրա դռնիցն անգամ չի անցնում՝ սաստիկ մեղք համարելով այդ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի Հարս անցել է

¹⁾ Իսկապէս Գիւլթէօքեան, որ տաճկերէն նշանակում է Վարդափառ, բաւարդ անելով դառել է Քիւլթէօքեան այսինքն մոխր Թափող:

²⁾ Ցեռ «Ջաւախքի բուրմուռ»:

քաւորի երգիկից և նրա հետքը մնացել է երկնքում, որ այժմ կոչւում է «սանամօր քաջ» — յարգ գողի ճանապարհ:

Բարեբախտաբար տան մշտական աշխատոնքը սովորութեան իրաւունքով բաժանուած է, ապա թէ ոչ անտանելի կը լինէր միմեանց հետ ապրել:

Այսպէս վաղեմի սովորութիւնով՝ կեսուրը հաց և կերակուր է եփում:

Մեծ հարսը գրտնկում է հացը — «բանա կը հացը» և օգնում կեսուրին՝ կերակուր եփելու:

Երկրորդ հարսը կովերն է կթում, խնոցի հարում:

Երրորդ հարսն աման է լուանում և թոնիրը վառում:

Չորրորդ հարսը հաց շաղախում, տեղեր ցկում, ժողովում, առն ու տեղ աւելում:

Տան աղջիկն էլ ջուր է բերում:

Մի փոքրիկ զանցառութիւն պարտականութեան և կեսուրը կ'սկսի խօսել, անիծել հարսին, ծաղրել, հայհոյել հարսի ծնողներին, իբր թէ նրանք վատ են կրթել աղջկան և այլն: Հարսը պարտաւոր է լռելեան տանել կեսուրի խօսքերը և շատ շատ՝ լռելեան արտասուել իւր վիճակի վերայ. բայց երբ տարիներ անցնելուց յետոյ հարսի համբերութիւնը հասնում է և վստահանում է կեսուրին պատասխան տալ, այն ժամանակ վերջինս գանգատւում է իւր որդիներին, ամբաստանելով հարսերին ոչ միայն տրածի, այլ և հազար ու մէկ չարածի մէջ, որոնք հաւատալով մօրը, միւսնոյն ժամանակ իրենց «տղամարդութիւնը» ցոյց տալու համար ծեծում են կանանցը: Եւ հէնց այս պատճառով «պառուի գովասանք» երգի մէջ առւում է.

«Հին անկճով թէկ կը լսես,

Մատիւնիտ իբար կը քսես,

Սուտ ու դորթ մանչերուտ կըսես.

Ծնծել կուտաս, ա՛յ դաւ պառաս:»

Սակայն երբեմն էլ հարսերը իրենք են կուլում կեսուրի հետ. այսպէս օրինակ.

Եթէ կեսուրը հարսերից մինին աւելի սիրէ և նրան քիչ աշխատեցնէ, միւսները իրենց ամուսինների «փորը լցնում» —

ոխտկալեցնում և առաւելապէս նրանց են կռուեցնում կեսու-
րի հետ:

Եթէ կեսուրը հարսի արածին յաճախ չի հաւանում և
ինքը նորից է անում, հարսն այլ ևս չի համբերում և ասում
է, թէ եթէ ամեն արածիս չպէտք է հաւանիս՝ մի անիլ տար,
վերցրու ինքդ արա: Սրանից և ծագում է կռիւ:

Սակայն ամենից շատ կռւում են տեգերկնիկները և այդ
առաւելապէս հետևեալ պատճառներով.

Երբ մինը զլանում է կատարել իւր պարտականութիւնը,
մանաւանդ եթէ նկատելիս էլ՝ դիմադարձութիւն է անում:

Երբ քիչ որդիներ ունեցողը քիչ է աշխատում և դիմա-
դարձութիւն է անում, թէ այսքանն էլ հերիք է, «ինչս կուտէ»:

Երբ մինը կամ երկուսը միայնակ մնալով տանը՝ ծածուկ
տան բարիքներից ցորեն, իւղ, պանիր, հաւկիթ և այլն տալիս
միւրգ կամ շոր են առնում իրենց համար և յայտնում է:

Երբ մինը միւսի բրթից, կտորից, թելից, թաշկինակնե-
րից, ոսկիներից դողանում է և բռնում է: Յաճախ դողացած
իրը տեգերկնիկներն ուղարկում են իրենց մարանց, որոնք ձևը
փոխելով՝ այսինքն՝ եթէ թել է՝ գուլբայ գործում, եթէ կը-
տոր՝ հանդերձ կարում և ընծայ բերում իրենց աղջկան:

Երբ մինին կամ նրա որդուն կերսանքը մի բան աւելի
անեն:

Երբ մինի երեխային կերակուր են տալիս և միւսներին
չեն տալիս:

Երբ մինն իւր որդու հանդերձին կարկատան է ձգում և
այդ կարկատանից միւսների որդիներին բաժին չէ հանում:

Երբ մինը տղայ չունի և հակառակ նրա պահանջի՝ ա-
մէն բանի մեծ, խաս բաժինը նրան չեն տալիս: Միւսների
երեխաներին արած հանդերձի դէմ իրեն փող չեն տալիս:

Երբ ճաշի ժամանակ մինին, սովորաբար փոքրին, գործի
են դնում, և չսպասելով՝ ուտում պրծնում են կերակուրը: Վեր-
ջինս խռովում և կռւում է նրանց հետ:

Երբ մինը չի ուզում արտը գնալ և պահանջում է որ
միւսը գնայ: Այսպիսի դէպքերում ամուսինը ծեծում է սրան:

Երբ մինը գանգատուում է դրկիցներին տեգերկնիկներից և իմացում է:

Սովորաբար տեգերկնիկները կռուելիս հայհոյում են միմեանց. «Շները... մօրդ մազին...» և այլն. և միմեանց գաղտնիք դուրս ասում: Երբեմն էլ ծեծկում են, ճանկատում են միմեանց երես և քաշում միմեանց մազեր:

Կինն ազատ չէ մինչև անգամ և ամուսնու բռնութիւնից: Սա իւր տղամարդութիւնը ցոյց տալու համար ոչ միայն օտարների առաջ հայհոյում է նրան, այլ և ծեծում և այս առաւելապէս՝

Երբ կասկածում է թէ կինը «սիրող է անում», ուրիշին սիրում է, և սրա համար միշտ ոսկիներ դնում, խաս է հագնում:

Երբ կնոջը մեղագրում է թէ պարտունը ինչք այս ինչի ձեռքը բռնեցիր, սխմեցիր, ինչո՞ւ դուրս ելար և այլն և կինը սրա դժուարութեամբ է:

Երբ պարտատէրը պարտքը պահանջում է և սա յանդիմանելով կնոջը, մանաւանդ եթէ նա երկրորդն է, թէ ինչք այնքան փող պահանջեցիր, որ պարտքի տակ ընկայ, արնքադնի մի մասն ուզում է պարտքը վճարելու և սա ոչ միայն չի տալիս, այլ և դիմագարձութիւն է անում:

Երբ ուրիշները բամբասում են կնոջը և այլն և այլն:

Նախնի բարոյականութիւնը գոյախտաբար այժմ անհետացել է, և անբարոյականութիւնը հետզհետէ տարածւում է. բայց և այնպէս՝ այս ժողովուրդը բարոյապէս բարձր է կանգնած Ախալցխայի և Աղէքսանդրապօլի ժողովուրդներից:

Սակայն գաւառիս բնակիչների մէջ անբարոյականութիւնով աւելի աչքի են ընկնում Արտահանի գաղթականները, որոնց մէջ մի ժամանակ սաստիկ տարածուած էր «կաթն ախպէրութիւնը»: Հարս և երիտասարդ կտրում են իրենց մատները և արիւնը միմեանց խառնում կամ Զատկին միմեանց ողջոյն են տալիս և գուլպայ, պաշմախ միմեանց նուիրում, այսպիսով քուր ու ախպէր են լինում և ազատ մուտք ունենում միմեանց տուն: Կասկածանքից և հետևողութիւնից ա-

զատ՝ սրանք շատ շուտով գուրս են գալիս բարոյականութեան ճանապարհից:

Այսպէս, օրինակ, Փոկա գիւղում Կուրղին անուն մէկը սիրում է Գիւլֆէրի «քրոջը», որի օրինաւոր ամուսինն երեք տարուց յետոյ անյայտ ձեռքերից խեղդւում է իւր սեփական տանը: Կուրղինը ասնում է Գիւլֆէրուն իւր տունը, իւր օրինաւոր կնոջ մօտ, որը չհամբերելով՝ գնում է իւր հօրանց տուն: Գիւլֆէրին սիրում է Կուրղինին ու իւր միւս «ախպօրը», և գուցէ ուրիշ շատ «ախպարների» էլ, եթէ Կուրղինի օրինաւոր կնոջ եղբայրները չսպանէին նրան: Այժմ դրանք, Կուրղինի աներձագերը, բանդարկուած են:

Քուր ախպէրութիւնն այժմ գրեթէ վերջացել է:

Երգըումի գաղթականների մէջ անբարոյականութիւնով առաւելապէս յայտնի են՝ Չանդուրեցիք, Դիլիսկեցիք, Կարծախցիք, Վաչիանցիք, Սաթխացիք:

Բարոյականութեան անկման պատճառները, բացի տընտեսականից, գլխաւորապէս հետեւեալներն են.

Վերջին պատերազմիս գիւղերում և քաղաքում բնակող զօրքը:

Քաղաքացիներն իրենց կիրքն յագեցնում են շրջակայ մօտիկ գիւղերում՝ Չանդուրա, Վաչիան, Սաթխա, Էշտիա և այլն, դիմելով պառաւ «միջնորդ» կանանց, որոնց տունը շատ անգամ ծառայում է ժամագրութեան տեղի:

Քաղաքի սրիկաները քաւոր են լինում գիւղերում և շաբաթներով բնակում այնտեղ:

Մանրավաճառներն (չարչի) ազատ մտնելով գրեթէ ամենի տունը, ոչ միայն մոլորեցնում են հարսերին, այլ և նրանց գողանալ են տալիս տան բարեքներից կարագ, ցորեն, գարի, հաւկիթ, ալիւր և այլն:

Սափրիչները պայմանաւորուած լինելով երկու շաբաթը մի անգամ գնալ գիւղ և այլ մարդկանց միւրուքները սափրել, մազերը խուզել, գրեթէ համարձակ մտնում են բոլորի տները և մոլորեցնում հարսերին:

Գիւղերում մի տեսակ տղամարդութիւն է համարւում

Հարս սիրելի, և մի քանի գիւղերում, օր. Կարծախ, Սաթխա գրեթէ ընդհանրապէս միմեանց Հարս են սիրում:

Իրենք Հարսերն էլ իրենց կողմից նպաստում են անբարոյականութեան տարածման, 'ի վրէժ սիրուհի պահող ամուսնուն, իրենք էլ ուրիշներին սիրելով, և կամ ամուսնու կոպտութիւնից զգուած կամ ուրիշների միջոցից ու փողից շլացած՝ հետևում են «միջնորդ պառաւաններ» խորհրդին:

Երբ մի մարդ ուզում է մի Հարսի ձեռք ձգել, մի առանձին տեղ մի խնամոր է ձգում նրան, եթէ Հարսը վերցնում է այն, մարդը մօտենում և ժամադիր է լինում, իսկ եթէ չի վերցնում, նշանակում է կամք չունի: Պէտք է նորից փորձել՝ պար տունը ձեռքը սեղմել, բուռը քերել, արտի ճանապարհին սիրոյ խօսքեր «թապլել» և այլն:

Եթէ Հարսը մինի վերայ աչք ունի, առանձին տեսնելիս արհամարհական ձևով ասում է. «Խնի մունտառն (կինդ) Թնչ է օր դուն առեր էս»:

— Է Թնչ էնեմ, պատասխանում է մարդը:

«Խնչ պրտի էնես, վալլահա», ասում է Հարսը և հեռանում: Մարդը հասկանում է և պատում է յետևից, մի առանձին տեղ մօտենում է նրան և ուղղակի ասում. «Ես քեզի գուզեմ, դուն ա ինծի գուզես»:

Եթէ համաձայնութիւն կայանում է՝ որոշում են թէ որ փոքրիկ աղջկայ կամ մարդու միջոցով կարող են միմեանց կանչել, ուր դնեն մի քար, որի մի երեսը պիտի նշանակէր թէ սիրահարը կարող է գնալ Հարսի տունը և միւսը չի կարող և թէ Հարսն արտը հաց տանելիս որ քուչում սպասէ սիրահարին:

Ուխտագնացութեան օրերից մի քանի օր առաջ սիրողը սովորեցնում է սիրուհուն, խոստանալ գնալ այս ինչ ուխտը, միայն առանց ամուսնի, միայնակ: Այնտեղ իջնել այս ինչ անծանօթ մարդու տունը, ուր և իջած կը լինի ինքը և կը ներկայանայ որպէս նրա ամուսինը:

Օտար գիւղից բերած Հարսը երբ իջեցնում են ազգականներին մինի տունը, երիտասարդները տանեցիներին մինի

միջնորդութիւնով ծանօթանում են հարսի հետ իրենց ազգական ցոյց տալով, գրաւում են սէրը և ամուսնութիւնից յետոյ սիրում:

Հարս դարձ տանելիս երբեմն հեռու ազգականն (կանաղոփ) է տանում, որ ճանապարհին մոլորեցնում է հարսին և ապա շարունակում:

Պէտք է ասել, ընդհանրապէս, որ աղջիկները սաստիկ բարոյական են, որովհետեւ ժողովուրդը ահագին նշանակութիւն է տալիս դրան: Անբարոյականութեան մէջ բռնուած աղջիկը, եթէ չի կարողանում ստիպել իրեն մոլորեցնողին ամուսնանալ իւր հետ, երբէք չի կարողանում մի արժանաւոր ամուսին գտնել: Եւ մինչև անգամ եթէ նորահարսի անմեղութիւնն իւր ապացոյցը չէ ունենում, վերջինս սաստիկ և շարունակ նախատում է ոչ միայն ամուսնուց և ազգականներից, այլ և ամբողջ գիւղից:

Ժողովուրդը դատապարտում է և մոլորեցնող երիտասարդին և հազիւ է պատահում, որ պատուաւոր տնից նրան աղջիկ տային: Ուստի և սրանց սիրահարութիւնն սկսւում և վերջանում է «դունդունալով»—սիրախօսութիւնով ու համբոյրով: Եւ միայն այն դէպքում, երբ երիտասարդը կասկածաւ է, թէ մի գուցէ աղջիկը չամուսնանալ իւր հետ և կամ ծնողները չտան, մեղանչում է նրա դէմ, որով կատարելապէս ապահովւում է, որովհետեւ այսպիսի դէպքերում աղջիկներն ասում են. «Ում հետ օր անունս յելաւ, անոր հետ ա թող հոգիս ելլէ»:

Շատ անգամ յիշեցնելով այդ տխուր ապագան, ծնողները բաւական ազատութիւն են տալիս աղջիկներին դնալու ում տուն որ կամենան, համարձակ խօսելու, երգելու և պարելու երիտասարդների հետ, միայնակ գնալու աղբիւրը, արտը, սարերը դմի, ծաղիկ ժողովելու և այլն, մինչդեռ հարսերը բոլորովին զրկուած են այդ ազատութիւնից, նրանք իրաւունք չունին երիտասարդների հետ խօսելու, միայնակ այս կամ այն տունը գնալու և այլն:

Երիտասարդները աղջկների սիրտը գրաւելու համար աշխատում են կարելոյն չափ վայելուչ հագնուել, «տնկոջ» ման-

գալ, լաւ գօտեմարտել, «ճիւղիթ խաղալ», պարի մէջ լաւ շորորալ ու. քաղցը երգել, լաւ ընկերներ ունենալ և այլն:

Աղջիկներն երիտասարդներին դուր գալու համար բացի այն ուր հագնում, կոկոնում, մազերը գեղեցիկ հիւսում և հըլուններով զարդարում են, այլ և գրպաններում դնում են մեխակ (ղարանֆիլ), սերկէիլ, խնձոր, ընկոյզ և այլն, բերըներում պահում են զարանֆիլ, շապկի տակից վզի վրայ կապում նոյնպէս զարանֆիլ, որ, իբր, անուշահոտութիւն բուրէ: Պար տունն ինչքան կարելի է լաւ են շորորում, երգում, խօսում և այլն:

Առհասարակ տղայ և աղջիկ միմեանց տեսնում և «սէր են կապում»—սիրահարում են հետեւեալ տեղերում.

ա. Եկեղեցում.—Թէ ժամերգութեան սկսուելիս և թէ մանաւանդ աւարտուելիս երիտասարդները խմբով կանգնում են եկեղեցու գաւթում և նայում աղջիկներին:

բ. Պար տունը. Հարսանիքներին և մէկ էլ բարեկենդանին հասարակաց «կլոր» պար է լինում, որին գրեթէ բոլոր գիւղացիներն առանց հրաւիրուելու ազատօրէն մասնակցում են: Այստեղ մի լսպտերի ազօտ լուսի տակ մի քանի հարիւր հոգի համախմբուած ասում, խօսում, պարում են: Երիտասարդներն աղջիկների ձեռքը բռնած պարում են և եթէ հաւանում են միմեանց, սեղմում են իրար ձեռք, տղան միրգ է տալիս աղջկան և այլն:

գ. Դերիններում. Երիտասարդները գօտեմարտի, ճիւղիթի մէջ ցոյց տալով իրենց բոլոր արժանաւորութիւնները, բըռնում են աղջիկների ձեռքը և երգելով պարում: Զեւների մի թեթեւ սեղմումն բաւական է զգացմունքների փոխանցման համար:

դ. Աղբիւրի մօտ. Ջուր բերելու պարտականութիւնն աղջիկների, նորահարսերի և երիտասարդներինն է: Սրանք վաղ արշալուսին և ուշ վերջնալուսին, երբ բնութիւնն ինքն իւր գեղեցկութեամբ սէր է ներշնչում, գնում են աղբիւրը կամ առուակը ջուր տանելու: Թէ ճանապարհին և թէ մանաւանդ աղբիւրի մօտ սրանք կանգնած երկար խօսում

են, ծիծաղում, միմեանց մատանի, միրգ, թաշկինակ տալիս։ Շատ անգամ, երբ արջիկը սափորը ձեռին կանգնած է լինում աղբիւրի մօտ, երիտասարդ սիրահարը հանդիպակաց բլուրից հփռեցնում է իւր սիրոյ երգը, որին երբեմն սլառասխանում է աղջիկը ¹⁾։

Ե. Աղջիկն արտը գնալիս և գալիս երիտասարդները գրնում են առջևից քաշքսշուկով, իրար խփելով, գօտեմարտելով, ինչ է իրենց շնորհքը, ոյժը ցոյց տան նրան և նրա սէրը գրաւեն։ Եթէ հասել են նպատակին, տղայ ու աղջիկ նստում են մի փոսի մէջ և երիտասարդի բերած միրգը ուտում, «ղուն-ղունում»։ Ղունղունում, որովհետեւ «սիրուելը զունղունացող աղաւնուց է մնացել»։

զ. Երիշտու տունը. Երիշտա անողը հաւաքում է 8—10 աղջիկ երիշտան կոխելու և ջարդելու։ Սրանք բոբիկանում են, իրար ձեռքից ամուր բռնում, երգում և երգի տակ-տով երիշտան կոխկրտում։ Երիտասարդները հաւաքւում են հերթիկը և այդ տեղից նայում նրանց² և լսում նրանց երգը։ Երբեմն էլ թողնում են նրանց մասնակցելու երիշտան կոխկրտելուն և մանաւանդ կտրելուն։ Դնում են խոնջաներ և շուրջը բոլորում ու կտրում։

¹⁾ Առաջ բերենք բիւրաւոր դէպքերից մինը. Գանձա Տեփան-Ստեփան—անուն մի երիտասարդ առաւօտ վաղ որսի է գնացել. երբ պատրաստուել է խփել մի թռչուն, յանկարծ սա թռչում է, Ստեփանը նայում է յետեւ, տեսնում աղբիւրի առաջ մի աղջիկ կանգնած, որ և խոցրել էր թռչունը։ Ցանկարժ դրա «սիրուն է գարն-ում», հրացանը սաղ անում և երգում, դժբաղդարար թուրքերէն լեզուով, որի հետեւողութեամբ երգիչՔիւանին հիւսել է «Պաղ աղբիւրի մօտ կանգնած մի աղջիկ» երգը։ Այս գնում է մօտը, միմեանց բացադրում իրենց սէրը, փոխում են մատանիները և ժամագիր լինում միշտ այդտեղ տեսնուելու։

Տեփանը երեք տարի սիրահարուած է մնում և միշտ՝ ցերեկը աղբիւրի մօտ, գիշերը նրանց դռներն ու էրդիկը շրջելով՝ երգում։ Քանի՜ քանի՜ անգամ ուզում է աղջկանը, բայց սրովհետեւ ինքը մի աղքատ ժամհարի որդի է եղել, չեն տալիս։ Երկու անգամ փորձում են փախցնել, սակայն չեն կարողանում, որովհետեւ աղջկան գիշերները շրթայով կապում են սեանը։ Վերջապէս աղջկանը նշանում են Դադէշի քահանայի որդու հետ։ Այս որ իմանում է Տեփանը, չի հաւատում, և գնում նրանց հերթիկից նայում է։ Երբ տեսնում է իւր ախոյեանին յաղթանակով կանգնած Իսկուհու մօտ, «Վա՛յ» է անում և ուշաթափում։ Նրա ամբողջ մարմինը սև սեանում է։ Ծնողները տանում են տուն, ուր սաստիկ հիւանդանում է։ Մահամերձ՝ աղաչում է կանչել Իսկուհուն, մնաս բարեւ ասելու, և երբ այդ ևս թոյլ չեն տալիս աղջկայ ծընողները, կանչել է տալիս Իսկուհու աչերին նման աչեր ունեցող մի աղջիկ, համբուրում աչերը և հոգին աւանդում։

Երիտասարդը խոնչի տակից տալիս է իւր ուզածին բերած միրգը: Սա առնում և ծածուկ տալիս է միջնորդ ընկերուհուն, որ ցոյց է տալիս իրեն և ասում, թէ մայրն է տուել: Սպա յայտնի կերպով միասին ուտում են:

է. Ծաղկոցին. Աղջիկները հաւաքւում են և հայտն տնէ տուն ման ածում, երիտասարդներն էլ խմբով հետևում են նրանց:

ը. Համբարձման. Երբ գնում են սարերը ծաղիկ քաղելու և երբ վիճակ են հանում:

թ. Չայերները. Ղմի, ժախ և այլն հաւաքելու գնալիս:

ժ. Զրազագում, ուր գնում են աղջիկները կորկոտ աղաղու:

ժբ. Նոր և կանանչ կիրակիներին, երբ գնում են «կանանչ կոխելու» — գրօսնելու և այլն:

Սիրահարը միջնորդ է գտնում աղջկան ազգականներից կամ ընկերուհիներից մինին և նրա միջոցով գրաւում աղջկայ ոիրտը, մատանի, թաշկինակ ուղարկում և այլն: Միրգ է տալիս միջնորդին, որ կէսն ինքը ուտէ, կէսն էլ նրան տանի: Երբ սրանք սիրում են միմեանց, իրենք միջնորդ են լինում միջնորդ աղջկայ համար, և երբ գտնում են նրա համար ևս սիրեկան, չորսը միասին գնում են արտերը սիրուելու:

Բայց աւելի նրանք սիրւում են եղլաօրիկին: Աղջկներն, իւրաքանչիւրն իւր տանից, առնելով իւզ, պանիր, հաւկիթ, հաց և այլն, միասին գնում են գիւղից դուրս մի բլուր կամ ժայռ: Այստեղ, խաղալով ու երգելով եփում են կերակրներ և տանում քարերի տակն իրենց հրաւիրով եկած՝ թաք կացած սիրեկանների հետ ուտում ու զոռնդունում:

ԳԵՐԳԱՍՏԱՆԻ ԱՆԳՈՐԴՆԵՐԻ ԻՐԱԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՈՐՈՒՆԵՐԻ ԹԻՒՆԸ.

Գիւղական գերդաստանները կազմում են պապին ու տա-
տը, որդիները, հարսերը, թոռները և թոռնորդիները, բոլո-
րը 2--40 հոգի, որ միասին ապրում են միևնույն յարկի տակ
և կառավարւում միևնույն շահերով:

Գերդաստանի տնտեսական միմեանց հետ կապողն է.

ա. Պարապմունքը. երկրագործութիւնն պահանջում է
շատ աշխատող ձեռքեր, ուստի և գերդաստանից բաժանուելիս
էլ ուրիշ ընտանիքների հետ միացած են գործում, բ. սովո-
րութիւնն ու հասարակաց կարծիքը—«չաւ օր ըլլիր՝ չէր բաժ-
նուի», նախատելով ասում են բաժանուածների համար, գ.
ազգակցութիւնը, սէրը. դ. կալուածքի միութիւնը և այլն:

Գերդաստանի իշխանութիւնը պատկանում է տան ամե-
նամեծերին՝ հօրը (պապ) և մօրը (տատ): Հայրը քանի խե-
լահաս է, անսահման իրաւունք ունի կառավարելու գերդաս-
տանի արտաքին գործերը, առանց մեծ որդու յօժարութիւնն
առնելու կամ խորհուրդ հարցնելու. նա անսահման իշխանու-
թիւն ունի որդիներին «ծախելու և գինն ուտելու»—հետևա-
պէս և նրանց վաստակը լիովին իրեն է պատկանում: Փողը
և աշխատանքի բաժանումը իւր ձեռքն է: Որդիներն իրա-
ւունք չունին իրենց վաստակը իրենց մօտ պահելու, իրենց
վաստակով իրենց մի բան գնելու, կամ սուանց հօրից իրա-
ւունք խնդրելու՝ մի գործ կատարելու:

Այս անսահման իշխանութիւնն այժմ հետզհետէ պակա-
սում է և որդիներն այժմ այնպէս հլու հպատակ չեն հօրը՝
ինչպէս առաջ: Ուստի ժողովուրդը գանգատւում է. «Հիմիկուայ
տղաքը թոխմախը իրենց մարերուն, հարերուն ճակտին գար-
նեն կը»:

Գերդաստանի ներքին կառավարութիւնը կեդրոնանում է
մօր ձեռքում: Մայրն անսահման իշխանութեամբ կառավա-
րում է տան գործերը և հրամայում հարսերին: Նրա ձեռին
է տան բոլոր բարիքների բանալիները, նա է հարսերին հը-
րամայողը և աշխատանք բաժանողը: Առանց նրա թոյլտ-

ւութեան ոչ մի հարս չի կարող բանալին վերցնել և մի պատառ հաց անգամ հանել, առանց նրա թողութեան հարսըն իրաւունք չունի ուրիշի տուն գնալու:

Հօր և մօր անձնափոխանորդներ համարւում են աւագ որդին և նրա կինը՝ աւագ հարսը, որոնք և առաջիններիս մահից յետոյ, լիովին ժառանգում են այդ իրաւունքները: Նոյն իրաւունքներով օգտւում են սրանք և այն ժամանակ, երբ հայրը և մայրը ծերանում կամ հոգեկան հիւանդութիւն են ստանում: Հայրն իշխանութիւնն աւագ որդուն յանձնելիս՝ կանչում է բոլորին իւր շուրջը, օրհնում և շնորհակալ լինելով որ այդքան ժամանակ իրեն հնազանդ են եղել, յայտնում է որ իւր իշխանութիւնն յանձնում է մեծ որդուն և պատուիրում է բոլորին հնազանդուիլ նրան ինչպէս իրեն: Ապա լուանում է ձեռքերը յաջորդի ձեռքերի վերայ, որով և իւր ձեռքերի «բարաքեաթը» անցնում է նրա ձեռքերին, յետոյ յաձնում է նրան փողի քսակը և համբուրում:

Եթէ աւագ որդին հոգեկան հիւանդութիւն ունենայ, հայրը զրկում է նրան յաջորդութեան իրաւունքից և յաջորդութիւնն անցնում է միւս եղբօրը, հակառակ դէպքում՝ հայրը չի կարող զրկել նրան:

Որդու յաջորդութեան ժամանակ՝ «տան մեծի» իրաւունքը փոքր ինչ սահմանափակւում է, նա ծանր գործերում պէտք է խորհրդակցէ չափահաս եղբայրների հետ և ստանայ նրանց համաձայնութիւնը: Նա պէտք է զգուշանայ իւր անձնականին վերաբերեալ ծախսերից, որովհետև սրանից ոչ միայն կռիւներ են ծագում, այլ և միւս եղբայրներից իւրաքանչիւրը պահանջում է նոյնպիսի ծախս և իւր համար անել: Սակայն սրա իրաւունքը ևս տարածւում է բոլոր անդամների, բացի հարսերից, թէ անշարժ և թէ շարժական կայքերի վերայ: Օր. եթէ անդամներից մինը, տան մեծի եղբայրը թէ որդին՝ միւսն է, տանից մի հաց առել գնացել է օտար երկիր և հազար մանէթ վաստակել, այդ գերդաստանին է, և նա պարտաւոր է յանձնել տան մեծին: Իսկ եթէ հազար մանէթ պարտք է արել, այդ պարտքն էլ պիտի վճարէ գերդաստանը՝ տան մեծի ձեռքով:

Տան մեծի անձնափոխանորդը և նրա մահից յետոյ նրա յաջորդը՝ է ոչ թէ նրա աւագ որդին՝ այլ իրենից փոքր եղբայրը, այսինքն տան միջի տարիքով՝ մեծը՝ յետոյ փոքր եղբայրը։ Բոլոր եղբայրներից յետոյ յաջորդութիւնն անցնում է աւագ եղբոր երեց որդուն։ Այսպէս ուրեմն՝ յաջորդութիւնը կատարւում է երեցութեան կարգով, և այս ինչպէս արական, այնպէս էլ իգական սեռի մէջ։

Միակ բանը, ինչպէս ասացինք, որի վրայ չի տարածւում տան մեծի իշխանութիւնը, դա հարսերի փոզն է։ Թէև հարսերը իրենց հետ փող չեն բերում, սակայն վաճառում են իրենց զարդերը, հագուստները և խնամոնց տուած ոսկիները մանրելով՝ մի գումար են գոյացնում և իրենց անունով շահով տալիս։ Այս գումարը իրենք կոչում են «արնքադին» — արեան գին և այդ փողով հոգում իրենց և իրենց որդիների հագուստները, որովհետև կերսանքը շոր չեն անում ոչ իրեն և ոչ իւր որդիներին։ Եթէ պատահի, որ կերսանքը շոր անեն մի հարսին, անպատճառ միւսներին էլ պէտք է անեն, չնայելով որ նրանք բոլորովին պէտք չունին։ Եւ եթէ չանեն, ամուսինները կը կռուեն և կը բաժանուին։ Եթէ մի քանի արշին կտոր գալ տուն, անպատճառ հաւասար բաժին պիտի անեն հարսերի մէջ, առանց նայելու թէ այս հարսը շատ, իսկ այն ոչ մի որդի չունի, և կամ սրան շատ հարկաւոր, իսկ նրան բոլորովին անպէտք է։ Այս է պատճառը, որ միւսնոյն գերդաստանի երեխաներից մի քանիսը շատ լաւ են հագնուած, իսկ միւսները գրեթէ մերկ են։

Կնոջ փողի վրայ իրաւունք չունի և նրա ամուսինը, եթէ բաժան չէ եղբայրներից։ Բաժանուելիս միայն նա ստանում է կնոջ փողը և վարւում ինչպէս իւր վաստակի հետ։

Կնոջ մահից յետոյ արնգինը մնում է մարդուն որպէս մի առանձին սեպհականութիւն, որի վերայ իրաւունք չունի տան ոչ մի անդամը։ Այս փողով նա կարող է հոգալ իւր անձնական և իւր որդիների կարիքը։ Սրա մահից յետոյ արնգինը որպէս ժառանգութիւն բաժանւում է որդիներին երկուս տղաներին և մէկ աղջիկներին, որպէս առանձին սեպհականութիւն։

Համամայր որդիները միևնույն իրաւունքն ունին արնագնի ժառանգութեան, իսկ համահայր որդիներից իւրաքանչիւրը միևնույն իրաւունքն ունի միայն իւր հարազատ մօր արնագնի վերայ:

Կնոջ հետը բերած տղան ստանում է մօր ունեցած արնագինը, իրեն է պահում իւր վաստակը, և միայն կերակրւում խորթ հօր սեղանից: Ապօրինի, պսակից առաջ ծնուած երեխաներն անպատճառ կամ սպանւում են և կամ եկեղեցու դուռն ձգւում: Մինչև անգամ ամուսնութիւնից մի քանի ամիս յետոյ ծնուածներն ենթարկւում են այդ դժբախտ վիճակին: Օր. Սաթիսա գիւղում ամուսնութիւնից չորս ամիս յետոյ ծնւում է տղայ, որ հակառակ մօր սրտակէզ աղաչանքին և հօր թոյլ ընդդիմութեան, խեղդում են տան «ամօթի համար մեռած» մեծերը: Սակայն հասարակութիւնն անխնամ չի թողնում եկեղեցու դուռը ձգուածներին: Որքան արհամարում է ապօրինի երեխայի թագնուած ծնողներին, այնքան գութ ունի երեխայի վրայ: Անշուշտ մի գերդաստան, տան երկու մեծերի, մանաւանդ կերսարի, թոյլտւութիւնով որդեգրում է և հարազատ որդիների հետ համահաւասար խնամում:

Որդեգիր որդին ժառանգութեան իրաւունք ունի միայն որդեգրողի շարժական կալքի վրայ. իսկ եթէ որդեգրողը կրտակ անէ՝ կարող է հարազատ որդիների հաւասար, մինչև անգամ աւելի, մասն ստանալ:

Տնփեսայութիւն շատ քիչ է պատահում և այն միայն այն դէպքում, երբ աղջկայ հայրը ոչ միայն արու զուակ չունի, այլ և բաժանուած է գերդաստանից: Տնփեսան վայելում է հարազատ որդու իրաւունքներն և աներոջ մահից յետոյ ժառանգում նրա թէ անշարժ և թէ շարժական կալքն:

Բացայայտ նկատւում է, որ բաժնուիլը հետզհետէ աւելանում է և այս կատարւում է հետեւեալ ձևով.

Ա. Որդին ըաժանւում է հօրից.

Երբ որդին է բաժանւում հօրից, վերցնում է ինչ որ հայրը տալիս է և հեռանում: Յաճախ պատահում է, որ որ-

դու վերայ բարկացած հայրն ոչինչ չի տալիս նրան— «կնիկը կու տայ ձեռքը դուռ կէնէ»։ Սակայն սա հօր մահից յետոյ դատ է բաց անում եղբայրների դէմ և հաւաստի մասն ստանում, և ժողովուրդը բոլորովին չի դատապարտում նրան։

Բ. Եղբայրներն են բաժանում։

Եղբայրները բաժանուելիս՝ նախ և առաջ ընտրում են 3—4 բաժանող, որոնք մաքրում են հաշիւները, և ինչպէս առ ձեռն փողը, այնպէս էլ պարտքը բաժանում եղբայրների վերայ։ Եթէ եղբայրների որդիներից մինը կամ մի քանիսն ամուսնացած են, ծախսերը հաշւում և այդքան փող ընդհանուր գումարից տալիս են այն եղբորը՝ որի որդին գեւ չէ ամուսնացել։ Ապա ցորենն ու յարդը գերդաստանի բոլոր անդամների, իսկ շարժական և անշարժ կալուածները միայն եղբայրների թուին հաւասար մաս են անում, առանց նախելութի մի եղբայրը տասն որդի ունի, իսկ միւսը ոչ մինը, կամ մեծ եղբոր 25—30 տարեկան որդու 15—20 տարիների վաստակը խառնուած է այդ բաժանող սեպհականութեան մէջ։ Բաժանումից ազատ է մնում միայն կանանց «սնդուկները»—հանգերձները, զարդերը և արնագները։ Հաւասար մասեր անելուց յետոյ, բաժանողները վիճակ (չոփ) են ձգում և որ մասը ում ընկաւ՝ տալիս նրան։ Բաժանուածները սովորաբար մօտ մի տարի խռով են մնում, յետոյ հաշտուում և առաջուանից աւելի սիրով լինում։

Բաժանման ամենագլխաւոր պատճառներն են.

ա. Սովորութիւնների գեղծումը. 40—50 հոգի միասին կարող են միայն այն ժամանակ խաղաղ ապրել, երբ բոլորն էլ ճանաչում են իրենց պարտքն ու իրաւունքն և բոլորն էլ ենթարկւում են որոշ օրէնքների։ Նախկին հայ գերդաստանն արդէն լաւ թէ վատ որոշել է իւրաքանչիւր անդամի իրաւունքն ու պարտականութիւնը և սահմանել է որոշ սովորութիւններ, որոնք իբրեւ օրէնք կատարւում էին։ Արդի սերունդն անարգելով նախնի իրաւունքն ու սովորութիւնները, մի նոր իրաւունքի կամ սովորութեան չի ենթարկւում, որից և ծագում է խռովութիւն, անբաւականութիւն և վերջը բա-

Ժանուար: Այսպէս օր. նախնի սովորութիւնը բաժանել է հարսերի աշխատանքը. աղջիկը դեռ հարս չգնացած՝ գիտէ իւր անելիքը և երբ ամուսնանում է՝ արդէն հաշտուած իւր բաղդի հետ, լռելեան կատարում է իւր գործը, իսկ այժմ, երբ հարսերը չեն ուզում վարուել նախնի սովորութիւնով, գործը երեսի վրայ է մնում, մեծն ստիպւում է ասել, հրամայել անելու, սա դիմագարծութիւն է անում, որից և ծագում է կռիւ, վերջը բաժանում:

բ. Գլխաւոր պատճառը հողի սակաւութիւնն է, այնպէս որ իւրաքանչիւր եղբայր առանձնապէս կարող է մշակել իւր բաժին հողը, հետևապէս և եղբոր ընկերութեանը պէտք չունի:

գ. Հող քիչ ունենալով՝ եղբայրներից մի քանիսը մշակութիւն են անում, կամ ուրիշ գործով պարապում և չեն ուզում իրենց վաստակը տուն բերել:

դ. Եղբոր չափահաս որդիների աշխատանքն ընդհանուրին է պատկանում և անյապաղ յանձնում է տան մեծին, սակայն սա զրկուած է ժառանգութեան իրաւունքից. 20—30 տարի աշխատող որդու հայր եղբայրը՝ հաւասար բաժին է առնում գուցէ 15 տարեկան եղբոր հետ:

ե. Փողը մեծ եղբոր ձեռին լինելով՝ սա երբեմն վատնում է իւր անձնականի համար, երբեմն գողանում, ծածուկ պահում (ինչպէս Դելիֆում պատահել է): Յաճախ էլ գիր չը գիտնալու պատճառով՝ ելւմտից հաշիւը չկարողանալով ճիշտ ցոյց տալ, կասկածանքի տեղիք է տալիս, որից և ծագում է խռովութիւններ և վերջը բաժանում:

զ. Եղբայրներից մի քանիսը շատ որդիներ են ունենում և միւսները չեն յօժարում հաւասար աշխատել, քանի որ միւս եղբոր որդիները շատ են ուտում:

է. Եղբայրներից մի քանիսը փոքր կամ բոլորովին որդի չունենալով՝ չեն կամենում մասնակցել միւս եղբայրների որդիների հարսանիքի ծախքերին և մի պատճառ բռնելով՝ բաժանում են:

ը. Եթէ եղբայրներից միին աղջիկը փախցնեն, սա միւս

եղբայրներից պահանջում է նրանց աղջիկների ամուսնութեան համար ծախսած գումարի չափ գումար, կամ իւր աղջկան համար շորեր առնել տալու և կամ ուղղակի նրա անուամբ շահով տալու և երբ եղբայրները չեն համաձայնում, կռւում և բաժանւում են:

Թ. Երբ եղբայրները իրենց վաստակից փող են գողանում և տալիս իրենց կանանց, որոնք արնքագնի հետ խառնելով շահեցնում են:

Ժ. Ամուսինն երբէք իրաւունք չունի իւր կնոջ կամ որդիների համար բան առնելու, եթէ մի արշին չիթ անգամ գայ տուն՝ հաւասար բաժին պիտի լինի հարսերի մէջ. այս պատճառով է շատ որդիներ ունեցողի ընտանիքը գրեթէ մերկ և խեղճ է ապրում, մինչդեռ դրա աշխատանքի գուցէ մեծ մասով եղբոր որդիներն զարգարւում են: Ցանկանալով իւր որդիներին պահել ինչպէս իւր միջոցները ներում են, բաժանւում է:

Ժա. Եթէ եղբայրները յօժար չեն ամուսնացնելու եղբոր որդուն այս ինչ աղջկայ հետ՝ բաժանւում են:

Ժբ. Եթէ հարսերը միմեանցից ոսկիներ են գողանում:

Ժգ. Եթէ տեղերկնիկները միմեանց հետ սիրով չեն և շարունակ կռւում են: Ժողովուրդը բաժանման գլխաւոր պատճառը տեղերկնիկների անհամաձայնութիւնն է համարում:

Ժդ. Եթէ կեսուրը խորթ է և նեղում է խորթ որդիներին և հարսերին:

Ժե. Եթէ մի եղբոր կնոջ արնագինը մեծ է, սա վստահանալով առանձին գործ սկսել կնոջ փողով, բաժնւում է:

Ժզ. Եթէ եղբորորդիներից մինն անառակ է և գողանում է տան իրերը:

Ժէ. Եթէ եղբայրներից մինը ծոլ և անառակ է:

Ընդհանրապէս ժողովուրդը բաժանուիլը աւերիչ է համարում: «Մէթնգիրը էրկուս գըլլի, մէ խարճը էրկուս կըդառնար» ասում է նա: Բաժանուելիս ազապ քրոջը մաս չեն հանում, նա ապրում է եղբայրներից մինի մօտ և ամուսնանում նշանածից առած հագեմասով—«իրեն մուրը իրեն ճակատը» աս-

սուս է ժողովուրդն այսպիսի դէպքերում: Բաժանուելիս եթէ ծնողները կամ միայն հայրն կենդանի է, առ իրեն բաժին վերցնում է որքան կամենում է, որը սրա մահից յետոյ դարձեալ բաժանուում է եղբայրների մէջ, եթէ իհարկէ առանձին է ապրել, իսկ եթէ մի որդու մօտ է ապրում, մնում է նրան: Եթէ կենդանի է միայն մայրը՝ նրան մաս չեն հանում, շատ շատ մի կով, երկու ոչխար տալիս են այն եղբօրը, որի մօտ մնալու է մայրը:

ՀԻՒՆԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԵՇՎՈՒԹԻՒՆ.

Ախալքալաքի գաւառը Կովկասի ամենաառողջարար գաւառներից մին է համարւում: Մաքուր ու փոշուց ազատ օդն և արագ շնչելու կարեւորութիւնը շատ լաւ է ազդում թէ առողջների և թէ հիւանդների վրայ: Շատ օրինակներ ցոյց են տուել, որ ժանտաջերմ (Malaria), ջրջրուկ, թոքային և սակաւարիւն հիւանդութիւններից աանջուողներն այստեղ արագութեամբ լաւանում են:

Բնակիչների մէջ տարածուած հիւանդութիւնների մեծ մասը յառաջանում է գլխաւորապէս տպրելու՝ եղանակից և ագիտութիւնից: Եւ միայն շատ փոքր մասը կարելի է վերագրել կլիմայի ազդեցութեան, աշխատութեան պայմաններին, ժառանգութեան և պատահական դէպքերին:

Գիւղացիների բնակարանները, որ գրեթէ յըռլորովին զրկուած են լուսից և պարունակում են անասունների դեքից շոգիացած գազեր ու մեծ քանակութեամբ ածխածին, ահադին ազդեցութիւն ունին բնակիչների առողջութեան վրայ: Բացի թթուածնի օդակասութիւնից յառաջացած վնասները, այդ խոնավ, գետնափոր բնակարանները սաստիկ նպաստում են հազար ու մէկ մանր օրգանիզմների յառաջացման:

Վերջին խօսքերայի ժամանակ այս դաւառում անհամեմատ քիչ զոհեր եղան, իսկ հինգ տարիների ընթացքում սո-

վորական ծաղիկ, կարմրուկ և կոկորդային հիւանդութիւններէն մեռել են.

	ծաղիկ.	Կարմրուկ	Կոկորդի հիւանդ.	% բոլոր մեռնողն. համ.	
1885 թ.	22	412	362	796	48
1886 >	12	27	165	204	22
1887 >	601	9	116	726	42
1888 >	171	6	112	289	25
1889 >	18	4	195	217	21
Ընդամենը՝	824	458	950	2232	35

Հետևապէս՝ վերոյիշեալ հիւանդութիւններից մեռնողների տոկոսը, աստանուելով ըստ տարիների 21 և 48 մէջ, հինգ տարիների ընթացքում միջին թուով տալիս է 35⁰/0, այսինքն բոլոր ննջեցեալների երրորդ մասից աւելի:

Առաւելապէս հասակաւորներին բռնող վարակիչ հիւանդութիւններից ուշադրութեան արժանի է գլխաւորապէս ձմեռը և գարնան տարածուող թոքերի կրուպոզ (КРУП03Н00) բորբոքումն և որովայնի վարակիչ տիֆ: Առաջնի մասին ճիշտ տեղեկութիւններ չկան, իսկ տիֆով հիւանդացել են 1889 թ. 13 և մեռել 2. իսկ 1890 թ. 18 և մեռել երեքը: Միւս հիւանդութիւններից աւելի տարածուած է բորբոք:

Ամբողջ գաւառի հիւանդների մասին պաշտօնական տեղեկութիւններ չկան, իսկ քաղաքում 1889 թուին եղել են 411, որոնցից մեռել են 27, իսկ 1890 թ. 491, որոնցից մեռել են 59 ¹⁾:

Թէ քաղաքում և թէ գաւառում ոչ մի հիւանդանոց չկայ, քաղաքում կայ միայն մի գաւառական և մի զինուորական բժիշկ: Գիւղացիներն գլխաւորապէս բժշկւում են սափրիչների և պառաւ հէքիմների մօտ: Միւսնոյն ժամանակ, հաւատալով ճակատագրին, բժշկներին այնքան նշանակութիւն չեն տալիս: Եթէ հիւանդութիւնը երկար է տևում, ուրախանում են և այդ համարում են հիմնովին առողջանալու միջոց, իսկ եթէ կարճ միջոցից լաւանում են,

¹⁾ Пантѳховъ. Ахаикал. уѣздъ.

վախենում են, թէ մի գուցէ հիւանդութիւնը մարմնից գուրս եկած չլինի և սաստկութեամբ նորոգուելով մահ պատճառէ:

Ամենամեծ խնամքը կայանում է նրանում, որ երբ հիւանդը մի բուն է ցանկանում ուտել, անշուշտ գտնում տալիս են: Հիւանդի ուտելու վերաբերութեամբ ունեցած այս ցանկութիւնը կոչում են կամակ:

Ժողովուրդը երևակայում է հիւանդութիւններն որպէս փոքրիկ էակներ, գլխներին եռանկիւնաձև «սըլլիկ» գլխարկ ծածկած: Չեռներին երեք, կանաչ, կարմիր և սև ճիպոտ բռնած: Աւաջնորդն ստանում է Աստծուց մի տետրակ, ուր նշանակուած են լինում հիւանդացողների և մեռնողների անունները և սրանք նայելով այդ տետրակին՝ կանանչ ճիպոտով խփում են նրան, ով դատապարտուած է կորճատե հիւանդութեան, կարմրով նրան, ով պիտի երկար ծառայէ անկողնին և սևով նրան, ով պիտի մնաս բարով ասէ այս աշխարհին:

Սրանց մասին բազմաթիւ պատմութիւններ կան, որոնցից լիշենք գոնէ մինն այնպէս՝ ինչպէս պատմել են.

ՅԱՆՅԱՆ.

Յաւերը թոփ գլին կերթան մէ քաղաքմ, օր մարդիկը վերին հիւնդցնեն, վերին սաղցընեն, վերին ա մեռցընեն: Աստուած ասոնց մէ դաւթարմ՝ կուտայ, ու կըսէ կը թը՝ ասոր աշեցէք, վերն օր մեռնելու է՝ մեռցուցէք, վերն օր հիւնդնալու է՝ հիւնդցուցէք ու սաղցուցէք:

Ասոնք գելին դըյինն ճամփայ, գուգան մէ դիւզ օվամ: Վախտ անցած գլի, անօթենան կը: Անօթենան կը՝ կըսեն իրարու թը՝ ինչ էնենք, անօթցանք: Ջերմը կըսէ կը թը՝ դուք իստեղ կէցիք, ես էրթամ ինի չոպնէն մէ օշխարմ՝ բերեմ, ուտենք:

Կերթայ չոպնին քովը, կըսէ. «Բարե, չոպան»:

Ան ա կըսէ. «Աստու բարին, ախպարս»:

Կըսէ. «Ինծի մէ օշխարմ տու»:

Չոպանը կըսէ. «Ինչի, գուն վնվ էս օր»:

Կըսէ. «Ես ջերմն էմ, օր մարդու բռնեմ՝ օխտը տարի խեղը դըլսիը չի գայ»:

—Է՛, կըսէ, ես ասոր դեղը գիտեմ:

Ինչ է:

—Կը կըթեմ, կըսէ, օշխրին կաթը, կըզնեմ գիշերը աստղը, առաւօտ իմեմ սաղնամ կը. էլ քեզնէն վախ չունիմ, ինչի՞ տամ:

Ջերմը տեսնի կ'օր հնարը գիտէ, թողնէ դուզայ ընկերսանցը քովը:

Կըսեն. «Ինչի՞ չըբերիր օշխարը»: Ջերմն ա կըսէ կը թը՝ հնարը գտաւ՝ չտուեց:

Ետե վարձաւքը կըսէ. «Կեցիք, ես էրթամ բերեմ»:

Գիլէ կէրթայ չոպնին քովը, կըսէ. «Բարե, չոպան»:

—Աստու բարին, ախպար, կըսէ չոպանը:

Կըսէ. «Չոպան, օշխարմ' տու մեղի»:

Կըսէ. Ինչի՞, դուն վե՛վ էս օր:

Կըսէ. «Ես վարձաւքն էմ, մարդու օր բռնեմ անքան սայրիսամիշ (զառանցել) կէնեմ, օր տեղէն կը փախցընեմ:

Չոպանը կըսէ. «Ատ հէ՛շ, ես դեղը գիտեմ»:

—Ի՛նչն է, կըսէ ջերմը բերանը ծռելով:

«Եղունկներս քոքէն հեա կը կտուեմ, օտվիս տաք ջուրը դնեմ կը, վրաս ա բան կ'առնեմ, կսկուծմ' քրտնիմ կը, դլլիմ բողկ, տեսնիմ ալ ինչ պըտի էնես»:

Վարձաւքը ռազիլի պէս ետ դառնայ գուզայ ընկերտոցը քովը: Ընկերտանքը հարցընեն կը թը՝ ո՛ր է բերածտ:—Է՛ ինչ էնեմ, կըսէ, քօփակ օղիւն անմէն բանին դեղը գիտէ:

—Կեցիք, կեցիք, կըսէ եանիղարան (ժանտախտ), ձեր ձեռքէն բան չի գայ, տեսէք ես ինչդ կը բերեմ:

Քիւ՛մ' իջի, կըսեն էն էրկուսը: Ասիկ գիլէ կերթայ. «Բարե չոպան», կըսէ:

—Աստու բարին, ինչ գուզես:

«Ծէ՛ օշխարմ'»:

—Ինչո՞ն ինչն էր, քեզի օշխար, դուն վե՛վ էս օր:

«Ես եանիղարան էմ, առաւօտ բռնեմ՝ իրիկուան տանիմ կը, իրիկուան բռնեմ, առաւօտուն տանիմ կը»:

—Է՛, էտ լաւ չեղաւ, կըսէ չոպանը, առ, առ տար, չարէն ինչ: Ջոկէ մէ դըսըր օշխարմ' կուտայ կը:

«Ջալկէ, շալկէ առաջ ընկի, կըսէ եանիղարան»:

Չոպանը չարասըղ շալկէ գըյնի կը առաջ, տըքտըքալէն տանի կը:

«Տեսէք, ինչդ բերի, վերստմ' հեւուէն ճուայ կը եանիղարան»:

Ցաւերը ուրախան կը, վազզեն կը դէմ:

Չոպանը բերէ օշխարը վար կը դնէ, կըսէ. «Է՛ ախպարտիք, օշխարս առաք առաք, հեշ չէ ըսէք թը՝ դըրթմէ վե՛վ էք»:

Անոնք ա կըսեն թը՝ մենք ցաւերն էնք, պիտի էրթանք այնի քաղաքը, Աստուած այսի դաւթարը սուեւր է մեղի, օր աչենք, վեր

մարդն օր միոցընելու է՝ մեռցընենք, վերն օր հիւնդցնելու է՝ հիւնդցընենք:

— Զօրեւուտ հոգուն, հըլը մէմ՝ աշէք, ես ա կամ իտի դաւթրին մէջը:

Յաւերը կառնեն դաւթարը շորտեն, շորտին, կաշն օր՝ նէա մեռնողներուն սրին մէջ կայ, նէա հիւնդցոգնելուն, կըսեն. «Չոպան, դու չկաս իսի դաւթրին մէջը, նէա հիւնդնաս պալի, նէա մեռնիս:

«Օր առապէս է, ես ա իմ օշխարս չեմ տայ ձեզի՝ տեսնիմ ինչ պըտի էնէք, կըսէ չոպանն ու վերցնէ օշխարր փախի կը:»¹⁾

Ժողովրդեան Գեղեր.

Հարինգ.

Ժողովրդի նախապաշարմամբ հարինգ (խարբուխ, սալում) են ընկնում, երբ ապօրինի զաւակ է ծնւում, ուստի և ընկնելիս անիծում են անյայտ, գուցէ և դոյութիւն չունեցող ապօրինի զաւակին:

Առողջանալու համար խնչում են մի կտոր շորի մէջ, վերան աղ ցանում, մի քանի կոպէկ կամ մի ուրիշ բան դնում մէջը և ձգում փողոց: Ով որ վերցնէ այդ՝ նա կ'ստանայ հարինգ, իսկ առաջինը կը լաւանայ:

Հարինգ ընկած երեխաներն ասում են ընկերներին. «Ըսա հող, հող:» Եւ եթէ մինն ասէ՝ սա կը պատասխանէ. «Սալումս քեզի փոխ:» Եւ սրանով՝ իբր, հարինգը կը փոխուի միւսին և ինքը կ'առողջանայ:

Հարինգը իրենց չփոխուելու համար հարինգ ընկածին պատահելիս ասում են. «Ջաղջէն գուգամ, գլխս ալըրոտ է:»

Դիւացաւ.

Թաց քաթանի վրայ քաշում են ղղճուղի (հուն) կամ ճանճուղի պատտեղ և կամ աղով սոխ կապում ճակատին:

Ճակատից արին են առնում:

Քիթը քացախ քաշում:

Գլխին օղի են ածում և տրորում:

Փորացաւ.

Խուփը տաքացնում և շորի մէջ փաթաթած դնում են փորին:

Աւելուկը խաշում փորին են քաշում:

¹⁾ Սրա թարգմանութիւնը ապուել է „La Revue des Traditions Populaires“-ի 1895 թ. № 2 մէջ:

Ամբողջական դէմ.

Զիջապատդի կուտը և մի քիչ բոգբրած սուրճ եփում, շորի վրայ քաշում և կապում են փորին:

Լուծելու (Դսալ) դէմ.

Գիտորը մանրում, եփած հաւկթի վրայ ցանում, երկու առաւօտ դեռ բան չկերած, անօթի փորուն, ուտում են:

Կամ զղլճուղի կուտը փոշիացնում, ջրի մէջ եփում և մի քանի անգամ խմում են:

Թղենու տերեւները շորացնում, ջծեծում և սուրճի պէս եփում ուտում են:

Դեղձի դախը եփում են ջրով և ուտում:

Հունի (զղլճուղի) կուտը բոգբրում, սուրճի պէս եփում և խմում են:

Փսխելու դէմ.

Համեմի հունդն եփում են մինչև որ մնում է ջրի կէսը, ապա քիչ քիչ խմում:

Մասնաշունչ.

Արջառի կամ ոչխարի ողնաշարի ուղեղը շորի վրայ քաշում դրնում են վերան և առաւօտ երեկոյ փոխում:

Բիղնառ.

Կապոյտ պտկի նման դուրս է գալիս և սաստիկ քեր գալիս, դրում կամ սրա ծաղիկը և կամ սրա իւղը սառը շաքարի հետ ծեծում դնում են վերան և օրը մի քանի անգամ փոխում:

Փաթաթում են շրդանով:

Շան լակոտը սպանում, ջնջխում և դնում են վերան, յետոյ օձի շապիկը ձիթով դադում կապում վերան:

Հաւկուր.

Հաւկուր ընկնողը երեկոներն այլ ևս չի տեսնում: Սրանից ազատուելու համար կեմը ձգում են վիզը և քաշելով երեք անգամ պըտըտեցնում եկեղեցու շուրջը:

Հաւերի հետ կուտ են տալիս:

Թանկարծ տնից դուրս են կանչում և կտուրից դռան շէմքին մի կճուճ քցում կոտրում: Գատահում է, որ կճուճը սխալմամբ դիպչում է հաւկուրի գլխին և աւելի կուրացնում նրան:

Հրամանի նորից.

Հիւանդացողներին բժշկելու համար ուռի և սխտորի մոխիրը քրտում են ճակտին, պնչերին, քմքին, դաստակներին, բռերը և կրծքին:

Այարասի են կտրել տալիս—մինը հաց և պանիր տանում լուելեան դնում է մի թամբագործի առաջ: Թամբագործը հասկանում է և դարձեալ լուռ մի կտոր կաշի լուսնաձև կտրում դնում է հացի տեղը: Բերողը վերցնում է այդ այարասին և տանում երեխայի գաակին կարում:

Հազի.

Անլուայ ամերիկացի ճրագու մոմով օծում և դնում են կրծքին:

Բամբակը բռնում են կրակը ձգուած խնկի վրայ և աւաք տաք դրում կրծքին և երբեմն էլ մէջքին:

Երբ մրսելուց հազում են՝ առաւօտները հում կաթ են խմում:

Թուզը կամ ունարը կաթի մէջ եփում ուտում և կաթը խմում են:

Պաղ շաքար են ուտում:

Ալֆինջան կոչուած արմատը թէյի պէս եփում, օրը երկու անգամ խմում են:

Ատամնացաւ.

Ատամնացաւի դէմ գործ են ածում հետեւեալ դեղերը. Մեխակի իւղն օդու հետ խառնելով՝ ողողում են բերանը. այս դեղը առնուազը կէս տարի կտրում է ցաւը:

Վարդապետի ժախը (խելառ ժախ) ծեծում դնում են ցաւած ատամին:

Ընկուղի միջուկը դնում են կրակին, որ իւղը դուրս աւայ, այս ժամանակ առնում են ատամների մէջ և սեղմում:

Մամուլի թուփի արմատը մանր ջարդում, եփ են տալիս ջրի մէջ մինչև ջրի $\frac{3}{4}$ մասը չոգիանալը և ապա քիչ հովացնելուց յետ մի երկու լոպէ պահում բերանում՝ ցաւոգ ատամի վերայ:

Տարի ֆիլֆիլը ծեծում, օղիով շաղում և դնում են ցաւած ատամին:

Եթէ ատամը փթել է և ցաւում է՝ դաջը (кынароет) լաւ ծեծում և ցանում են մեղրի վրայ, ապա մեղրը գդալով լաւ խառնում, քսում ցաւած ատամի կողմի այտին երեսից և շորով փաթաթում: Այտը ուռչում, քաշում է իրեն ատամի ցաւը և առողջանում:

Ճաղը սաստիկ տաքացնում կամ բամբակը սպիրտի մէջ թաթախում և դնում են վերան. այսպիսով ցաւը մի քանի օր կտրում է:

Ոմանք էլ մարխը մանր ծեծում լցնում են օղիի մէջ, լաւ եռացնում, յետոյ պաղեցնում և ողողում բերանը:

Ուտուցք.

Դրոժով հացը բրդում են լաւ դինու մէջ, եռացնում և կապում ուռուցքին:

Գարի ալիւրն ու օշինդրը (եաւշան) միասին եփում, չորի վերայ քաշում և դնում են ուռուցքին:

Թելի կամ՝ ոտի ուտուցք.

Կոտեմի սերմը ծեծում, օղիով չաղում և չորի վրայ քաշած դրնում են ուռուցքին:

Միկնայն ուռուցքի համար զազարի քերուածքը չորի վերայ քաշում դնում են վերան:

Աճուկի ուտուցք.

Չորացրած Թուլթը լաւ ծեծում են որ կաներն անգամ փշրուին և հաւկթի դեղնուցի հետ լաւ խառնելով՝ չորի վերայ քաշում և դնում ուռուցքին: Դեղն առաւօտ երեկոյ փոխում են: Այս միկնայն դեղը դրնում են և բկի ուռուցքին: Եւ եթէ ուռուցքը սպիտակ է՝ կը ցրուէ, իսկ եթէ կարմիր՝ կը ծակէ:

Կումն տակի ուտուցք.

Ոչխարի կամ արջառի ողնաշարի ուղեղը փշտտի փոշու հետ խառնում և չորի վրայ քաշած դնում են վերան: Առաւօտ և երեկոյ փոխում:

Ամորձիքի ուտուցք.

Ամորձիքների ուռուցքը իջեցնելու համար՝ անլի ձիթապտուղը կտի հետ ծեծում և չորի վերայ քաշած դնում են վերան: Օրը երկու անգամ դեղը փոխում:

Միկնայնի համար բաթաթուկ բոյս և հում դմակ հաւասարաչափ խառնում, ծեծում և չորի վրայ քաշած դնում են ուռուցքին. օրն էլ 2—3 անգամ կրկնում:

Կանանց ծծի ուտուցք.

Օճառի (բախի սապոն) փոշին հաւկթի դեղնուցի հետ զարնում և չորի վերայ քաշած դնում են ծծին և օրը երկու անգամ կրկնում:

Բարի քան-ժանտախտ.

Տղայոց բուկը կամ ականջի տակը սոստիկ ուռչում է: Ուռուցքը հաւկթից մեծ է լինում և փայլում է: Բժշկելու համար՝ ցորեն ալիւրը

չաղւում են կովի իւղով ու տաք ջրով, խմորը բանում են, երեսին մեղր-
քսում և դնում ուռուցքի վերայ:

Մազուլ.

Բաղանիսից դուրս գալիս մազդակի ձիւթը դնում են մազուլի վե-
րայ և կապում, քաշում արմատախիլ է անում:

Սև ձիւթի հետ խառնում են 16% մեղրամոմ, շաղախում և յը-
նում մազուլի վրայ, օրական մի անգամ փոխելով:

Կտրուածի արիւնը կտրելու.

Վէրքից քիչ բարձր կապում են զմրութակ մատանի: Գիւտ փառի-
կի փոշի են ածում վէրքի վրայ:

Կապոյտ կաւը խանձում և դնում են վէրքի վերայ:

Կարտոֆիլի քերուցքը դնում են շորի վերայ և կապում վէրքին:

Պայա եափրաղի կոշուած բոյսի տերեւը թքստում կամ ջրառում
և դնում են կտրածին, շարաւր քաշում առողջացնում է:

Սրով կտրած.

Անլուայ բուրդը ձիւթի մէջ այնքան եփում են, որ բուրդը հա-
լուի, ապա սա քսում են սրով կտրած վէրքի վրայ և շորերով փաթա-
թում:

Ղլիճօթին իւղի հետ ծեծում դնում են կտրուածի վերայ, կամ
ղլիճօթին շորացնում, մանրում, կարա գիւղի մէջ շաղւում և դնում կտ-
րածի վերայ:

Կոտրած ոսկոր.

Կոտրած ոսկորը նախ զգուշութեամբ ուղղում են, ապա շրեշտը
կամ լաւ մանրած շիպը շարմըղում, հաւկթի սպիտակուցով շաղւում,
քաշում կտաւի վերայ և փաթաթում կոտրած ոսկորին, որ շուտ ամրա-
նում է:

Լաւ օղի ցնցում են շաքրի թղթի վերայ, խունկի մանրունք ցա-
նում վերան և փաթաթում կոտրած ոսկորը՝ նախապէս լաւ ուղղելով
այն և յետոյ չորս տախտակներով կապում:

Կոտրած ոսկորը նախ զգուշութեամբ ուղղում են, ապա կտաւի
վերայ քաշուած սև ձութը, վերան սև պղպեղ և մեխակ (բահար) ցա-
նած, փաթաթում են կոտրած ոսկորին և չորս տախտակներով ամուր
կապում: 10—15 օր այսպէս կապուած մնալուց յետ եթէ չբռնեց, չի
լաւանայ:

Յրտի տարած.

Սե ձուլքը հալում լցնում են գետին և ցրտի տարած, այսինքն սաստիկ մրսած ձեռքը կամ ոտը, դնում մէջը: Այս գործողութիւնը պիտի կրկնել մինչև որ մրսածը զգայ:

Վառած.

Կրակով կամ ջրով վառուածը բժշկելու համար կովի անլի կաթազի մէջ հալում են փոքր ինչ մեղրամոմ, նրան կաշունութիւն տալու համար, ապա պաստառի վերայ քաշելով, փաթաթում վառուածը: Նոյն միջոցով բժշկում են և՛ կայծակի վառածը:

Ականջի շարաւը.

Կտրելու համար կանեփի կանաչ տերեւ ծեծում և հիւթը քամում են ականջի մէջ: Բարձմենակ ծաղիկը—որ դեղին թոփ-թոփ գլուխ ունի,—մի փոքր կտոր չափ հետ ծեծում և հիւթը կաթեցնում են ականջը:

Որդնոտած ականջ.

Անլի լու կամ դմակ դնում են ականջին և կապում, ականջի որդուները քաշւում են դրանց վրայ, շագա կաթով լուանում, ձէթ կաթեցնում և լուի ծաղիկը փշում մէջը՝ որ սատկեցնէ:

Ականջի որդունք.

Գազարի տերեւները ծեծում, ջուրը քամում լցնում են ականջը և ծեծած տերեւը դնում ականջին: Ասում են թէ այս դեղը որդուները ջարդում հանում է դուս:

Միևնոյն դեղը անում են և որդնոտած վէրքի համար:

Խրլովիւն.

Նոր խլացածին առողջացնելու համար դանակի կողքը կրակի մէջ սաստիկ տաքացնում են, ապա խլացած ականջի մօտ բռնում և վերան ձիթապտղի իւղ (զէյթաղի) ածում այնպէս՝ որ վազելով ականջի մէջ թափուի:

Խնձորի կողքից քիչ կտրում, մէջը մի կտոր խունկ կոխում, խնձորով նորից ծածկում և դնում են թոնիր խորովում. յետոյ խնձորը վերցնում դնում են ականջին այնպէս՝ որ խնկի շողին գնում է ականջը և առողջացնում:

Դող.

Իշու կաթնուկ կոշուած բոյսը քաղում, մի բաժակ իծու կաթի մէջ 5—8 կաթիլ կաթացնում, անօթի փորում խմում են և մօտ $\frac{1}{2}$ ժամ վազվզում: Փխսում են և առողջանում: Միևնոյն դեղը անում են և ջերմի ու հազի դէմ:

Ողնու մորթուց մի կտոր քցում են կրակի մէջ և գլխին սաւան առած շնչում են ծուխը:

Հաւկթի դեղնուցը լաւ դարնում, մի բաժակ օդու հետ խառնում և խմում են: Այս դեղը երեք առաւօտ կրկնում են:

Երեք ընկոյզ երկերկու կտոր են անում և վերաները դրում. Ա. ս. տ. ու. ա. ծ: Ապա սրանք շարում են թաշկինակի վերայ այնպէս՝ որ Աստուած բառը կարդացուի: Երբ գոյր բռնէ՝ օրը մի անգամ մըտնում են սառը ջրի մէջ և կարգով ընկոյզներից մինը ծամում: Վեց օրից, ասում են, թէ առողջանում են:

Ջերմ.

Մանրած սոխը ածում են քացախի մէջ, եռացնում, փոքր ինչ հալացնում և քսում մարմնին:

Բոլ.

Եծումբը և վառօդը լաւ ծեծում, չարմաղում, կարագ իւղի մէջ շաղում և օրը մի անգամ քսում են ըորին. մի քանի օրից լաւանում է:

Եծումբը, վառօդը և իւղը հաւասարաչափ պիտի լինին և քսելուց յետոյ տաք պիտի մնան—այս նպատակով թոնիր են մտնում:

Կարմիր քամու.

Այս հիւանդութեան ժամանակ մարմինը կարմրում, հետզհետէ ուռչում և տաքանում է:

Առողջացնելու համար՝ հաւկթի դեղնուցը քեաֆիրի մէջ տրորում և թեպուրով քսում են մարմնին:

Տնտատեղին (Մայասիլ).

Եթէ նստատեղին չդուս է տուել, պտուկ, պտուկ է եղել՝ կովի թթու մածունի մէջ կապոյտ քարը այնքան զարնում են, որ մածունը կապուտկում է: Ապա սաստիկ տաքացնում են մի աղիւս, դնում քուղայի մէջ, մածունը լցնում վերան և նստատեղին բաց՝ նստում քուղի բերնին: Մածունի գոլորշին կտրում է այդ պտուկները, սակայն երկու օրից կրկին դուրս են գալիս և նորից են կրկնում այս դեղը:

Մայսիսի եռը կտրելու համար կթաւատի լաւ ձէթ են քսում և վերան մանրած քիթիչան ցանում: Սակայն մի քանի օրից եռը նորից է սկսում և դեղը նորից կրկնում են:

Կանկաւ, թուրքերէն «դեւաւթիքէա» կոչուած բոյսի սերմը կամ փուշը ջրով եփում ուտում են կամ միայն ջուրն են խմում:

Չախալ փշի (կանկաւ) հունտը ուտում են, որ տեւատեսութիւնն անցնի:

Ոջրտելու դէմ.

«Ղախայաղի» — քառասնոտնեայ կոչուած ոջիւնեւ տարածւում են մարմնի առաւելապէս մազոտ տեղերում և կիսով չափ մտնում մարմնի մէջ: Սրանք յառաջանում են երբ սերական յարաբերութիւնից յետոյ չեն լուացւում: Բժշկելու համար թուրքերէն զինճիֆ կամ զինճիֆիրա կոչուած մոյդ շիկագոյն քարը փոշիացնում են մի քիչ հինայի հետ և թքով շաղում: Ապա այս բաղադրութիւնը լցնում են ընկուզի կամ կաղնի կպիճի մէջ և դնում մարմանդ կրակի վերայ, սովորաբար մանդալի մէջ: Յետոյ բոլորովին մերկացած՝ լաւ փաթաթւում են սաւանի մէջ, բերանը ջուր առնում և ականջը բամբակ կոխում ու կանգնում մանդալը ոտների միջև առած: Բաղադրութեան ծուխը դիպչելով մարմնին՝ սատկեցնում է ղախայաղ ոջիւներին: Եթէ բերանը ջուր չառնեն և ծուխը ատամներին դիպչի՝ ատամները կը թափին: Եթէ առաջին անգամով բոլորը չեն ջարդւում, կրկնում են:

Նստաղածի դէմ.

Բժշկելու համար դուրծ են ածում ձիթուկ կոչուած ճիճուն, որ մի վերշուկաշափ է լինում, սե, վիզը սոստիկ բարակ, գլուխը փոքր՝ մազանման երկու եղջիրներով, յետոյքը հաստ և կլոր: Մա պատրաստում է ձէթ: Առաւելապէս ապրիլ ամսին, երբ կանաչները քիչ են, ժողովում են ձիթուկներ այսպէս՝ առանց ձեռք տալու ձիթուկին, որպէսզի ձէթը չվիթէ՝ մի թել ձգում են վիզը և քաշ տալիս: Ձիթուկն այսպէս կախուած 40 օր կենդանի է մնում, յետոյ սատկում է և երկու օրում չորանում: Այս ժամանակ վերցնում լաւ ծեծում են և ստանում սպիտակ փոշի: Այս փոշուց մի մսխալ կամ աւելի քիչ լցնում են մի ֆինջան ջրի կամ, աւելի լաւ, կաթի մէջ և խմցնում կատաղածին: Հիւանդն իսկոյն ծննդկանի պէս ցաւ է բռնում և նախ արին և ապա ճիճուններ վիժում ու ազատւում:

Այս դեղը օգնում է միայն նրանց, որոնք բնդունում են այդ շան խածած օրից 40 օր դեռ չանցած: Իսկ իմանալու համար թէ խածուածը կատաղելու է՝ ուղարկում են դետից անցնելու. եթէ կատաղելու է՝ չի կարող անցնել, որովհետեւ ջուրը արեան նման կերեի նրան:

Օձի կծած.

Օձի կծած տեղից քիչ բարձր եղնիկի կաշով ամուր կապում են, որ թոյնը չտարածուի:

Թոյնը քաշելու և ուռուցքը իջեցնելու համար թարխունը ծեծում և փաթաթում են կծածի վրայ:

Թոյնի դէմ.

Ածուխի փոշին, ցորեն ալիւրի թեփի հետ խառնած, լցնում են ջրի մէջ, եփ տալիս, բամում և ջուրը քիչ քիչ խմացնում:

Փալուտի կամ ընկուղենու ածուխի փոշին, փոքր ինչ հալած անլի կարագի հետ խառնում, խմացնում են թիւնաւորուածին և վաղեցնում: Փոքր ինչ յետոյ փղձկում և աղատում է:

ԲՆՀ, ԹԱՂԱԻՐՆ ԵՒ ԲԵՌԵՆՆԵՐ.

Ժողովրդեան կարծիքով ամէն մարդ մի աստղ ունի երկրնքում, երբ նրա «աճալը» — վտիճանը, որ Նախախնամութիւնից որոշուած է, գայ՝ այդ աստղը կ'ընկնի և մարդը 40 օրից յետոյ կը մեռնի:

Նաև իւրաքանչիւր մարդ երկնքում կեանքի պուտուկ¹⁾ ունի, որի մէջը թեփ է ածած, երբ «թեփը պարպի» մարդը կը մեռնի: Եւ հէնց այս պատճառով էլ «հլը թեփը չէ պարպէ» ոճը նշանակում է դեռ վախճանը չէ հասել:

Առաջ բերենք մահուան վերաբերեալ մի քանի նախապաշարմունք: Եթէ բաթաթը թոնիրն ընկնի՝ տանտիկինը կը մեռնի: Բու թռչունն ում կտրին որ կանչէ՝ տան մեծը կը մեռնի: Եթէ թին կամ բահը ուսին տանից դուրս ելնեն, մինը կը մեռնի: Եթէ մեռելատունը փռըշտան, միւսնոյն տընից շուտով մի ուրիշն էլ կը մեռնի: Եթէ աւելով մինի գըլլին խփեն, երկար չի ապրիլ: Եթէ սենեակից սենեակ անցնելիս ձեռքերին երկու մոմ բռնեն, մահ կը պատահի: Եթէ հաց եփելիս առաջին եփած հացն ուտեն, կինը կը մեռնի, պէտք է եօթը լրանայ, որ նոր ուտեն: Եթէ ականջը կանչէ՝ «մեռելի ձայն կիմանան», կը լսեն թէ բարեկամներէց մին

¹⁾ Ցես Ցեսիւք, հաւատքի բաժնում:

վախճանել է: Եթէ ժամակոչը գերեզման փորելուց անմիջապէս յետոյ մինի անուշը արտասանելով փետատի կոթը դնէ ջուրը, սա կը մեռնի:

Ժողովուրդը հաւատում է և փոքրիկ, սուր գտակ ունեցող ոգիների, որոնց «ցաւեր» է կոչում: Ցաւերը ձեռքերին ունին սև, սպիտակ և կարմիր «չպուխներ»: Նախ նայում են Սատուածութիւնից իրենց յանձնուած «դաւթարին» և ում որ սև չպիով խփեն, նա կը մեռնի, իսկ ում կարմիրով կամ սպիտակով, միայն կը հիւանդանայ:

Երբ մարդու «աճալը» գոյ՝ որին ոչ մի կերպ ընդդիմադրել չեն կարող, եթէ մարդը բարի է եղել, բարի հրեշտակը գալիս և ձեռի խնձորով խաբելով մարդուն, հոգին աղանակերպ առնում է բերնից, իսկ եթէ չար է եղել, գալիս է չար հրեշտակը, մի ոտը դնում կողքին, միւսը վզին, և ձեռի մզրախով սեղմում կրծքին, ու առնում հոգին սև գործելու նմանութեամբ:

Հէնց որ հոգին առանդում է, տնեցիք թափւում են վերան, և կողկողազին լալիս, բարձրաձայն գոչելով նրան. «Վա՛յ, անուշ պալատ, մեր տան դիրտկը, տղաքտ անտէր թողիր ո՛ւր կերթաս» և այլն: Ոմանք էլ սեղմում են ննջեցեալի ոտները, որ թէ այդ և թէ ուրիշ մեռելներից չվախենան, նայում աչքերին, եթէ բաց մնացած լինի, ասում են, աշխարհից գեռ չէ կշտացել, եթէ մատը խաղայ կամ մարմինը փափուկ լինի, դա նշան է, որ նոյն տանից ուրիշն էլ պիտի մեռնի:

Յետոյ մեռելը լողացնում են սառը ջրով տաշտի մէջ կամ կամի և կամ տախտակի վրայ, եթէ տղամարդ է ժամակոչը, իսկ եթէ կնիկմարդ՝ քէյվանին: Մեռելի ազգականները, մանաւանդ երախտապարտները գնում, մեռելի վրայ մի մի «թաս» ջուր են ածում, որպէսզի վերջինս իւր էամէակը-երախտիքը-հալալ անէ: Եթէ ննջեցեալը կին է՝ մազերը կտրում են. այստեղից և ծագել է «մազտ մկրտը» անէծքը: Լողացնելուց յետոյ աւելացած ջուրը թափում են, տաշտը, կամը, կամ տախտակը բերնքսըվայր կորզում են և «մուշուրպան» — ջրի ամանը — կտրում, որ նոյն տնից ուրիշն էլ չմեռնի:

Ապա միայն մի քանի գիւղերում պատանքի կտորից քահանային կտրել են տալիս խաչաձև վարչամակ, որ դնում են ննջեցեալի երեսին, պնչերը բամբակով խուռնկ կոխում, բերանին նշխարք դնում: Հասարակ կտաւից շապիկ, վարտիկ կտրում հագցնում, ձեռքերը կրծքի վրայ «բարև» բռնեցնում, երբեմն ձեռին մոմ տալիս և ապա պատանքում են, ամբողջապէս փաթաթում են կտաւի մէջ և կարում: Պատանքի աւելացած կտաւը փաթաթում են սեանը՝ որ նոյն տնից ուրիշը շուտով չմեռնի: Մի բարակ թուկ էլ անցկացնելով ուսի, ոտների և կրծքի վրայով՝ խաչաձև կապում են, բայց սա ոչ բոլոր գիւղերում: Յետոյ փաթաթում են մի կապերտի մէջ և եկեղեցուց բերելով հասարակաց կուպին կամ ջախալը՝ դնում մէջը, տանում տան մէջ տեղը դնում: Եւ այս բոլորը նրանք անում են ընդամէնը երկու ժամուայ ընթացքում: Աբուլ գիւղում, երբ մինին պատանքում են, շարժում է և ուշքի գալիս, իսկոյն պատանքը պահում են և տաում, թէ սիրտդ գնաց օդից մոռն բերինք: Այժմ այդ մարդը կենդանի է:

Քառորդ ժամից գալիս է քահանան, գալիս են և մեռելի ազգականները, բարեկամները, զրկիցները և առհասարակ գիւղացիք, ինչքան հարուստ լինի մեռելը՝ այնքան շատ մարդ: Ամէն «խոզ ապրիս» եկող համբուրում է ննջեցեալի ամենամօտիկ անձնաւորութեան, մօր, կնոջ, դուստր և այլն ձեռքը, կամ համբուրում է ասելով. «Դու ողջ ըլլիս, Սուրբ Հոգին մխիթարէ»: Գրեթէ բոլոր եկողները նոր եկողի հետ լալիս են և նրանցից մօտիկները լալով յիշում են ննջեցեալի վերջին խօսքերը, ցանկութիւնները կամ մտադրութիւնները: Կատարում են եկեղեցական ծէսը, իսկ մօտիկ ազգականները, մայրը, կինը և աղջիկն, առհասարակ կանայք, չոքած դագաղի շուրջը լալիս են. մայրը, մօմը և այլ պառաւանքներ լալիս և բարձրաձայն երգի եղանակով բաներ են տաում: Եկեղեցական խորհուրդը կատարելուց յետոյ կանայք և մօտիկ ազգականները յնկնում են դագաղի վրայ և բարձրաձայն լալով, կանչելով համբուրում ննջեցեալին, ապա չորս այր մար-

դիկ բռնում են դաժաղը և տանում եկեղեցի: Դաժաղի տեղը տնեցիներին մին մի քար է դնում, որ ննջեցեալի յիշատակը հաստատ մնայ: Ուռաջից գնում է քահանան տիրացուի և խաչ խաչուհուի հետ, զգուշանալով յետ նայել, որովհետև եթէ յետ նայէ, կ'ասեն թէ նոյն տանից շուտով ուրիշն էլ է մեռնելու և մտքերում կը հայհոյեն քահանային, յետևից տանում են դաժաղը շրջապատուած այր մարդկանցով, որոնք շուտ շուտ փոխւում և տանում են դաժաղը: Ամենից վերջը գնում են կանայք, նորահարսեր և աղջիկներ: Եթէ մահը պատահել է շաբաթ օրը՝ ննջեցեալը մի օր պահում են եկեղեցու մէջ, որովհետև դրա համար յատուկ սենեակ գրեթէ ոչ մի գիւղ չունի, և կիւրաքի օրը՝ «պատարագով» թաղում, իսկ եթէ ուրիշ օր է մեռել, հէնց եկեղեցի դնելն ու վերցնելը մէկ են տանում:

Դաժաղը դնում են եկեղեցու մէջտեղը, գետնին, ննջեցեալի մայրը չօքում է գլխի վերևը, միւս մօտիկ ազգական կանայք շուրջը. և մինչդեռ քահանան կատարում է կարգը՝ սրանք բարձրաձայն լալիս են. մայրն էլ եղանակով բաներ է ասում և խանդարում քահանային:

Կարգը կատարելուց յետ յաճախ մեռելատէրը խնդրում է գանձ ասել: Թէև եկեղեցական օրէնքով արգելուած է գանձ ասելը, սակայն հազիւ է պատահում, որ քահանան մերժէ ննջեցեալի տիրոջ խնդիրը, որովհետև շահ ունի: Տիրացուները քահանայի ձայնակցութեամբ ասում են մի տխուր գանձ, որ շուտ շուտ ընդհատուած է բազմութեան մեծ մասի, մանաւանդ կանանց լալիւնով: Երբ գանձը վերջացնում են՝ աթոռակալը գնում է ննջեցեալի կրծքին մի «թաբախ» — ապսէ — գրեթէ բոլորը համբուրում են ննջեցեալին և մի քանի կուպէկ ձգում թաբախի մէջ, որն (50 կ. — 1 ը.) աթոռակալը (երեսփոխը) վերցնում և յետոյ քահանային է տալիս: Տղամարդիկ ննջեցեալին տանում են գերեզմանատուն, իսկ կանայք վերադառնում ննջեցեալի տունը: Գերեզմանը ննջեցեալի ազգականների գերեզմանների մօտ մէկ արշին լայնութեան և երկու արշին խորութեան փորած պատրաստած է լինում

գիւղացիներէն ով էլ որ պատահել էր: Գերեզման փորողին պատահողը ասում է. «Քրիստոս յարեալ 'ի մեռելոց», իսկ գերեզման փորողը պատասխանում է. «Օրհնեալ է յարութիւնն Քրիստոսի»: Մի քանի գիւղերում էլ ասում են. «Օղորմի Աստուած». — Օղորմի բարի ծնողացդ հոգուն: Ապա սա դուրս է գալիս գերեզմանից և պատահողը փորում: Երբ վերջացնում են՝ թին ու փետաւը խաշաձև դնում են գերեզմանի բերանին:

Ննջեցեալը բերում, դնում են գերեզմանի աջ կողմը, կատարում են թաղման կարգը, մինը իջնում է գերեզմանի մէջ, կապերտից հանում են մեռելը և սա գրկում պարկեցնում է գերեզմանի մէջ, նախապէս գլխի տակ մի երկու քար դնելով, որպէսզի գլուխը բարձր լինի: Եթէ ննջեցեալը կին է, կապերտը բռնում են գերեզմանի վրայ, թէ նրան գերեզման իջեցնելիս և թէ գերեզմանը հողով լցնելիս, որպէսզի պահպանուի ամօթխածութիւնը: Երբ քահանան ննջեցեալի մօտիկ ազգականի բռնի մէջ օրհնում է հողը և ձգում գերեզմանի մէջ, շրջապատողները լցնում են գերեզմանը հողով: Ամեն մարդ գոնէ մի բուռն հող պիտի ձգէ ննջեցեալի վերայ, որպէս հատուցումն նրա երախտիքի: Գերեզմանից հանած բոլոր հողը լցնում են վերան և մի բուռ անգամ հեռու չեն թողնում, մեղք համարելով այդ:

Թաղման կարգը կատարելուց յետոյ բոլորը համբուրում են քահանայի ձեռքի խաչը: Քահանան էլ ասում է. «Աստուած վարձահատոյց արասցէ»: Յետոյ ձեռք են տալիս ննջեցեալի մօտիկ ազգականներին ասելով. «Հոգին սուրբ մի թարէ: Դուք ողջ ըլլիք»: Այստեղից քահանան, աթոռակալը, տիրացուները, մօտիկ ազգականներից շատերը և անշուշտ գերեզման փորողները միասին գնում են ննջեցեալի տունը, ուր ճաշ են անում, չնայելով որ մինչև անգամ ճաշի ժամանակ չէ: Այս ճաշը կոչւում է «փետատի հաց» և յատկապէս արւում է գերեզման փորողներին: Երկրորդ օրը մօտիկ ազգականներն ու զրկից կանայք մի մի կտոր սապոն բերում, ննջեցեալի բոլոր շորերը լուանում են, և յետոյ գնում, նըն-

ջեցեալի գերեզմանը օրհնել են տալիս: Այնուհետև եօթն օր շարունակ քահանան գնում է ննջեցեալի տունը եօթնէից կատարելու և այդ եօթը օրը շարունակ «օխթն օրէնքի» հաց են տալիս, գիւղացիներից 10—15 հոգու, որոնց մէջ յաճախ լինում է քահանան և երեցփոխը: Եօթը լրանալիս՝ ազգականները հաւաքւում և գնում ննջեցեալի գերեզմանը օրհնել են տալիս ապա կամ այդ օրը կամ մի ուրիշ օր պատարագ առնում, ու «օխթի», հոգու հաց տալիս:

Նախապէս առնելով քահանայի հաճութիւնը պատարագն իրենց հին ու նոր ննջեցեալների յիշատակին մատուցանելու, նրանք ուղարկում են նրան գինի՝ բաժակի, ալիւր՝ նշխարի, մոմ՝ գիշերը վառելու, փայտ՝ նշխարն եփելու համար: Ապա մորթում են մի երինջ կամ մի քանի ոչխար, կամ մի կով, որից քէյփանին պատրաստում է եայնի, մսով ապուր, էրիշտով և բլղրով փլաւ: Իսկ եթէ պաս է՝ էրիշտով ապուր, լոբիջուր, կորկտէ շիւա, արիւկէ սիրքալի և հատ լոբի:

Առաւօտ շատ վաղ, լուսը դեռ չբացուած սկսւում է ժամերգութիւնը և ժամը 6-ին վերջանում պատարագը: Պատարագին տիրացուն «պատարագ առնողին» տանում Աւետարանը համբուրել է տալիս: Եկեղեցու դուռը պատարագ առնողը հրաւիրում է ժամուկորներին հոգու հացի. «Հրամմեցէք էրթանք մերը, հոգու հաց ունինք»: Սակայն հրաւիրելիս կէս բերան ասում է աղքատին, իսկ ստիպում, քաջքաշում հարստին: Այսպէս լցւում են պատարագ առնողի տունը քահանան իւր երեցփոխի և տիրացուների հետ, գլուխն, տանուտէրը իւր գզիւրի ու գրագրի հետ, գիւղի իշխանները և մի քանի ծերունի աղքատներ: Աւագութեան կարգով նստում են օդան. օճիւի մէկ գլուխը քահանան, միւսը՝ գլուխն կամ տանուտէրը և անհամբեր սպասում հացին: Այստեղ մի առանձին խօսակցութիւն չի լինում, ոմանք պտմում են ննջեցեալի բարի գործերը և ցաւակցութիւն լստնում նրա վաղեմի մահուան, ուրիշներ իրենց առօրեայ գործերն են առաջ բերում և կամ սրա նրա գոմէշն ու եզը գովում: Շատ շուտով դրւում են միքանի խոնջաներ սատրնե-

րի միջև և հրաւիրուածները բոլորում են խոնջաների շուրջը: Մի քարղանի մէջ մի քիչ մատաղ ածած, բերում գնում են մէջ տեղ և քահանան օրհնում է թէ հացը և թէ մատաղը, որ մի մի կտոր վերցնելով ուտում են, մի քանի կտոր էլ ցկում են կաթսայի մէջ: Յետոյ արգէն մատուցանում են տան երիտասարդների ձեռքով կերակուրները և հրաւիրուած 30—70 հոգին բոլորովին լուռ, ախորժակով ճաշում է. երբեմն միայն «իստեղ կերակուր բէ» է լսում: Պէտք է ասել, որ կերակուրները մատուցւում են մեծ քարղանների մէջ ածած և 5—6 հոգի միւսնոյն քարղանից են ուտում, յաճախ իւր տանից գրպանը դրած բերած զրգալով: Շատ գիւղերի եկեղեցիներում նուիրուած գգալներ են պահում, որ տանում են հոգու հաց տուողները:

Երբ ուտում, պրծնում են, հաւաքում են հացը, մնում է միայն քահանայի առջև դրուած խոնջան՝ վերան մի լաւաշ հաց: Տան տէրը խնկամանի նման կաւէ թասի մէջ ակօրի կրակ է ածում և գնում հացի մօտ: Քահանան մի նըշխարք է գնում հացի վրայ և կանգնում «հոգոց» է ասում: Կանգնում են և բոլորը: Տան տէրը առնում է խնկամանը և փչելով մօտեցնում հրաւիրուածներին, որոնք ձեռքով ծուխը դէպի իրենց քաշելով խաչակնքում են: Անպիտան ակրացուները ծուլութեան պատճառով չեն ուզում բուրվառք եկեղեցուց այդպեղ բերել: Աղօթքը վերջացնելուց յետոյ՝ նընջեցեալի տէրը տալիս է քահանային 20 կոպէկ ժամուց, 20 կ. էլ երեցփոխին յօգուտ եկեղեցու: Յետոյ բոլորը մի վայրկենում՝ «Աստուած ընդունելի էնէ, Հոգին սուրբ կամար կապէ հին ու նոր ննջեցեալներիդ վրան» ասում և հեռանում են: Տան երեխաներից մինը խնկամանը ձեռին կանգնում է դռան մօտ, և ամէն անցնող խնկի ծուխը իրեն քաշում, խաչ հանում և «Բարի յիշատակ ըլլիս, Աստուած օղորմի մեռելնուա հոգուն» ասում է և գնում:

Եթէ ննջեցեալը քսան տարեկանից ցածր է, փետառի և եօթնէից հաց չեն տալիս:

Ննջեցեալի թաղման համար մօտաւորապէս հետեւեալ ծախսն է լինում.

Գատանքի	1ր.—60 կ.	
Քահանային՝		
ա. մինչև 19 տարեկանը	» —20 կ.	
բ. 20 տար. բարձր { շաճանցածին	2 ր.— «	
	ամուսնացածին	4 ր.— «
գ. Եմուրիին { առանց կողոպուտի	8 ր.— »	
	կողոպուտով	5 ր.— »
Փեսաաթի, հօթնէից և հոգու հացի	20—30 ր.— »	

Եթէ ամուսինը կենդանի է՝ կողոպուտ տունում են միայն հանդերձը, իսկ եթէ ոչ՝ հանդերձը և անկողինը:

Գերեզմանատունը սովորաբար գտնւում է գիւղի մի կողմը, բլրակի կամ մի դաշտակի վերայ, մի քանի գիւղերում էլ եկեղեցու շուրջը: Գերեզմանի վրայ ձգում են քառանկիւնի կամ օրոցաձև տաշուած քար կամ դարսում կտոր քարեր:

Միմիայն քահանաների և նշանաւոր մարդկանց գերեզմաններն ունենում են արձանագրութիւն: Մի քանիսի վրայ էլ փորուած են լինում ննջեցեալի պաշապման յատկանիշ մի գործի:

Քաղաքի գերեզմանատունը գտնւում է քաղաքից դուրս գէպի արևելք: Գերեզմանները միմեանց շատ մօտ են և անկանոն դասաւորուած: Մի շարքով, միմեանց մօտ թաղուած են միայն մի գերդաստան կամ ընտանիքի անդամները:

Գերեզմանաքարերը երեք տեսակ են. երեսաներինը՝ սովորաբար օրոցաձև է, հասակաւորներինն՝ տաւելապէս դադաձև, թէև օրոցաձևեր էլ կան, կարմիր սրբատաշ քարերից շինուած և քարէ պատուանդանների վերայ տմրացրած:

Հոգևորականներինը քառանկիւնի քար է, ոտների կողմը $1\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան, $\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան և 2 վերջով հաստութեան քար կանգնեցրած, որի վերի ծայրը բոլորակաձև է: Սրանց գէպի արևմուտք նայող երեսի վրայ եթէ քահանայի է՝ քանդակուած է միայն խաչ, իսկ եթէ վարդապետի՝ խաչ, աջ կողմում գաւազան, ձախում Աւետարան, իսկ

զլխին վեղար: Երկուսի տակն էլ աւետարանից յարմարաւոր խօսքեր են փորագրուած:

Աղքատների գերեզմանաքարերը, եթէ կան էլ, քառանկիւնի տաշած կամ անտաշ քարեր են, յաճախ տառնց տապանագրի:

Տասլանագրեր.

Տապան Նազելի Իւղարեր գոտեր Կարապետ աղայի 'ի Հոսակի 18 տմաց:

Մի զիս լացցէ երգիչ Գողթան
Մի սոխակին աչք սիրաշան
Այլ ծնողացս իմ յարաժամ
Եւ ազգակցացս սմինայն:
Մի և Կարապէն ողբաձայն,
Մի և տատրակն քաղցրաձայն
Այլ սիրողին իմ սիրական,
Եւ օրորոցս անխնամ,
Յորոց անգութ սուրն մահաւան
Ջիս որոշեալ արկ յայս տապան,
Հանկիր ոսկերք իմ տխրական
Յ'յարութիւն մարդկան համայն:

21 նա վատարազդ, որ վաղ մեռանի,
Այլ որ յետ մահուան սիրելոյն՝ ապրի:

«Տիեզերաց յայն ծագաց զհոգեղէնդ յայդ տիանց ածէք առ իս».

Ամպրոպայինն որոտաց:
Յահեղ վճռէդ Տէր իմ Տէր
Դող մահացուս հարկանէր
Ընկալ զհոգիս:
Յագդել ձայնիդ օն զտրթիւր:

Յովհաննէս քահանայ Իգիտիսանեանց, իւր կենաց տարեկան շրջանների 63 ընդունելով երկարատե հիւանդութիւնից յետոյ մահկանացուն կնքեց 10 փետր. 1863 տմի:

ՀՈԳԻՆ ԵՒ ՀԱՆԳԻՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ.

Ժողովրդի կարծիքով հոգին «արևի շափի պէս է, դրոշմի օրա լուսանայ կը, գնաց թըչը՝ մթնէ կը»։ Թէ այլ և թէ կին մարդկանց, թէ ծերունու և թէ երեխայի հոգին միատեսակ և միաչափ է. և հէնց այդ է պատճառը, որ երեխայի մարմինը փոքր լինելով՝ հոգին նեղութիւն է տալիս և երեխան յաճախ լաց է լինում։

Կենդանութեան ժամանակ հոգին գտնուում է կրծքի ձախ կողմը։

Մեռնելիս հոգին դուրս է գալիս բերանից, եթէ բարի մարդու է ազատակերպ, իսկ եթէ չար՝ սև ածուխի նման։

Ոչ միայն հայ քրիստոնեաները ունին հոգի, այլ և բոլոր մարդիկ, մինչ իսկ անհաւատները։ Միայն կենդանիները և թռչունները չունին հոգի, այլ շունչ, որ փչէ թէ չէ՝ ամէն ինչ վերջանում է։ Այն ինչ հոգին շարունակում է իւր գոյութիւնը և մարդու մահից յետոյ։ Նա սաւառնում է գիւղի շուրջը մինչև մարմինը հոգին յանձնելը և երբ «Փառք 'ի բարձունս» ասում են, թռչում է Նրուսաղէմ, երեք անգամ համբուրում ս. գերեզմանը և այստեղ 40 օր մնում, մինչև ննջեցեալի քառասունքը լրանալը։ Յետոյ արդէն վերանում է երկինք, եօթն օր ճանապարհ գնալով։ Եթէ արդար է՝ ընդունւում է Սերովբէից և Քերովբէից, գնում երկրպագում Աստծուն և անցնում արդարների կայանը, որ երկնքում լուսեղէն մի աեղ է։ Այստեղ արդար, ազատակերպ հոգիները փառաբանում են Աստծուն և խնդրում որ շուտով անէ գոտաատանը, որպէսզի ազատուին մեղաւոր հոգիների զրկցութիւնից, որոնց վատ հօտն ու ամբարտաւանութիւնը չի կրտրում իրենցից։ Իսկ եթէ հոգին մեղաւոր է՝ Սերովբէն և Քերովբէն վանում են նրան և Պեղծէւոնը կամ չար հրեշտակները տանում են մեղաւորների կայանը, որ արդարների կայանից ցածր, մութ և խաւար է։ Այստեղ սրտնք ազաչում են, որ վերջին դատաստանն ուշ լինի, որպէսզի երկար մնան երկրնքում, արդարների մօտ։

Այս կայաններից հոգիները հիշատեք իրիկունները (շաբաթ երեկոները) գալիս են տնեցիներին այցելութեան, ուստի և այդ երեկոները ճրագը մինչի լոյս վառ են թողնում և խուսկ ծխում:

Հիշատեկ իրիկունները մութ տեղում մարդիկ ջուր չեն խմում, որպէսզի իրենց ազգականների հոգիները ծարաւ չբմնան, նրանք խմում են բոլոր մատի մատնարմատի մօտ երկու ջրերի մէջտեղում ձեւացող փոսով:

Հոգիները լիշաճ կայաններում պիտի մնան մինչի վերջին դատաստանը, որ լինելու է երբ 3000 տարին բոլորի, երբ արևը արևմուտքից ծագէ, երբ Լէկէօն ձկան¹⁾ գլուխն ու պօչը իրար հասնին և երբ գալ նեռը: Նեռը եկած ժամանակ Եղիան, Ենովքը, Ս. Մարիամ կոյսը և Յովհաննէս աւետարանիչը, որ այժմ կենդանի մարմնով մնում են երկրնքում, պիտի իջնեն երկիր և նահատակուին, որ նորից վերջին դատաստանին յարութիւն առնեն:

Վերջին դատաստանի ժամանակ Գաբրիէլ հրեշտակապետը պիտի փչէ փողը, մարմինները յարութիւն պիտի առնեն և հազնին հոգիները--այն ժամանակ այժմեանի հակառակ, հոգին դուսը պիտի լինի, մարմինը ներսը: Հոգու աչքը կ'սկսի տեսնել: Բոլորը կ'երթան Օռնաու կայր:

Այս կալի մասին պատմում են, թէ ժամանակով երկու եղբայր բաժանուել են: Սրանցից իւրաքանչիւրը մտածելով թէ միւսն իրենից աւելի կարիք ունի, գիշերով իւր օրանից տարել լցրել է միւսի օրնի վրայ և այս եղբայրսիրութիւնը Քրիստոսին այնքան դուր է եկել, որ նշանակել է այդ կայր վերջին դատաստանի տեղ: Դատաստանի օրը Քրիստոս կշիռը կը կախէ, մարդուս աջ ուսի բարի հրեշտակը բարի բաները գրէց կը հանէ և կը դնէ կշիռի մի նժարը, իսկ ձախ ուսի չար հրեշտակը չար բաները կը դնէ միւս նժարը: Եթէ բարութիւնը կշռեց, մարդը կ'անցնի Քրիստոսի աջ կողմը, ուր կը խմբուին արդարները, իսկ եթէ չարութեան կողմը կշռեց, կ'անցնի ձախ կողմը, ուր կը հաւաքուին մեղաւորները: Այս-

¹⁾ Յես' «ձաւաթի բուրմանց»:

պէս մեղաւորներն ու արդարները զատուելուց յետ՝ արդարները կ'երթան արքայութիւն, իսկ մեղաւորները՝ դժողքը:

Ժողովրդի համոզմամբ դրախտը կամ արքայութիւնը երկընքումն է, լուսաւոր, անուշահոտ, ծառերով, ծաղիկներով զարդարուած: Սա բաղկացած է երեք յարկից—ղաթ:—Վերին յարկում պիտի բնակին մարտիրոսները, երկրորդում՝ ճշգնաւորները, իսկ երրորդում՝ ստորին յարկում՝ առհասարակ արդարները: Սրանք բոլորը միահասակ մարմնով պիտի լինին և պիտի բռնեն վայր թափուած երկու դաս հրեշտակների տեղը և միշտ պիտի փառաբանեն Աստծուն:

Դժողքը գտնուում է գետնի «օխթը ղաթը», ուր իշխում է Լէկէօնը: Այստեղ գրուած է կարասներ սև նաւթով (զիֆթ) լի, որ եռ են գալիս, և որոնց մէջ պիտի ամենջուրին, կուչ գան մեղաւորները:

Ժողովուրդը հաւատում է և՛ «մազէ կարմնջին»: Նա կարծում է, թէ ընդհանուր յարութեան ժամանակ, բոլոր ժողովուրդները պիտի թնջնին մազէ կամուրջով, որ ձգուած է դժողքի վրայով: Արդարները անվտանգ պիտի անցնին կամուրջով և գնան արքայութիւն, իսկ մեղաւորները կամուրջից պիտի գլորուին վայր՝ դժողքի մէջ:

ՀԱՒԱՏՔ

ԱՍՏԱՌԱԹԻՐԻՆ, ՍՐՈՆԵՐ ՆԻ ԿՐԹՆԱԿՈՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ.

Ախալքալաքի հայ ժողովուրդը հաւատում է, թէ երկնքի եօթներորդ «դաթի վրայ մէ օսկէ աթում» է գրած», որի վրայ նստած է սպիտակահեր Հայր Աստուածը, աջ կողմը Յիսուս Քրիստոս, զլիսի վերև Սուրբ Հոգին: Սրանց առջև կանգնած է մարմնով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Ժողովուրդը հաւատում է, որ տիեզերքը ամբողջապէս կտրուելով է Ներսիսեան անհատանելի կամքով և որ առանց Նրա նախորդման մի տերև անգամ վայր չի ընկնում:

Տալով Ներսիսեանը գերագոյն կատարելութեան և իշխանութեան տիպար, նա Նրա էութեան մասին բնաւ չի մտածում. և երբ մինը խիզախում է հարցնել նրան այդ մասին, նա պատմելով հետևեալ գէպքը, համոզում է երբէք չմտածել Ներսիսեան էութեան մասին:

Ասում են, թէ Յակովբ պատրիարքի ժամանակ տասեր կու հայրապետներ հաւաքուեցան և խորհուրդ արին, թէ Ներսիսեանին ինչ է ու ինչով եղաւ: Նրկար մտածեցին, վիճեցին, վերջապէս չկարողացան մի եզրակացութեան հասնել: Յակովբ պատրիարքը տեսնելով 'որ դրանք ոչ մի հետևանքի չեկան, ցանկացաւ ինքը միայնակ քննել և իմանալ: Այս պատճառով կղզիացաւ մի ծովի ափ, խիտ եղեգնուտի մէջ և 12 օր նստած առանց ջրի ու հացի՝ մտածում էր:

Յանկարծ սթափուեց և տեսաւ, որ մի թռչուն ծովից կըտ-
ցով ջուրն առնում, բերում եղի ոտից յառաջացած փոսի մէ-
ջըն է ածում. զարմացաւ և չգիտէր՝ թէ ինչ է անում-իւր-
մում է, թէ խաղում:

Այդ ժամանակ թռչունը Աստուծու հրամանով լեզու
ելաւ ու տաց նրան. «Ի՞նչ ես զարմանում, ես կարող եմ
այս ծովի ջուրը հաւքեցնել այս փոսի մէջ, բայց գու չեմ
կարող Երրորդութեան էութիւնը գլխիս մէջ հաւքեցնել,
լաւ է այլ ևս չմտածես»:

Նա էլ վերջ տուեց ու Երրորդութեան մասին այլ ևս
չմտածեց, այլ մաքուր սրտով հաւատաց ու պաշտեց:

Ընդհանրապէս կանանց դասը սիրում է Ս. Աստուածած-
նին, որին և աղօթում է ծննդաբերութեան, հիւանդութեան
և վշտի ժամանակ. ամենից աւելի սրան են խոստանում մա-
տաղներ և սրա տօնին բազմաթիւ ուխտաւորներ գնում են
Վարձիա՝ Վերափոխման տաճարը, Աղէքսանդրապօլ՝ «Եօթվի-
րաց» պատկերը ուխտ անելու:

Սա Ենովք և Եղիա մարգարէների հետ բնակում է
մարմնով երկնքում բոլորովին զատ միւս սրբերից, որոնք
մնում են արդարների կայանի վերին յարկում:

Ս. Աստուածածնայ մասին պատմում են, թէ քառասուն
կոյսերի հետ ստրերում ծաղիկ քաղում և ճգնում էր: Երբ
թեշիկ էին մանում, միայն սրա մանած սև թելի միջից զա-
նազան գոյնի թելեր էին դուրս գալիս, որից գուշակում էին
թէ սա է լինելու Աստուածամայրը: Երբ ամառն անցկացաւ,
կոյսերն իջան սարից և զանազան գրաւականներով պահ տը-
րուեցան առաքինի մարդկանց: Յովսէփն էլ իւր ուրազը բե-
րեց դրեց ու տարաւ Մարիամ Ս. Կոյսին ձմեռը պահելու:

Մի անգամ, երբ Մամիտմ Ս. Կոյսը գնում էր ազբիւր
ջուր բերելու՝ հրեշտակն երեւեցաւ նրան և աւետիք տուեց,
թէ նրանից ծնուելու է աշխարհի Փրկիչը: Մարիամ Ս. Կոյսը
իւր հնազանդութիւնը ցոյց տալու համար՝ հէնց վերագար-
չին բաթաթը վերցրեց դրեց փորին, որ լղի երեւայ:

Միւս սրբերից ամենից աւելի ժողովրդականութիւն աւ-

նի Ս. Կարապետը, որի պասը մինչև 7 տարի պահողներ կան, և որի «դուռը», Գլխակայ վանքը, ամէն տարի ուխտ են գնում:

Թէ որչափ մեծ նշանակութիւն է տալիս ժողովուրդը Ս. Կարապետի պասին, երևում է հետևեալ տառնգութիւնից:

Մտրիամ Ս. Կոյսը 7 տարի շարունակ պահում է Ս. Կարապետի ծոմն ու պասը: Հրեշտակը գալիս սրտ հոգին առնում, գնում է: Նանապարհին սա տեսնում է իւր մօրը, որի ծծերը երկու օձ ծծում են. տնցնում են. պատահում է հօրը, մինչի կոկորդը աւազի մէջ թաղուած: Ս. Կոյսը հարցնում է հրեշտակին իւր ծնողների չարչարանքի պատճառը, և նա պատասխանում է, թէ մայրը երկու երեխայ է խեղդել, իսկ հայրը կնոջը շատ նեղութիւն է տուել: Ս. Կոյսը խնդրում է հրեշտակից ազատել գոնէ մօրը: Հրեշտակը սըլտնում է երկինք և Հայր Աստծուց պատասխան բերում, թէ Ս. Կարապետի պասը պահէ՝ մայրը առնջանքից կազատի: Ս. Կոյսը համաձայնում է, նորից կենդանանում, գալիս աշխարհ և 3 տարի էլ պաս պահելով ազատում մօրը առնջանքից:

Առաքեալներից Մատթէոսի մասին պատմում են, թէ գընաց մարգակերների մէջ քարոզելու՝ բռնեցին բանդարկեցին: Աստուծու հրամանով Փիլիպպոս առաքեալն էլ ուղարկուեցաւ միևնոյն երկիրը: Երբ սա ևս ծաղրեց նրանց կուռքը թէ այս խրովիլիկն ինչ է, ոսկիները շարել էք գլխին, երկրպագութիւն էք տալիս, սրան էլ բանդարկեցին: Ստեփանոսը փակելուց յետոյ սա գերբնական զօրութեամբ գուրս ելաւ և դռանը կանգնեց: Բոլորը զարմացան. տեսաւ բաւական աղքատներ շարուել են կռատան շուրջը, հարցրեց թէ ինչի են սպասում: Աղքատները պատասխանեցին, թէ քաղցած են, թէ սուրբ ես կշտացրու, գնանք: Փիլիպպոս առաքեալը գաւազանը տնկեց, թղենի դառաւ, թուղ հասաւ և այդ աղքատները կերան կշտացան: Թագաւորը երբ լսեց այդ հրաշքն, եկաւ տեսնելու թղենին: Փիլիպպոս յանդիմանեց սրան և ասաց թէ՝ հրամայիր ջախջախել այդ կուռքը, ապա թէ ոչ կը հրամայեմ բերանից ջուր բղխել և խեղդել բոլորիդ: Թագաւորը չը

Հաւատաց և Փիլիպպոս առաքեալը ցոյց տուեց իւր հրաշքը. կռքի բերանից ջուր բղխաց և ծածկեց ամբողջ քաղաքը մինչի մարդկանց կոկորդը, այս ժամանակ բոլորը աղաչեցին Փիլիպպոս առաքեալին ազատել իրենց և մկրտել: Փիլիպպոս ջուրը դադարացրեց, կործանեց կռուքը և մկրտեց բոլոր բնակիչներին «Հայ-քրիստոնեայ»: Առաքեալներից միայն օտ չնահատակուեց, ուստի և չկարողացաւ մտնել արքայութիւն, և կանգնած մնաց դռանը, մինչև որ 11 առաքեալները 32 պատարագ մատուցին և ընդունեցին նրան ներս:

Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի համար ևս պատմում են. Տիառնընդառաջին, երբ բազմաթիւ կանայք երեխաները գրկելով շտապում էին դիմաւորելու Աստուածամօրը և աղջիկներն իրաւունք չունէին մասնակցելու, մի օրիորդ գնում է մի քար գոգնոցի մէջ և վազում դէպի Ս. Կոյսը: Սրան մօտենալիս յանկարծ լացի ձայն է լսում և նայում, տեսնում է գրկում քարը երեխայ դարձած:

Ժողովրդի շատ քիչ մասին է ծանօթ հին և նոր կտակարանի բովանդակութիւնը, այն էլ փոփոխուած և աւանդութեան կերպարանք ստացած:

Կրօնական գրուածներից ամենից սիրելին, Աւետարանից չետոյ, Նարեկացու աղօթքագիրքն է. հիւանդը խնդրում է գլխին Նարեկ կարգալ բժշկուելու համար. ծննդկանը բարձի տակ Նարեկ է դնում՝ չարերին հալածելու համար. դրագետ ծերունիները Նարեկ են կարդում՝ հոգիները փրկելու համար. իմաստութեան տենչացողները 90 անգամ կարդում են նրա Ղ. երորդ գլուխը, իմաստութիւն ստանալու համար. երկնային կեանքով յափշտակուողները քառասուն անգամ կարդում են նրա «Բարեբանեալը», երկինք համբառնալու համար. բոլոր եթէ չկարողանան անընդհատ 40 անգամ կարգալ՝ կը խելագարուին:

ՀՐԵՑՑԱԿՆԵՐ ԵՒ Ո՞ՐԻՆԵՐ, ԲԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ.

Ջաւախքի Հայ Ժողովուրդը Հաւատում է, թէ Աստուած ստեղծել է իննը դաս Հրեշտակ.— մարդակերպ, թեւաւոր, աներեւոյթ, բարի էակներ, որոնց պաշտամունքն էր փառաբանել Երրորդութիւնը և կատարել նրա հրամանները: Սակայն այս իննը դասից երկուսն ամբարտաւանացել են և ցանկացել Աստուած դառնալ: Տէրը անիծել է նրանց և սրանք երեք օր շարունակ կարկտի պէս երկնքից վայր են թափուել: Եօթը դաս Հրեշտակները խնդրել են ողորմիլ և «Տէր ոգորմեա» են ապել, իսկ մարդիկ զարհուրած «Կեցո՛, Տէր» ազաղակել:

Այս երկու դասը վայր թափուելիս երեք գասի են բաժանուել. մին՝ Պեղծէոն՝ որ մնացել է երկնքի և երկրի միջև, միւսը Սաթայէլ, որ իջել է երկրիս վրայ և երրորդը Լէկէոն, որ անցել է անդունդը: Աստուած տնօրինել է, որ այս վայր թափուած Հրեշտակների տեղը լցնեն բարի մարդկանց հօգիները, ուստի և արս Հալածուած Հրեշտակների երեք գասերն էլ բարի մարդկանց սաստիկ թշնամացել են և ամէն կերպ աշխատում են մոլորեցնել նրանց: Սաթայէլը զբաղ աչքով— ականյայտնի է թափում մարդկանց ու զրում գործած մեղքերը: Լէկէոնը չար երազներով ու տեսիլքներով է մոլորեցնում, իսկ Պեղծէոնը ուղղակի կտրում է հոգիների ճանապարհը և եթէ «բարութեան ձեռագիր» չունին, քաշում տանում է գլխով, սատանաների և մեղաւորների կայանը, ուր ոսկի աթոռի վրայ նստած թագաւորում է Լէկէոնը:

Ժողովուրդն այս վայր թափուած երեք դաս չար Հրեշտակներին կոչում է սատանայ և պատկերացնում է նրանց մարդակերպ, թեւաւոր, բոլորովին սև, մազով ծածկուած, երկար ագիով և կրունկները դէպի առաջ ուղղուած, ոմանք էլ մի կամ երկու եղջիւրով:

Սրանք երկու սեռի են և որդեծնութեամբ աճում ու բազմանում են, միայն երբէք չեն մեռնում: Տղայաբերութեան ժամանակ յաճախ մարդ դայեակ են խափում տառնում, որին և վարձատրում են սոխի կամ սխտորի կպէճով ու Հալուայով:

Սոխի կամ սխտորի կպէճները միւս օրը ոսկի դրամներ են դառնում, եթէ միայն ստացողն անարգելով վայր չէ թափել:

Երկու սեռի սատանաներն ևս մերկ են, միայն կանայք սիրում են հագնել կապել, ուստի և յաճախ ծածկաբար տանում հագնում են նորահարսերի չխաչակնքուած կամ մէջը նշխարք չդրած հանդերձներն և նորից բերում տեղը դնում:

Սատանաներն առաւելապէս բնակում են ջրաղացներում, ձիթահանքներում, գոմերում, այրերում և անմարդաբնակ տներում:

Սրանք կերակրւում են գլխաւորապէս հալուայով, խաւիժով և ծննդկանների փայծաղով:

Խաւիժ եփելու համար գնում են կրակին մի կաթսայ և շուրջը պտտուելով ասում. «Չքին եզն ու ալուրը մէջը, չքին եզն ու ալուրը մէջը»: Կաթսան լցւում է ունեցող, բայց չունիմ ասողների իւղով ու ալիւրով, որք և եփում ուտում են: Բայց նրանք աւելի մարդկանց եփածին են վաղում և ուր էլ որ խաւիժ եփեն, սրանք գլխին կանգնած են: Եւ որպէսզի համեղ մասն իրենց մնայ՝ նրանք տակն են պահում իւղը և թոյլ չեն տալիս «գուռ տալու», այսինքն երեսը տաքածուելու, սպասելով որ գրգալը վայր դնեն, իրենք վերցնեն ուտեն: Մարգիկ էլ այդ իմանալով՝ առանց դրգալը վայր դնելու՝ մի սուռ են խօսում, օր. դուրսը սաստիկ կռիւ կայ, սատանաները խաբւում վազում են դուրս, այս ժամանակ իւղը դուրս է տալիս և մարգիկ վերցնում ուտում են:

Սատանաները սաստիկ սիրում են պարել և շատ անգամ «գաւառը գոռնա» ածողներին խափում տանում են մի ընդարձակ ալք կամ ջրապոց և կամ մի այլ տեղ. ածել են տալիս և մինչև աքաղաղի առաւօտեան կանչը պարում: Սիրում են նաեւ ձի հեծնել և շատ անգամ հեծնում են ու գամի մի ծայրից միւսը քշում, մինչև որ ձին արիւն քրտինք մտած նուաղում կանգնում է: Նրանք շփում են ձիերը և բաշը գեղեցիկ հիւսում:

Մարդկանց խափելու և մոլորեցնելու համար սատանա-

ները շատ անգամ կերպարանափոխում են և երևում են մարդու, մագի, սև շան և այլ կերպարանքով:

Մարդիկ էլ երբեմն յաջողացնում են սրանց բռնել.— ձիու վրայ կուպր են քսում և սատանան հեծած միջոցին կրպչում մնում է վրան, կամ երեւացած միջոցին յանկարծ վրայ են վազում և բռնում: Եւ երբ մի ասեղ շուլուլում են նրա կրծքին, նա այլ ևս չի կարողանում հեռանալ այդ տնից: Բռնողներն երկար ծառայեցնում են նրանց, միայն ինչ որ հըրամայում են, նրա հակառակն են կատարում. դրա համար էլ ծառայեցնողները ցանկացածի հակառակն են ասում:

Բռնուած սատանան ծառայում է մինչև այն ժամանակ, երբ մի երեսայի կամ մի չգիտեցող անձի հանել է տալիս կրծքից ասեղը: Այս ժամանակ սա անիծում է այդ տան ամբողջ ազգատոհմը և անհետանում:

Սատանաների մասին շատ նախապաշարմունքներ կան, այսպէս՝ յօրանջելիս բերանը խաչակնքում են, որ սատանան փորը չմտնի: Անօխթին—գիշերը—ջուր չեն թափում, որովհետև այդ ժամանակ սատանաները 'ղբօսնում են, կարող է նրանց վրայ թափուիլ: Գիշերը փայտով գետնին չեն խփում, որ մի գուցէ չաբերի ձագերին դիպչի և նրանց մայրը անիծէ:

Գիշերը գլխաբաց դուրս չեն գնում, որ չարերը չխփեն: Մութ տեղը ջուր չեն խմում, որ սատանաները մէջը չմտնեն:

Գիշերը հոսող ջրից չեն խմում, որ սատանաները չխփեն: Թոնրի շուրթը ջուր չեն թափում, որ սատանաների ոտներին չլցուի:

Կորցրած իրը պտրտելիս կարծում են, թէ սատանան վերան նստել թաքցրել է, ուզում են խափել վերկացնել, ուստի և ասում են.

Սատանայ, սատանայ

Պոչիտ տակը բանմ' կայ,

Կէսն ինծի՛,

Կէսը քեզի՛:

Սատանաների մասին բազմաթիւ պատմութիւններ կան, որոնցից միքանիսն առաջ ենք բերում այնպէս՝ ինչպէս պատմել են.

Ա.

Մէ գիշերմ' սատանաները գուգան դայեկիմ' ձէն կուտան թը ֆիլան աղի կնիկը ցաւ է, քալէ տղան առ: Ասիկ գելլէ կերթայ: Գերթան մէ մաղարամ' մտնին կը: Մէ կնիկմ' պառկած գլլի. դայեկը սըղան կ'առնէ, կըսէ ջուր բերէք լողացնեմ: Ան սհաթին տաք ջուր բերեն կը, լլլէ կը տաշտը, լողացնէ կը, փաթթէ դնէ կը տղոցկնին կուշտը: Աս փաթթը բիրտան պարկապղւկի ձէն գիմանայ, կուշէ օր Աթոն պարկապղուկը բերնին թրեր չալէ կը, սատանաներն ա, հարս, թաքուոր հեաները, պար բռներ խաղան կը: Աս օր տեսնի կը, դողը բռնէ կը, կըսէ. «Ալ բան չունիմ, թողէք էրթամ»: Բերեն էաղմ սոխի կպէճ կուտան ճամփին կը: Դայեկը տուն օր հասնի կը, ինքն իրեն կըսէ կը թը՝ ֆողը գլխներուն, սոխի կպէճն ա բան է, օր տունին, կըսէ ու թափէ կը, կերթայ գըյնի քնի կը:

Ուտա Աթոն չալէ ու չալէ կը: Մէմ' ա կաշէ օր սատանոց հազած հալուրները իրեն դրկցներուն հալուրներուն շատ լման է, ուսուլով մէմէ կտոր կտուէ դընէ կը ջէբը: Խօրոզ խօսուն սատանէքը ասոր թապալմ' հալուայ, էրկու օսկի կուտան ճամփին կը. գուգայ քնի կը: Դայեկը առաւօտուն գելլէ, հալվրներն օր հագնի կը, գօտկին միջէն էրկու օսկի վար գըյնի կը. հասկընայ կ'օր սոխի կպէճներէն է, վազգէ կը դուս, կպէճները փնտուէ կը չի գտնի, սատանէքը էկած տարած գըլլին: Քու փոշման կէրթայ օր հաց էնէ, իրիկուայ դրած ջուրը հանէ կը, տեսնի կ'օր գունտ գունտ արուն կայ մէջը: Վայ, կըսէ, իրիկունն օր սատանէքը ջուր բերին տղան լողացնելու, աս ջուրն է էղէ:

Աթոն ա դարթնի կաշէ օր՝ հալուան կողքը դրած է, հըմը օսկիքը չկան: Գուռած կտորտանքը կառնէ կերթայ դրկցներուն տները, կըսէ մէմ' ձեր հալվրները բերէք: Բերեն կը կաշէ օր կշտներէն կտուած է: Գտորները դնէ կը քովերը, լաւ բռնեն կը: Գրսէ. իրիկունս սատանէքը ձեր հալվրները տարեր հագեր հարսնիք էին գնացէ, ինչի հանկուս Յիսուս ու Քրիստոս չէք ըսէ օր սատանէքը չտանին:

Բ.

Մէ գիշերմ' ռանջպրին մէկը չոլ տեղմ' պառկի կը: Գէս գիշերին դարթի կ'աշէ օր՝ սատանէքը թոփ էղան մէ մենծ դազանմ' դրին ու «Չքին եղն ու ալուրը մէջը, չքին եղն ու ալուրը մէջը» ըսին հալուայ էփեցին: Էփեցին պըծան, նստան օր ուտեն, մէմ' ա մէկը ատ ռանջ-

պրբին տեսաւ, ընկերներուն ըսաց թը՝ ինի ռանջպարը կաշէ, մեղք է, քիչմ՝ հալուայ ա անոր տանը: Էրկու մենծ աման լըլեն, բերեն ռանջ-պրբին առաջը դնեն կը: Ռանջպարը կուտէ կու ամենները խաշտկնքէ՝ կըսէ Քրիստոսու խաշը վրադ ըլլի: Սատանէքը հալուան կուտեն պրծ-նին, գելլեն դաւուլ գուռնով պար խաղան կը: Խորոզ խօսուն ամենե-րը ժողուեն կ'օր էրթան, էրկուսը գուգան օր ռանջպրբին տարած ամենները տանին: Գուգան տեսնին կ'օր ամեններու չորս բոլորը փուշը պատեր է, չեն մօտենայ, թողնեն քաշուին կը: Հիմի աս ամենները դնեն կը տղոցկնի բարձի տակ, օր չարը չղիպչի:

Գ.

Մէ օրմ՝ մէ մարդմ՝ ինչդ գլի գիշերը չօլը մնայ կը, կերթայ մէ մաղարիմ՝ բերան պառկի՝ չպուխը լըլէ՝ քաշէ կը: Չպուխը լըլէ՝ դարգէ կը, մէմ՝ ա մէ ձէնմ՝ գուգայ. անկաճ կէնէ, տեսնի կ'օր սատանի քա-նիմ՝ տղայ գուգան ու կըսեն կը թը՝ անօթի էնք, անօթի էնք: Ատոնց մարն ա քովերը նստեր՝ գուգէ օր քնցընէ:

— Քիչմ՝ ա կեցիք, կըսէ մարը, քէհու կնիկը տղոցկան է, ցաւն օր բռնէ՝ կերթամ ջիգեարը բերեմ, քէապապ կէնեմ, կուտէք:

Տղաքը քիչմ՝ վախըտ ձէնները կտրեն կը, ետե կէնա գուցը դնեն կը:

— Միք լայ, միք լայ, կըսէ կը մարը, էլէք դուք կըակ էրէք, քե-հու կնկան ցաւը բռնեք է, էրթամ ջիգեարը բերեմ քէապապ էնենք:

«Ջիգեարն օր բերես խեղճը չի մեռնի», կըսեն տղաքը:

— Իհ, կըսէ կը մարը, ետե քէապապի մոխիրը տանիմ քթին դէմ կուտամ՝ սաղնայ կը:

Մարը գելլէ կերթայ, տղաքն ա բերեն կըակ կէնեն: Քիչմ՝ կանցնի՝ մարը գուգայ կը, մէ ջիգեարմ՝ ա ձեռը, բերէ քէապապ կէնէ, տղոցը կուտեցնէ, պառկեցնէ կը: Ինքն ա քովերը էրկնայ կը: Տղաքն օր տես-նին կը օր մարը կնքուարտէ կը, կըսեն. «Ան կնիկը հիմի մեռաւ, մո-խիրը չպիտի տանիս օր լաւնայ»:

— Գլխքար մեռաւ, կըսէ մարը, մէմ՝ ա վեմ պիտի տեղէն վեք էլլէ:

Աս մարթն օր աս բխտուն բաները իմանայ կը, սիրտը կտրաի կը, ալ սատանի մատանի չի աշէ, բիբտան ներս մանի կ'ու, մէ բուրմ՝ մոխիր բռէ փախի կը: Գուգայ քէհենց տուն, կաշէ օր խեղճ տղոցկնին պատնքեր,՝ գլխուն վերեը նստեր շիւան կէնեն կը: «Կեցիք», կըսէ ու բռնով մոխիրը քթին դէմ կուտայ: Մեռելն օ սահաթ էլլէ նստի կը:

Ալ ինչ ուրախութեն:

Դ.

Մէ օրմ' Իշի լուսենց Մոսիկը չոր մնայ կը, քուշիմ բերան նոսի հանգչի կը: Մէմ' ա կաշէ օր էրկու սատանայ կայնիւ իրար հետ խօսին կը: Ասոր շունչը կտուի կը, անկճները կախէ անկաճ կէնէ, օր մէկը մէկալին կըսէ կը թը՝ Վարթէ Գիւլանկենց հարսը տղոցկան է, զընը ջիգեարը բէ ուտենք:

— Թըմ, դու շրտացտան էրկու անգամ գնացի, հրմը ինչ էնեմ օր առջի անգամը խորոզը խօսաց, մէկալին ա անտէր կատուն տղոցկանին վրայ պառկէր էր:

«Ատպէս է օրա՝ զընը մազ էղի, ընկի խաւիժին մէջ՝ կուլ զընը, կտռէ փէ:

— Ատ լաւ ըսիր, կըսէ մէկալին ու դայալ կանցնի:

Աս Մոսիկը սրտոս մարդ գլխի, վնայ, կըսէ, դուք խեղճ հարսին սպանելու միտք ունիք, կէցիք տեսէք ձեզի ինչ օրի կը ցկեմ, կըսէ ինքն իրեն ու գիլլէ դուզ կերթայ Վարդէ Գիւլանկենց տունը: Կաշէ օր հարսը տղոցկան պառկեր է, կէսուրն ա խաւիժ է էրէ, օր տղոցկանին ուտեցնէ: Մօտենայ կը կետուրին, կըսէ. «Քաջան, քիւմ՝ դու էնթին կեցի, խաւիժը ես էփեմ:

Կեսուրը թը՝ ինչի, իմ էփեմիս չնս հանի:

— Հանիմ, չհանիմ, աս խաւիժը ես պիտի էփեմ, կըսէ կ'ու քսոլ թաւան կառնէ կեսուրի ձեռքէն, լամ՝ կէփէ, գալով կ'առնէ, լամ՝ կաշէ՝ կուտայ տղոցկանին: Քանիմ՝ զղալ կուտայ, մէմ՝ ա դոճա մաղմ՝ կը գտնի, կառնէ ու քէօզ կրակին մէջը կը ցկէ: Յկելը կիմանայ, մէմ՝ ա անպէս ճվճղոցն զընի օր աս խեղճ մարդը էրկու անկճով խլիայ կը:

Ե.

Մէ կուզ ջաղջպանմ՝ օրուանմ՝ մէկը մէննակ մնայ կը ջաղացկը: Քնելու օր զըլլի, կաշէ օր սատանէքը դաւուլ զուռնան առաջ խառնիւր գուգան կը: Գուգան ու ատոր ջաղջին օրթան պար բռնեն թռչին կը: Քիւմ՝ կանցնի, ատոնցէն մէկը գուգայ աս ջաղջպանին ձեռքէն քաշէ պարը տանի կը: Աս խեղճը չարասրդ մտնի կը սլարն ու տորտոգայ կը: Սատանէքը կաշեն օր յափի կուզ ունի, խնդան կը վրան ու ձէնները ցկեն կանչեն կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ՝ ա կըզին,

Կուզէ կուզ:

Ասիկա միամտութենով անոնց հետ կանչէ, կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ՝ ա կըզին,

Կուզէ կուզ:

Խորոզ խօսուն պարէն օր գելին, կըսեն. «Աս լաւ մարդ է, իրեն արատը վրան չառաւ, էկէք ասոր կուզը վերցնենք: Կըսեն ու կուզը վերցնեն գելին կերթան կը:

Առաւօտուն ասիկ մութէմութ գէլէ վազգէ կը դրկից ջախջախին քովը, նախ կէնէ թը իրիկունը ոտտանէքը էկան կուզը վերուցին:

«Աս լաւ բախտի էս տիրացէ, կըսէ մէկալ ջախջրպանը, օր ինքն ա քիչմ' կուզեան է էղէ, հըմը ափսոս օր կուզա քոքէն հետ չեն հանէ, Աստուածա սիրես, թող իրիկունս ա ես պառկիմ ջաղացքա, բէալքիմ' իմ կուզս ա վերցնեն:

— Լաւ, կըսէ, պառկի:

Իրիկունէ աս ջախջրպանը գուզայ ասոր ջաղացքը բէալքայէկը: Բէալքայէ, բէալքայէ, հողին գելէ: Գեջտան գէջ սաստանէքը գուզան. ջաղջին օրթան պարը դուռմիշ կէնեն: Քիչմ' ետե ասոր ա կառնեն սլարը թռչին ու կանչեն կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ' ա կըզին,

Կուզէ կուզ:

Աս ջախջրպանս ա միտքը թրեր է օր կուզը քոքէն հետ վերցը-
նել աայ, ճուայ կը:

Կուզը կըզին,

Կուզմ' ա կըզին,

Կուզմ' ա աւելի

Կուզէ կուզ:

Սաստանաների փութկունը պըծնի կը, «կուզմ' ա աւելի գուզէ», կըսեն, ու բերեն առաջի վերցուցած կուզը ասոր մէջքին դնեն կը: Ասիկ գըլլի էրկու դաթ: Ծափ զարնեն, խնդան կը վրէն ու թողնեն կիրթան:

Առաւօտուն ասիկ քիթը կախ գելէ կէրթայ սուջի ջախջրպանին դանգատ կէնէ գլխուն էկածը:

— Խնչ էնեմ, կըսէ առջի ջաղջրպանը, ինծի տաղէս բրին, քեզի ա տաղէս:

2.

Կուռնաչէտ Մուսիկենք տեսնին կ'օր գիշերները իրենց ձիուն եալը դայիմ հուսեն կը. դիմանան օր սատանէքը գուզան ձին հեծնին գոմին մէջը քչեն կը: Բերեն սե ձութ քաշեն կը ձիուն վրան: Սատանան գուզայ հեծնի կանի կը ձիուն: Սապախտան գուզան օր ձին արուն քրտինք է մտեր. սատանամ' ա վրան նստեր է: Մախաթմ' բերեն չուլուն կը միտը, տաք ջուրը լըլեն կը ձիուն վրան, սատանան վրայէն պըծըցընեն կը: Օխթը տարի իշու պէս դատեցնեն կը: Օխթը տարին

օր թրմըմի կը, սատանան մէ պղտի աղջկանմ' աղաչէ կը թը մէմ' իսի մախաթը գիօքսէս հանէ, ան ա չգիտութենէն հանէ կը: Օ սահաթ սատանան գուգայ կայնի կը օղին դլոխն ու կանիծէ, թը ձեր տունը դէքը պակաս չըլլի, ու դայա կ'անցնի: Տէյմ' օր հիմի անոնց անէն դէքը անպակաս է, ինչքան իսարկեն չի իստըկի:

Է.

Պապիս հարը ինչգ զլլի, մէ օրմ' սատանամ' բռնէ կը, ասեղը դէօշը չուլուլէ բերէ կը տուն: Բերէ կը տուն, օխթը տարի բանեցընէ կը, հրմը ինչ օր կըսեն, անիկ թէարսը կէնէ. կըսեն զընը թեզմ' ջուր բէ, կերթայ էազմ ուշանայ, դարտակ գուգայ կը, կըսեն. մի էրթայ հաց բերէ, կերթայ թէզմ' բերէ կը: Օխթը տարին օր թրմըմի կը, աս սատանան պղտի աղջկանմ' կըսէ կը թը՝ ինչ զըլլի, իսի ասեղը հանէս: Աս ա չգիտութենէն հանէ կը: Օսահաթ կըսէ կը թը ձեր ամենեւորուն մէ կուշտը խոռ (պակաս) ըլլի, ես ա ձեր թորամին (սերունդ) թաթուլա ըլլիմ, կըսէ կ'ու պաթմիչ զըլլի. տէյմ' օր հիմի ա մեր ամընեներուն մէ պուռնկը կոտուի կը:

— Հազը մեր տունը հէշ կճուճ սաղ չի մնայ: Իմ պապս ա մէ սատանամ' է բռնէ, կէնա օխտը տարի դատեցըրեր է, եփ օր ազատուեր է՝ անիծեր է թը ձեր տունը սաղ կճուճ չմնայ: Ու աէյմ' օր հիմի մէ պուտուկմ' սաղ չէ մնացէ:

Ը.

Մէ օրմ' Ջախջըպանը ջաղացը մէննակ կը մնայ: Մէննակ կը մնայ, մէմ' ա տեսնի կ'օր մէ սատանամ' է կաւ, դիւմ դիւզ առաջը կայնաւ: Ջախջըպանը վախեցաւ յետ փախաւ, սատանան ա յետ փախաւ ու տնազն էկաւ: Ետե հարցուց թը անունդ ինչ է:

— Ես ընծի, ըսաց ջաղջըպանը, քու անունդ ինչ է:

— Ես ընծի, ըսաց սատանան:

Ջախջըպանը տեսաւ օր սատանան իրեն տնազը կէնէ, վերուց ձէթն ու վրան գլոխը ձեթոտեց: Սատանան ա վերուց ձէթն ու խելառ լամա չըջեց իրեն գլխուն: Փարս չէր տուեր օր սիրտը ցաւի: Ետե ջախջըպանը վերուց կրակն ու մօտեցուց օտփներուն: Սատանան ա օսահաթ խլեց կրակն ու օտփներուն չմօտեցուց, կրակն առաւ, ու բոցը տուեց ջանը: Սատանան հիմի վեր վեր կը թռչի ու ինչ կը ճուայ, ձէնը սաղ աշխարք բռներ է: Ատոր ձէնէն սատանէքը թափան ու հարցնեն կը թը վեմ էրաւ:— Ես ընծի, ես ընծի, կըսէ սատանան, ու պատէ պատ կը զարկուի:

— Դու քեզի օրա, տէ զընը քաչէ, կըսեն սատանէքն ու թողնեն քաշուին կը:

Թ.

Ջաղացն օր հնարեն կը, չախչախ չեն գիտնայ կախէ, բոռով բռնով ցորեն պիտի լըլեն հըլուլիկն, օր աղայ: Մէ օրմ' ինչդ գլլի, ջախ-ջրպանը կըսէ կը թը, տղէք, էսօր ջաղացը անպէս լաւ ալուր աղաց օր: Աս վախթն ա սատանան դուռը գլլի, վոտքը անկէ կըսէ. «Մըլըր չախ-չախ կախեցիք»: Օսահաթ սատանի վոտքի լման չախչախմ' շինեն կախեն կը, ջաղացքը ֆուր, ֆուրը դառնայ կը:

Ժ.

Ինչդ գլլի փուխարայիմ մէկը սատանայիմ' էաչքը մտնի կը: Ասիկ վերցընէ աս ախքտին օսկիմ' կուտայ կը, ու կըսէ կը թը՝ առ տար մանտուէ, քեզի հմար խարջէ, հըմը մէ փարամ' քեսիտ տակը թող, ան ալի կը լցուի: Ախքաար կառնէ կը օսկի՛ն, տանի սառաֆին բողմիշ կէնէ, մէ փարէմ ցկէ կը քեսին տակը, մնացածը խարճէ կը: Քիչմ' կանցնի, կաշէ օր քիսան օսկով լիքն է: Ալ տտոր քէֆին քէֆ չի հասնի, ղոնախանէք կը շինէ, կուտէ խմէ քէֆին կաշէ: Սատանան գուգայ ատոր կըսէ կը թը՝ աս քու փարաներէտ դրկցնեբուտ ա տու, թող անոնք ա քեզի պէս հարստանան, ուտեն խմեն քէֆ էնեն, սալթ քուր ու ախպար ջոկեն: Ատոր ա ջանին միննաթ, իրենէն ինչ կերթայ, կանչէ կը դրկցնեբուն, լաւամարթի գլլի, անմէնքին մէ մէ օսկի կուտայ ու սորվեցնէ կը, թը՝ մէ մէ փարա քիսանեբուտ մէջ թողէք, օր կէնա լցուի: Անոնք ա կուրախնան, ասոր հետ ախպար գլլին, կուտեն խմեն քեֆեբուն կաշեն, ալ պասն ինչ է, ժամն ինչ է:

Ըտը իսի ֆարմասոններն ա օր կան ինչ է, ատոնց ջնսէն էն, վար անցնին բիլաքիմ, աշխարհք մունաբուեցին:

ԺԱ. ¹⁾

Փուխարայութենը քիչմ' սխմեր էր, տունը քանիմ' ջուայ կորկոտ ունէի, բարձայ ձիուն, տարայ Ախալցխա օր ծախեմ: Տարայ Ախալցխա, ձին քաշեցի խանը, կորկոտը տարայ մէյտանը, կամաց կամաց ծախեցի, կոտմ' էրկուս մնաց: Աս էրկու կոտի հմար տէյ իրիկուն բէաքլայեցի միւշտարի չեկաւ, օր ծախէի, սապախտան մութումուլթ էլլէի գայի: Աշեցի օր միւշտարի չի գայ, նստայ կորկոտին վրան ու ձեռքս դրի չեանկիս քիչմ' կնքուարտեցի: Դադրած հարբած մարդ, թէզմ' քունս տանի քնիմ: Մէմ' ա մէ սե մարդմ' ձէն տուեց ինծի, ըսաց. «Ինչ ես իստեզ քնէ»: Ջարթնայ աշեցի օր Լփէի գիշեր է անցէ, ասորդերն էլեր էն, մարդ մուրդ քաշուեր է իրեն տունը:

¹⁾ Պատմողը Սաթխացի Ծաղկար Մկոյ ծերունին էր:

«Խտիկ ինչ է, հարցուց առաջն կայնած մարդը:

— Հէ՛չ, ըսի, կորկոտ էի բերէ ծախելու, քիչմ' մնացեր է, չծախուաւ օր էլլի էրթայի:

«Ե՛ր ինչ գուգես, չեղաւ, չեղաւ, ատ ա ես առնեմ խլըսիս, ըսեց:

— Խնչ կուտաս տու, ըսի, Աստծուն յայտնի է օր կոտր մանէթիմ' էմ ծախէ:

«Լաւ, ըսաց մարթը, չալկէ էրթանք, տունը մօտիկ է, դարտըկէ՝ փարէքն առ դընը:

Էլայ կորկոտը չալկեցի, ընկայ ատոր էտրթին գնացի: Գնացինք էլանք ռապատը, դայրստըններուն մէջ մէ մաղարամ' մտանք, աշեմ իրեք հօտ արծրթէ մաշալաներ վառին կ'ու արևի պէս լուս կուտան: Մաղարին մէջ մարդ չկար: Իստեղ քիչմ' նստէ, ըսաց մարդը, այմի աղան գուգայ փարէքտ կուտայ: Գորկոտը դրի վար, քարիմ' վրայ նստայ: Քիչմ' անցաւ՝ մէմ' ա գաւուլ գուռնի ձէն էկաւ. էս լաւ է, ըսի, ըլլի օր հարանիք ըլլի, դաթի անօթի էմ, լաւմ' կշտանամ կը: Մէմ' ա հարս, աղջիկ, տղայ խաղէն խաղէն էկան, «բարո՞վ կորկոտ ախպար» ըսին ու մէ մէ բուռ առան բերնները ցկին: Նոր օր, ըսի, խէրը գտայ, մէ մէ բուռ առնելէն բիտտուն պտի նաղգեն: Ղորթ ա օր, առոնք կորկոտս իստակ իստկեցին, էլան ձեռք ձեռք բռնեցին ու թռան: Ետե նստան օր հաց ուտեն, ինծի հետ էկող մարդը մէ մենծ լանգեառիմ' փլաւ լցեց բերեց ինծի օր ուտեմ: Անօթի, փորս վեց վեց կէնէ, վրայ ընկայ օր ուտեմ: Չանչս կըղարնեմ տանիմ կը բերանս, կաշեմ բան չկայ, փորս բան չի էրթայ, ըլլի օր, ըսի, քունս գլոխս է, չեմ կընը ուտէ, աչքերս սրբեցի, գեառգիւլէամիշ էղայ, աշեցի օր փլաֆը ալի անպէս ղլխած առաջս է: Առւճմ' զարկի տարայ բերանս, ծամեմ կը, կենա բերանս բան չկայ: Աշեմ անոնք հաւար հաւար կուտեն: Ալ ամօթուս ձէն չհանեցի: Մէ քիչմ' անցաւ ան մարթը լէանգեառովմ' թիթիթ բերեց: Ըսի աս լաւ է, մսերը կտոր կտոր կառնեմ կռծեմ կը, բեալքի բերանս բանմ' մանի: Առայ մսի կտորը, տարայ բերանս, ծամեմ կը, առկէքս իրար կը դիպչի, ցորեն հատիմ' չափ բան ա փորո չի էրթայ: Չարսուրդ բերանս որբեցի, անօթի ծառաւ յետ քաշուայ: Անոնք կերան խմեցին, էլան քիչմ' ա թռան, ու քաշուան գնացին: Մարդը կէնա էկաւ, ըսաց. «Գիշերս ֆոս հանդստի, սապախտան ել, փարաներս առ գընը»: Լաւ, ըսի: Բերեց մէ բմբլէ մինտարմ' ցկեց օր մէջքէս հետ, եօղսնն ա իստակ, փափո՛ւկ: Ո՛ւֆ, ըսի, ասպէս գողնքի մէջ հեշ չեմ պառկէ: Թեզմ' չորերս հանեցի, չիփ չալխցայ, ընկայ գողինքը: Գողինք ընկնիլս իմացայ, կողքս էկաւ քարին, տէյմ' օր հիմի ա ցաւի կշ: Էլայ, աչքերս սրբեցի, հալվրներս հաքայ, քարին վրան կուշ էկայ ու տէյմ' օր լուս նէա քուն, նէա արթուն մնացի:

Սապախտան աշեմ ան մարդը կէնա էկաւ: «Քալէ, ախպար, ըսաց,

քալէ փարաներտ առ զընը: Ելայ հազրուորայ օր էրթամ, ըսեց. Ասպէս զընը, դասապխանի առաջը մէ սև շունմ' 'կայ, քեզի օր տեսնի, քուչուկլեամիչ զլլի, զընի առաջտ կերթայ, անոր էտըթիէն զընը, ան քեզի աղային քովը տանի կը, աղան քու փարէքտ կուտայ:

Գլոխա ուտէ փարաներտ, ըսի մտքիս մէջը, ձեզնէն վեպ է խեր տեսէ, օր ես տեսնիմ, լաւ է օր հոգիս առնեմ ասոնց ճանկէն փախչիմ ազատիմ: Լաւ, ըսի ատոր, կերթամ: Ելայ դուս. ճամփաս զասապխանի կողմն էր. ըսի, ասամ հիմի, անցնինք զասապխանի առջէն աշենք ինչ զլլի: Եկայ դասապխանի քովը, աշեմ մէ սև զազարմ' վազգեց ոտվիցս փաթթըւաւ: Թուա վրէս, քուչուկլեամիչ էղաւ, ետեւ առաջս ընկաւ ու գնաց: Միտքս փոխուաւ, ըսի տեսնինք վերջը ինչ պիտի ըլլի, ընկայ ատոր ետեւն ու գնացի: Գնացի, գնացի, մէմ' ա տեսնիմ մազարեցէմ' մէ մազոտ մարդմ', կրունկները առաջը, դուս էլաւ, ըսաց. «Ինչքան պտի հասնի քեզի»: Ըսի. «Էրկու մանէթ»: Հանեց էրկու մանէթս տուեց: Փարաներն առայ, դառցայ հարցուցի թը առ շունը ինչ շուն է:

— Աս շունը, ըսաց, հարամ ու շառ բերող է, կայնի կը դասապխանի առաջը, թէակար դասապը խափեց, աւել փարայ առաւ, ատ փարան վերցընէ փերէ կը ինծի, թէակար միս առնողը խափեց, աւել միս առաւ, ան յաւել առածը կառնէ գուգայ կը:

ԺԲ.

Դամուրշուն մէկը սահաթ գլոխ շնալլաթ քեզի սատանայ, նալլաթ քեզի սատանայ» կըսէ կը: Սատանի հերսը գելլէ, մարդու դպալով գուգայ ասոր դիքանը՝ կըսէ.

«Ամի ջան, ինծի աշկերտ չեմ վերցնէ: — Ինչի՞ չէ, դուրպան, արի, կըսէ ուստան: Ասիկ ատոր քովը աշկերտ կը մտնի, նստի կը մէ քիօշամ, կառնէ չաքիւճը ձեռքը, Թըխկ-Թըխկ բան շինէ կը: Օրմ' էրկուս կանցնի, ասիկ իրեն ընկերին խրատ կուտայ կ'օր գայ, էրկուսով մէ դեպքմ' խաղան աս ուստին գլխուն: Աս սատանան փիր էխաթարի դպալով գուգայ մտնի կը ասոր խանութը, կըսէ. «Աստեղ ջահիլցնեն կը մարդու»:

— Ինչ, կըսէ ուստան, մարդն ա ջահիլցնեն, նստըրցուցնր ես, ինչ է:

— «Ինչի՞, ինչի՞, կըսէ աշկերտը, ես ֆոս չեմ, ես ջահիլցնեմ կը: Ուստի խելքը հէշ տեղ չի էնէ, հըմը շատ օր կը դօռն, կըսէ, ինչ կէնես էրէ: Ասիկ դովիքն ախել կուտայ, կըսէ թեզցնէ կը, բերէ էխաթարին ձեռքը վոտքը կապէ դնէ կը օճաթը. քթոցմ' գործի ա լըլէ կը գլխուն, կըսէ ուստին. «Անցի փքսին էտեղ փչէ»: Ուստան փուք-

սը փչէ կը ու էրկնցած կաշէ թը խելուտուկը ինչ կէնէ: Կաշէ օր էխախարը վառաւ մոխիր կռուաւ, մէմ' ա քեզին միշէն մէ ջահիլ տղամ' թաւա կայնաւ օճիւին գլխը: Ուստան զարդնդի կը: Սաղ աշխարհ ձէն-ձընուի կը թը ֆիլան դամիւրչուն խանութը փիւր էխտիարնեըուն ջահիլցընեն կը: Աս օր ձէնձնուի կը, մէ թուղջարմ' (մեծ վաճառական) բառնայ կը ձիանը օսկի արծաթ, գուգայ ատոր խանթին առաչը գիշնի, կըսէ. «Ուստա, իմացեր էմ օր դուն էխտիարնեըուն գեանջըցընես կը, տիա աշխարհի օսկին էմ փերէ քեզի, օր ինծի ա գեանջըցընես»:

— Լաւ, կըսէ ուստան, մարդիկտ թող էրթան, էգուց զան քեզի առնեն էրթան:

Աս թուղջարը օսկու բեռները վար թափել կուտայ, մարդոցը ճամփէ կ'ու նես գուգայ: Նես գուգայ, աշկերտը կըսէ ուստին թը՝ սաղ աշխարհըը խօսի կը թը մարիֆէաթը աշկերտինն է, ատոր ա դուն գեանջըցու, թող տեսնին օր քու ձեռքէտ ա բանմ' գուգայ:

— Լաւ հըմը, կըսէ ուստան, ձեռքէս դորթ չի գայ:

«Ինչ է օր, վոտքը ձեռքը կապէ դիւր օճախը, քթոցմ' գործելի ա լից գլխուն, ես ա փուքսը կը փչեմ, քիչմ' պիտի ճուայ բոռայ, գեանջընայ էրթայ»: Ասոր խելքը պառկի կը, բերէ թուղջարին վոտքն ու ձեռքը ամուր կապէ ցկէ կը օճախը, քթոցմ' գործելի ա լրլէ կը գլխուն, ինքն ա կայնի կը գլխուն վերիթին: Աշկերտը կանցնի փքսին ետըթին ու ինչ կը փչէ. բոցը էրկինք գելնէ: Խեղճ էխտիարը ճուայ բոռայ, շատ չապալամիշ գլլի, խիւլասա վառի մոխիր կը կտաի:

Ուստան կաշէ օր էխտիարը մոխիր կռուաւ, շուարի մնայ կը: Ծօսս ինչ էղաւ, կըսէ ու ծնկներուն կը զարնէ:

Աշկերտը խնտըլէն գուգայ առաջ, կըսէ. «Էղաւ, էղաւ, դուն ինչ էնես, շատ էխտիար էր, կրակին չդիմացաւ»:

Ուստան օր շատ տրորուի կը, աշկերտն անոր ումուտ կուտայ թը՝ դարդ մի էնէ, ես քեզի պըծըցնեմ կը, մէմ' ա բիրտան դայպ կանցնի: Ուստան մոլըրի մնայ կը: Մութեմութանց մարդիկը գուգան կըսեն. «Ո՛ր է մեր աղան, գեանջըցուցի՛ր»:

Ուստան կարկըմելէն կըսէ կը թը ձեր աղան փիւր էխտիար էր, կրակին չդիմացաւ, վառաւ:

Վայ, կըսեն, մեր աղային գեանջըցնելու տեղ սրպանեցիր:

Ասոր բռնեն տանին կը թաքաւորին, գանգատ: Թաքաւորը սլեստի կ'էնէ, գիմանայ, հրամայէ կ'օր ատոր տանին կախեն:

Տանին կ'օր կախեն, շուանը ցըկեն կը բուկը, էն է օր պիտի խեղդեն, սատանայ աշկերտը քառսուն ջուխտ շարուխ ումուղին ցկած բիրտան տնկուի կը առաջը: Ուստան օր ատոր տեսնի կը. «Պըծցնէի՛ր պիտի, Աստծա՛ւ խաթէ՛ր, օգնէ, կըսէ»:

— Իստեղ աչէ, իստեղ, կըսէ սատանան, քառսուն ջուխտ չարուխ էմ մաչէ օր քեզի իստեղ էմ հանէ, ալ ի՛նչ պըծըցընիլ:

* *

Ամէն մի երեխայ ունի մի պահապան հրեշտակ, որ թւերը պարզած կանգնում է մանկան սնարին և ձեռի կարմիր խնձորով զբաղեցնում նրան: Սա պահպանում է նրան չարից, կարում է նրա եղունգները, երբ երկարում են: Իսկ երբ երեխան փոքր ինչ մեծանում է, այնպէս որ կարողանում է մօրը լաւ ճանաչել, պահապան հրեշտակը խաղում է նրա հետ, մնաւ բարով ասում և սաւառնում երկինք:

Իւրաքանչիւր մարդու երկու ուսերի վրայ ևս կանգնած են մի մի հրեշտակ: Նրանցից մինը՝ որ կանգնած է աջ ուսին, բարի է և գրում է ձեռի մատենում այդ մարդու գործած բարի գործերը, իսկ ձախ ուսին կանգնածը՝ չար է և գրում է նրա չար գործերը: Վերջին դատաստանին այս երկու մատենները միմեանց հետ համեմատելու են և որն որ գերակըշռեց, այն կողմին պատկանելու է մարդը:

Ժողովուրդը հաւատում է և տան պահապան հրեշտակի, որ բնակում է ալիւրի ամբարի վրայ:

Կան և տաք հացի բարի հրեշտակներ, որոնք հաց թխած միջոցին սաւառնում են թոնրի շուրջը և եթէ մինը նեղացնէ հացթուխին, սրանք խփում են նրան:

Կայ և թթխմորի ոգի, որ թթխմորը վերուցած և խաչակնքած միջոցին հօթն անգամ Երուսաղէմ է գնում, լուս գերեզմանը համբուրում և վերադառնում: Երեկոյին, երբ տան պահապան հրեշտակը գալիս է, սա է բաց անում գուռը և ընդունում նրան: Սրա մասին մի կին պատմում էր.

Թաժայ հարս էմ, կերսանցս տունը խմոր կը շաղուեմ, շաղեցի շաղեցի, ձունն իմ գլխուս, ինչ գիտեմ թը թթխմորը գլխանց պիտի վերցւի: Մէմ' ա աշեմ կեսուրս էկաւ քովս, ըսաց. «Ըխչի, թթխմորը խաչակնքեցիր»: Գլխով էրի թը՝ հըլը չեմ վերուցէ:—Վճւյ, ֆողը գըլխուս, էրաւ կեսուրս ու կարմիր կարմրաւ ըխչի, ըսաց, քու մէրտ, ձունս գլխուն, քեզի հէչ բան չէ սորվեցուցէ: Զիտես օր թթխմորը գլխանց պիտի վերնայ, խաչակնքուի, վար դրուի, օր՝ էթթայ

քէսքվընին հասնի, մէկալ թթխմորներուն հետ օխթը ժում Երուսա-
ղէմ էրթայ, լուս գերեզմանը համըուրէ: Ախր ասքան օր ուշացուցիր,
չէ օր հիմի կերթայ յետ գալողներուն մեզնէն զանգատ կէնէ թը՝ ան-
քան թաթակիշ լմ կէրէ՝ օր թեկերս կոռռեր է: Իրիկուան ա օր տան
պահապան հրեշտակը գայ դուռը ծեծէ, թը՝ թթխմոր, դուռը բաց,
չպիտի բանայ, ըսէ պիտի թը՝ անքան թաթակիշ էմ կերէ, օր թեկերս
կոռռեր է, չեմ կրնը տեղէս էլլէ:

* * *

Բացի հրեշտակներից ժողովուրդը հաւատում է և այլ
ոգիների, որոնցից գլխաւորն է ջրային ոգին, ջրի աղջիկ կամ
փերի ղղին¹⁾: Թէ որպիսի կերպարանքով է ներկայացնում նրան
ժողովուրդը՝ հետևում է հետևեալ պատմութիւնից.

«Գարունքին մալ կարծէի, մէմ՝ ա աշեմ մէ պոյով պուսով, ըռն-
տիկ աղջիկմ՝ էկիր մալի քովը կայներ է: Ըխչի, ինչ գուզես, ըսի, ձէն
չհանեց: Կաշեմ, լուսն էրեսէն կաթէ կը: Մատօ, ճուացի ընկերիս,
արի իսի աղջկան ըռնենք: Աղջիկն օր աս իմացաւ, թողեց ու փախաւ:
Ես ընկայ ետեւը. ան կերթայ, ես ետեւէն. աստից անտեղ հեռու չի ըլ-
լի ինծէն, գիտես, տիրացու ջան, իսպէս կէնեմ թը ըռնեմ (վրայ էր
ընկնում) չեմ կրնայ, կենա առաջ կանցնի: Էազմ տեղ ատոր ետեւէն
վազեցի. մեր Ալէքն ա մալը գուզար, տեսաւ օր մէ աղջկանմ՝ ետեւէն
վազողմ կը, ճուաց. «Ատիկ փերի ղղի գըլլի, Յիսոս Քրիստոս ըսէ»: Աս
ըսելուն պէս աղջիկը գայպն անցաւ: Հըմը աս թերմշի աղջիկը ան-
պէս սիրուն էր օր՝ ըռնէի, ալ հացն ընչուս էր պէտք, ջուրն ընչուս:
Պոյով, պուսով, չէկ չէկ մազերը տէյ օտվիքը, ուսերու վրայով բաց
ցկած: Գիտես, տիրացու, հալաւ չունիր, գլխուն մազերը ծածկեր էին
սաղ գեօվտան: Գիճիլի թութիկ օտվիքը օր գետին չէր գնէ, գիտես
թը կանանչ կը բուսնիր տեղը: Թշերը կարմիր՝ մէկ մէկ խնձոր, ուն-
քերը կամար, աչքերը խոշոր, բերանը պզտիկ, պոկները վարդի թեր,
գիտես թը Աստուած բան չէր ունեցէ, դալամն առեր ատոր նշխեր էր»:

Երեւակայելով փերու ղզուսն որպէս գեղեցկութեան կա-
տարելատիպ, ժողովուրդը նրան մարդկանցից սերած և Աս-
տուածութիւնից անիծուած է համարում:

Ահա այն պատմութիւնները, որով ժողովուրդը բացա-
րում է նրանց ծագումը:

¹⁾ Այս յօդուածը տպուել է La revue des traditions populaires-ի 1895 թ.
№ 1 երես. 1—9.

Ա.

Քրիստոս օր տասանորդ ժողուել կը, շատերը լաւ տղոցն ու աղջկներին պահէին կը, օր ատոնցէն տասանորդ չաւան: Օր ժողուեց պրծաւ, տեսաւ օր բիտտուն դարձըւորածներ էն, հասկըցաւ թը բանը յուր տեղն է, լաւերը պահեր էն, դարձաւ ըսաց թը՝ ալ չկայ: Ըսին թը՝ չէ, չիք: Թը կայ, չիք դառնայ, ըսաց Քրիստոսը: Օսահաթ ատ պահվրտածները չիք դառնան, աներեւութացան: Տէյմ՝ օր հիմի ա ատոնք կան, կուտեն խմեն, աճին բազմանան կը. եւի օր ա սրտերն ուզէ, մարդոց էրեւին կը:

Բ.

Աստու հրամանով օր Նոյը տապանը մտաւ, Աստուած հրամայեց օր տապանի մէջը սուրբ մնան: Էղաւ օր Նոյի Քամ տղան սուրբ չմընաց, ատորէն էղան մէ տղամ՝ ու աղջիկմ: Եփ օր ջուրը քաշուաւ, Աստուած տապանի դուռը բացեց, բիտտուն մէկ մէկ դուս էլան, հըմը ատ էրկու տղին ամթներուն նեսը թողին: Աստուած դուռը կայնած էր, հարցուց թը ալ մարդ չմնաց:—Չիք, ըսին:—Թէ կան, չիք դառնան, ըսաց Աստուած:

Ան սհաթին ատ ախպարն ու քուրը աներեւութացան: Ատ փերի ղղիններն օր կան հիմի ատոնց տղաքն էն: Ատոնք իսկ մարդու պէս էն, հըմը ուզենան կէրենան, ուզենան չեն էրենայ:

Փերի ղղիններն ընկուած են գետերի մէջ, որտեղից շատ անգամ դուրս են գալիս նստում գետի ափին, ժայռերի կամ մօտակայ մի աղբիւրի քարի վրայ և ոսկէ սանրով սանրում իրենց շէկիկ, մինչև ոտները հասնող մազերը: Սրանք շատ անգամ երևում են երիտասարդների և նրանց հետ սիրում: Մի քանիսն էլ կանացի հանգերձով գնում են գիւղ և առանց յայտնելու թէ փերի ղղի են, ապրում են մի երիտասարդի հետ, որից և ունենում են որդիներ:

Այս կէտերի մասին պատմում են հեռեւեալ գէպքերը.

Ա.

Օվայ Թաւթայ գեղէն մէ տղամ՝ մէ օրմ Գիմգիմու ձորով էրթցած վախտը էրկու լսի կտոր աղջիկ գուգան, ձեռէն բռնեն կ'ու քաշեն տանին կը ջրին տակը մէ լաւ օղամ: Տանին կը ատ դարդըրուն օղան, նստեցնեն կը, հալուայ, դաթայ, թիւրլի թիւրլի եմակներ հրամցընեն կը, հետը եարանութեն կէնեն, ծղան հասկնայ կ'օր ատոնք փերի ղղի

էն, գողը բռնէ կը: Նստի դուլայ, աղաչէ կ'օր իրեն թողնեն էրթայ տուն: Ատոնք չին թողնէ, մէ սաղ շաբաթմ' գուրգուրանքով, դռով ատոր պահեն կը ատտեղ: Վերջը տեսնին կ'օր տղան զաֆթ չիլի, գուզէ օր էրթայ, կըսեն. «Էրթաս օրա, փարի հտ գուզաս»: Անիկ խօսք կուտայ օր քանիմ' օրէն դառնայ դայ: Ատ փերի ղղինները բերեն էազմ' արծթէ կոճկներ, ջաւահիր, օսկի կուտան կը ատոր, ջրէն դուս կը հանեն ու ճամբու կը դնեն: Տղան աթալ թափալ տուն գըյնի, պատմէ կը թը փերի ղղինները Գիմգիմու ձորը իրեն բռնեցին տարան իրենց օղան, շաբաթմ' պահեցին. վերջն օր ինքը շատ լացեց, աղաչեց, թողին օր էրթայ, քանիմ' օրէն ալի գայ: Քովի արծրթէ կոճկները, ջաւահիրն ու օսկիներն ա ցըցընէ կը ու կըսէ կը թը անոնք տուին: Սաղ գեղը ձէնձնուի կը ատ բանը. անմենքն ա գուզան փերի ղղիններուն տուածներն տեսնին կը: Տղին ա լամ' մուղաթ կենան կ'օր փերի ղղինները կենա շտանին: Ամիսմ' էրկուս կանցնի չի անցնի, աս աղան խելըռի կը: Սաղ էրկու տարի խելառ պըտըտի, ջրերու ղրաղը նստի կանչէ կը: Մէ օրմ' ա բիրտան գըյնի ջուրը խեղդի կը:

Բ.

Մէ ըռունտ տղամ' պաակուի կը. սաղ տարիմ' կնկանը հետ սիրով ապրին կը: Հնձի վախթը կերթան իրար հետ հնձեն կը արտը: Ըոգն օր կը գօռէ՝ գիշնին գեօլը իրար հետ լողնան կը: Քիչմ' լողնան կը շեն լողնայ, բիրտան կնիկը ջրի միջէն դայալ կ'անցնի: Գնիկ ասթին, կնիկ անթին՝ կնիկ չկայ: Մարդը գուզայ Քեօսայ տէրտէրին քովը Վեց հաղարեանը աշի կուտայ: Քեօսայ տէրտէրը կըսէ կը թը՝ տարիմ' քովս բաղիհաւա ծառայէ՝ կնիկտ դանիմ: Ատիկ կնկանը սիրուն սաղ տարիմ' առանց մէ քող կապէկիմ' ծառայէ կը: Տարին օր թըմըմի կը, տէրտէրը ատոր գիրմ' կուտայ ու կըսէ կը թը՝ առ աս գիրը մութումութ գընը Զօպնի կարմնջին վրայ կայնի. գիրը էրկու մատիտ արան բռնէ. փերի ղղիքը գուզան կ'անցնին, ան վերջինը քուկտ է. գիրկը տղամ' կայ, խլէ տղան ջուրը ցկէ ու իրեն առ գընը: Ատպէս ա կէնէ: Մութումութ կերթայ Զօպնի կարմնջին վրայ գիրը էրկու մատի արան բռնէ կայնի կը: Փերի ղղիքը գուզան կ'անցնին: Ան վերջը մէկմ' գուզայ, գիրկն ա տղամ: Ատ մարթը ճանչէ կը ատոր, վազգէ տղան խլէ ջուրը ցկէ կ'ու իրեն կառնէ կերթայ:

Գ.

Գիմուրդա գեղը Վարթան անունով մէ աղքատ մարդմ' գլլի: Ատոնք մէ պատի արտմ' կունենան, անմէն օր կերթայ արտը պաակի կ'օր մուղաթ ըլլի: Մէ օրմ' ա պառկեք է, կաչէ օր էրկու փերի ղղի էկան քովը պըպըզան: Մենծը վերուց ըսաց թը՝ այսի աղջիկս քեզի

կուտամ, ինչ ա օր պակասութեն ունիս բերեմ կը, իրար հետ ապրէք, հըմը մարդու չըսես. թէակար ըսես՝ ոչ հոգիտ Աստծուն տաս, ոչ մարմինա հոգին, տէյմ՝ օր ես ձեռքս կըծքիտ դնես: Ասիկ ռազի գլխի, փերու զգուն սիրէ կը: Ինչ ա օր սիրտը գուզէ, ատոր մարը բերէ կը: Էազմ՝ վախտ ատոնք սիրով ապրին կը, իրեք տղայ ա կունենան: Մէ օրմ՝ ա Վարթանին կնիկը էրթիկը աղուն փուէ կը, տեքերկնկանն ա կանչէ կ'օր թնդրին ջուրը հանէ: Ատ վախթը Վարթանն ու փերի զգին նեսը սիրուին կէզէ: Տեքերկնիկը նես չի էրթայ թը՝ մարդ ու կնիկ էն նեսը, կնիկն ա էրթեցէն ձէնեըը գիմանայ՝ գիտենայ կը թը մարդը տեքերկնկանը սիրէ կը: Գուգայ մարդուն կառնէ ձեռք անպէս թուք ու մրէ կ'օր՝ շունն ուտէ կը կատղի: Մարդու հոգուն կը հասնի՝ կըսէ կը թը՝ չէ, չէ, գլխէտ բաներ դուս մի տայ, տեքերկնիկտ չէր քովինս, փերի զգի էր:—Թը ինչդ: Ասպէս ասպէս բան. արտը պառկած էի, մարը բերեց տուեց ինծի, խօսք ա տուեց օր սրտէս անցածը բերէ: Գնիկը հանդբտի կը, հըմը աչէ օր խեղճ մարդը մրէն էլաւ մըջուրն ընկաւ: Փերի զգին ալ հեշ քովը չեկաւ, ինքն սկսեց բարակ մանեկ, գողինք ընկաւ, հիմի նէա կը մեռնի, նէա կը լաւնայ: Մարդը հասկըցաւ օր փերու անէծքը բռնեւ է, աղաչանք պաղատանք կէնէ օր փերուն սիրտը կակղնայ, գայ քովը: Խիլառա փերու զգին ընկերտանքը զօռեն իր թը՝ մեղք է, գընը քովը: Ասիկ կառնէ իրեն իրեք աղաքը, գուգայ ասոր քովը նստի, ձեռքը դնէ կը սրտին: Մարդը օ սահաթ հանգէ կը:

Ժողովուրդը երեւակայում է և տղամարդ փերիներ, որոնք սովորաբար ամուսնանում են փերի զգիների հետ: Սակայն սրանցից մի քանիսը բացառութիւն կազմելով՝ մարդկանց հանդերձներով գալիս են գիւղ, ամուսնանում մի գեղեցիկ աղջկայ հետ և միասին ապրում: Կանայք հաւատարիմ են լինում նրանց, քանի որ չգիտեն թէ նրանք փերի են, բայց երբ իմանում են՝ ամէն կերպ աշխատում են սպանել նրանց, այնքով թոնրի մէջ:

Այս մասին ևս կայ հետեւեալ պատմութիւնը.

«Վախտովմ՝ մէ լուսի կտոր աղջիկմ՝ ջուրը էրթցած վախտը անմէն անգամ տեսնի կը մէ ըռնտիկ տղամ՝ աղբրի քարին նստած: Մէմ՝ էրկուս, ասոնք իրար վրայ սէր կապին կը: Իրեք տարի սէր քաշելէն ետեւ պսակուին կը: Գիշերը եփ օր տղան ձեռքը աղջկայ վրան կը դնէ, աղջկայ ջանը դող գելլէ. գիտես թը փշերը ծակծկեն կը: Մէ օրմ՝ ա տղան լողանալու գլխի, աղջիկը դուան ծակէն կաշէ: Գաշէ, մէմ՝ ա տեսնի կ'օր տղան բիրտան օձ դառաւ, օլրուաւ, բաթաթ կտուաւ: Լողա-

ցաւ, լողացաւ, կենայ նորէն մարդ դառաւ: Աղջիկը վախենայ, վազէ դրկցի կնկանը պատմէ կը: Ան ա կըսէ կը թը՝ կայ չը կայ ասիկ փերի է, կրնաս նէ՝ ցկէ թնգիր վառէ, թըչը՝ քեզի ազատում չկայ: Աղջիկը զուգայ տուն, մէկալ օրը հաց էփած տեղը եարանութենով մարդուն կանչէ կը քովը. մէմ՝ ա մէ հացմ՝ կուտ ցկէ կ'ու մարդուն կըսէ թը կախուի հանէ: Ան միամիտ կախուի կը թնգիր թը չը՝ ասիկ օտմնէրէն բռնէ չըջէ կը թնգիր ու խոնչան կորզէ կը բերնին, ինքն ա թողնէ փախչի կը: Քիչմ՝ էտե զուգան կաշեն օր փերին վառելը մոխիր է կռնէ:

Փերի զգիների մասին պատմւում է նաև հեքիաթների մէջ, ուր ասւում է թէ նրանք հրեւում են որպէս մի անպիտան գորտ, հաստ գաւազան (կոպալ), ափսէ և այլն: Մի առ ժամանակ սրանք այս կերպարանքով մնում են և փորձում թէ նախազգալով լարդում են իրենց և այդ գրութեան մէջ: Եւ երբ փոքր ինչ լարգանք են վայելում, ծածկաբար մարդու կերպարանք են ընդունում, տունը աւելում, մաքրում, կերակուրն եփում և ապա նորից կերպարանափոխւում ու պահ մտնում: Այսպէս նրանք շարունակում են, մինչև որ մարդիկ զարմացած դարան են մտնում և նրանց բռնում:

* *

Ջաւախքի ¹⁾ Հայ հարսերն ու կանայք երեքշաբթի լոյս չորեքշաբթի, հինգշաբթի լոյս ուրբաթ և շաբաթ լոյս կիրակի երեկոյեան ժամասացութիւնից յետ այլ ևս չեն աշխատում և առաջաստ չեն մտնում ի պատիւ Չորեքմուտք, Ուրբեթմուտք և Կիրակմուտք ոգիների, որոնց նրանք ծննդաբերութեան պաշտպան են համարում: Սրանցից երկուսը՝ Չորեքմուտքն ու Ուրբեթմուտքը կոյս քոյրեր են, իսկ Կիրակմուտքը կամ Հիշտէկը սրանց երիտասարդ եղբայրը:

Ծննդաբերութեան ժամանակ սրանք գնում են ծննդկանի մօտ, Կիրակմուտքը նստում է դռան յետևը, և կատարում քոյրերի պաշտուէրները—դուռը փակ պահել, ջուր, հաւ-կիթ բերել և այլն, իսկ երկու քոյրերը կատարում են մանկաբարձուհու պաշտօն, լողացնում, բալուլում են երեխային,

¹⁾ Տպուել է La revue des traditions populaires-ի 1895 թ. № 1.

ձուլաձեղ են եփում ծննդկանի համար և այլն: Երբեմն էլ զանազան շնորհքներ են պարգևում նորածնին: Իսկ եթէ նորահարսերը չեն սլափում նրանց՝ այդ երեկոները սուրբ պահելով, նրանք ոչ միայն ծննդաբերութեան միջոցին չեն օգնում, այլև վրէժխնդիր են լինում, երբեմն սպանելով, Երբեմն էլ արատաւորելով նորածնին:

Սրանց մասին պատմում են հետեւեալները.

Ա.

Հարսին մէկը վիրա (միշտ) շորեքմուտք, Ուրբթմուտք, Գիրակմուտք պահէ կէդէ: Ատոր կեսուրը հէշ ուղի չի ըլլի, ու վիրա վրան տալը կը. հըմը ինչ կէնես օր՝ հարսը հաւտին դայիմ գլլի, կեսուրին անկաճ չի լնէ: Պառկելու օրերն օր գուգայ, կեսուրը միտքը դնէ կ'օր ատ հարսէն վրէժն առնէ: Հարսին ցաւն օր բռնէ կը, դուռը կախէ վրան կըսէ. «Տիա ես կերթամ, թող քու շորեքմուտքտ, Ուրբթմուտքտ ազատէ քեզի»: Պառաւը դուռը կախէ, գելլէ հերթիկէն կաշէ: Կաշէ տեսնի կ'օր հարսը ձեռքերը վեր վերուց, «Ա՛խ, շորեքմուտք, Ուրբթմուտք, Գիրակմուտք, դուք իմտըտիս հասնիք, թըշտ ատ պառւէն խէր չկայ», ըսաց: Մէմ՝ ա էրկու հարս, մէ տղամարդմ՝ ներս կը մտնին: Տղամարդը կայնի կը դռան առաջը խզմաթ կէնէ, էրկու հարսը ասոր տղան կառնեն, լողացնեն, բալուկն, պառկեցընեն կը: Պառկեցընեն կ'օրա, կուգեն օր էրթան, հարսը էրկուց գետին շնորհակալ գլլի ատոնցէն ու կաղաչէ կը թը անմէն ջաֆան քաշեցիք, անունն ա դրէք:

Շորեքմուտքը կըսէ.

«Ատոր անունը թող ըլլի Ասատուր.

— Աստուածատուր, կըսէ Ուրբթմուտքը:

— «Ինչ օր ուզէ՝ Աստուած կատարէ, վրայ կը բերէ Գիրակմուտքը:

Ատոնք գելլէն կերթան: Գեսուրն օր ատոնք տեսնի կը, ինքը իրան կուտէ: Ուրիշները տարով մեծնան կը, ասիկ օրով մեծնայ կը, խիլիասա աս պառաւը ալ չի համբերէ, մէ գիշերմ՝ գելլէ, ատ տղին գողնայ կ'ու տանի մէշան ցկէ կը վար, օր գիւանը գան ուտեն: Շորեքմուտքը, Ուրբթմուտքը ու Գիրակմուտքը ատ տեսնին կը, կերթան չոպնին սիրուն քչեն կը դիպա ատ տղան: Տղան օր տեսնի կը օշխըրները՝ կերթայ մէկին բռնէ ծծէ կը: Շոգանը գուգայ տեսնի կը ատ տղին, հարցնէ կը թը՝ վեմ էս, վեմ չես, հարտ մարտ վեմ էն: Անիկ բանմ՝ չի կընը ըսէ, խեղճը մատմ՝ անասուն, ինչ գիտէ հարը վեմ է: Խիլիասա ատ չոպանը կառնէ ատ տղան քովը, իրեն տղայ կէնէ:

«Անունս ինչ է, հարցնէ կը մէ օրմ'»

Աստուր,

Աստուածատուր,

Ինչ օր ուզէ,

Աստուած կատարէ,

կըսէ տղան: Լաւ, կըսէ չոպանը, ասպէս է օրա՝ սիրում օշխար ուզէ: Տղան գուզէ, մէմ' ա կաշեն դորթ օր սիրում օշխար գիպա իրանց գուզայ: Չոպանը ուրախութենէն քիչ մնայ կը թը խելքը թռցընէ: Օշխարը նեւ չերածտան՝ մէմ' ա կըսէ տղին.

Աստուր,

Աստուածատուր,

Ինչ օր ուզէ՝

Աստուած կատարէ,

Պուտուկմ' ա օսկի ուզէ:

Տղան գուզէ: Մէմ' ա դաւն առաջը պուտուկով օսկին գրուի կը: Աս չոպանը արթդ դեովլաթ կը կապէ: Մէ օրմ' աս տղան ինքն իրեն մտօրուի կը, թը աս ինչ օր գուզեմ՝ Աստուած կատարէ կը, արի խնդրեմ Աստծմէն օր մօրս ու հօրս գտնիմ: Խօսքը հըլը բերնէն չեւած՝ աչքը բանայ կ'օր հօրն ու մօր օրթան նստեր է: Հարն ու մարը փաթթուին կը ասոր, ուրախութեններէն չեն գիտնայ թը ինչ էնեն:

Աստուր,

Աստուածատուր,

Ինչ օր ուզէ՝

Աստուած կատարէ,

կըսէ մարը, խնդրէ Աստծմէն, օր աս պատէն ջաւահիր չռռայ, աս պատէն օսկի վազդէ, քեզի գողցող կորցընողն ա՝ վեվ է օրա՝ տրաքի, կտոր կտոր ըլլի: Տղան խնդրէ կը: Խնդրէ կը չի խնդրէ, մէմ' ա կաշեն օր մէ պատէն ջաւահիր չռռաց, մէկալէն օսկի վազգեց, կեսուրն ա մէկալ օտան բիրտան տրաքաւ ու կտոր կտոր էղաւ ընկաւ վար:

Բ.

Մէ ծանդռոտք հարսմ' դլլի, մէ օրմ' տունը մէննակ օր մնա կը, բիրտան ցաւը բռնէ կը: Գնիկը գուլայ Աստծուն կաղաչէ կը թը՝ հըճըպ ինչըդ պիտի ըլլի հալս, մարդմ' բիւա չկայ քովս: Մէմ' ա կաշէ օր քովը էրկու կնիկմարդ էն կայնէ, մէ տղամարդմ' ա դռան յետեր նստեր է: Աս էրկու կնիկմարդը հարցեն կը ասոր թը՝ ինչի՞ գուլաս, ինչ է էդէ: Հարսն ա կըսէ կը թը՝ ըշտը տեսնիք կը, ցաւս բռնեք է՝ քովս ա մարդ չկայ:—Դարդ մի էնէ, ձագօ ջան, Աստծու օղորմութենը մեծ է, կըսեն, բարով ազատուիս կը: Ծուռ տղան աշխարհ գուզայ, ասոնք

տղան կառնեն, լողացնեն, կաղեն, բալուլեն, դնեն կը տղոցկնի կուշտը. վրան խաչակնքեն, մէ խաչ նշխարքմ' ա դնեն կը բարձին քովը: Ետե կերթան եղով հաւկիթ կեփեն, բերեն կ'օր ուտեցնեն տղոցկնին, ասիկ կըսէ կը թը՝ քուրս, ձեր օտացը մեռնիմ, Աստուած ձեզի դըրկեց, դուք վե՛ր էք:

— Ես, կըսէ ատոնցէն մէկը, Չորեքմուտքն էմ, ասիկ Ուրբեթմուտքն է, ինի դուան ետե նստողն ա Գիրակմուտքն է, դուն օր մեր իրիկւրները գործ չէիր էնէ ու սուրբ մնայիր կը (առագաստ չէիր մըտնում) մենք ա քու իմարտիս հասանք:

Գ.

Հարսին մէկն ա Չորեքմուտք, Ուրբեթմուտք ու Հիշաէք հէշ չի պահէ էգէ: Գլի օր ատիկ տղոցկան պառկի կը. չէ՛ օր չարը տղոցկնին հակառակ է, գուգայ կը դուռը թը չը՝ վախթէ դուս խորոզը կանչէ կը: Ատոնք ա ինծի պէս խելացի՝ բռնեն խորոզը մորթեն կը: Չարը նես կը մտնի, մաղ գլի, գընի հարսին շարքթին մէջը: Հարսը խմէ կը շարքաթը թը չը՝ խելքը կանցնի՝ սահաթմ' էտե հանդէ կը: Մէակար իսա առ թերմաշ չարը օր մազի դպալ կուլ կերթայ, փորին մէջ կէնա սատանայ կը դառնայ, հարսին ջիգեարը կուտէ:

Դ.

Մէ հարսմ' ա ալի ատոր պէս Չորեքմուտք, Ուրբեթմուտք ու Գիրակմուտք չի պահէ էգէ: Տղոցկան օր պառկի կը, տղան բալուլեն օրոցկը դնեն կը, քիշմ' ետե կերթան կաշեն օր՝ տղան մորթած է, արունը օլուպի պէս վազգէ կը: Տղոցկանը ծնկին կը դարնէ, մազերը կը փետէ, թը վա՛յ ձունը գլխուս, աս ինչ էղաւ, աս վե՛ր անուշ պալաս արուն լուիկ էրաւ:

Առ վախթը էրկու կնիկմարդ ու մէ տղամարդմ' էրեան կը աչիցը, կըսեն կը թը՝ մենք Չորեքմուտք, Ուրբեթմուտք ու Գիրակմուտքն էնք, դուն օր մեր պատիւը չէիր պահէ, մենք ալ քու տղատ առ օրը ցկինք:

* * *

Ժողովուրդը հաւատում է և մի ականի հրեղէն ոգիների, որոնց Ալ է կոչում:

Կանայք պատմում են.

«Աստուած օր Աթամին ստեղծեց, անոր ընկեր ա ալին ստեղծեց: Ասիկ հրեղէն էր, մէ աչքանի: Աթամ մարմնեղէն, ալը հրեղէն, հէշ իրարու չէին սազէ, ատոր հմար ա Աթամը հէշ չէր սիրէ ալին: Աստուած

տեսաւ օր ալը չկրցաւ ընկերութենէն էնէ Աթամին հետ, Եւային ստեղծեց: Ատ վախտվանից ալը դիւշման ընկաւ Եւային ու անոր ջնսին»:

Աւքերը կանանց վնասում են գլխաւորապէս տղայաբերութեան ժամանակ, երբ մտնում են նրանց փորը և նրանց ու նրանց որդիների փայծաղներն ուտում, որով և սպանում են նրանց: Կանայք հալածում են սրանց Յիսուս Քրիստոսի անունը տալով:

Այս մասին պատմում են.

«Քրիստոս էրթցած վախար մէ ճվճրվոցմ՝ կիմանայ. մօտենայ կաշէ օր՝ ալ է, բռնէ կըսէ կը թը՝ Դուք ինչի մանիք կը ծննդկանների փորը, անոնց ու տղոց ջիգեարը կուտէք: Այլ վառքը գըյնի կաղաշէ կը թը՝ խնայէ, մէմ՝ ա չեմ էնէ: Քրիստոսը չի օղորմանայ: Ասոր մարը գուգայ աղաշէ կը թը՝ իմ մենծ տղիս բաց թող, ուր օր քու անունտ տան մենք վառք չը դնենք: Ջատ օր կաղաշէ, Քրիստոս ա թողնէ կը:

*
* *

Գլխաւորապէս հեքիաթների մէջ ժողովուրդը պատմում է դեերի ¹⁾ մասին, որոնք վիթխարի արարածներ են մինչև եօթն գլխանի: Սրանք վերին աստիճանի ուժեղ են, այնպէս որ ահագին ժայռեր վերցնում և շատ հեռու են ձգում: Սրանց միմեանց հետ կուռիլը ժողովուրդը նկարագրում է իբր ահագին սարեր միմեանցից հեռանում և վրայ վազելով իրար են բաղխում:

Կին դեին պատկերացնում է նա որպէս մի ահագին բըլուր, աջ ծիծը ձախ ուսին ձգած, ձախը աջին, մի փիթից աւելի արճիճ բերանը ձգած այնպէս չըթըթացնելով ծամում է, որ ձայնը «օխտը սարի ետև լսում է»: Ձեռին էլ բռնած մտնում է մի թեշիկ, որի գունտը ջրաղացի մի ահագին քար է, իսկ պոչը մի մեծ գերան:

Չնայելով իրենց սարսափելի ուժին ու հասակին, նրանք շատ միամիտ, պարծենկոտ և յիմար են: Միայն ընդթեամբ հակուած են չարութեան և աշխատում են մարդկանց վնաս հասուցանել:

¹⁾ Ցպուսի է La revue des traditions populaires 1895 թ. № 3 եր. 1—6.

Նրանք բնակում են գետնափոր մեծ և ընդարձակ այրերում, սաղարթախիա անտառների քարանձաւներում, անմահութեան ջրի աւազանի մօտ, ոսկէ խնձորների այգիների մէջ և այլն:

Նրանց բնակարանները լի են ոսկով, արծաթով, անբաւ հարստութեամբ, թանգագին քարերով: Նրանց գոմերում կապուած են հրեղէն ձիեր, որոնք մի ակնթարթում կանցնեն ամբողջ աշխարհը:

Դեւերը թէեւ թշնամի են մարդկային սեռին, ուսում են նրանց միտը, սակայն սիրում են գեղեցիկ աղջիկներին և շատ անգամ փախցնում են նրանց և տանում իրենց այրերը, միասին ապրում: Կնութեան առած աղջկայ սիրտը զրաւելու համար նրանք ամէն ջանք թափում են. գտնում բերում են նրանց, ո՛չ միայն ամէն բարիք, զարգեր, հարստութիւն, այլև ուրիշ կատու և մուկ, որոնք միմեանց յետևից անդադրում վազում են, ոսկէ քեարկէա՛հ, որի մօտ ոսկէ մի աղուէս ու սկունդ միմեանց հետ խաղում են, ոսկէ առի՛ծ և վագր, որ միմեանց հետ կռւում են՝ նրանց զբաղեցնելու համար:

Մարդիկ շատ անգամ ընդհարում են նրանց հետ: Քաջ երիտասարդներն աներկիւղ մտնում են նրանց բնակարանները և զրաւելով նրանց կանանց սիրտը, ճարպիկութեամբ և իմաստութեամբ խփում, մի հարուածով սպանում են դեին, որ կիսամեռ ձայն է տալիս. «Եթէ քաջ ես՝ մի անգամ էլ խփիր»: Իսկ իմաստուն երիտասարդը պատասխանում է.

«Մօրիցս մի անգամ եմ եղել, մէկն էլ հերիք է»: Բայց եթէ սխալուի և հարուածը կրկնէ՝ դեւը կը կենդանանայ և նորից կը կռուի հետը:

Մի քանի դեւեր էլ, մարդկանցից վախենալով՝ իրենց հոգին ճնճղկի նմանութեամբ դնում են մի արկղի մէջ և տանում սև ու ճերմակ ծովերի մէջ պահում, իրենք անհոգի ման գալիս, որ չսպանուին:

Թողնելով հեքիաթների մէջ պատմելու դեւերի մասին, այստեղ առաջ եմ բերում մի կնոջ կռիւ դեւի հետ իւր ամուսնու մահուան վրէժխնդրութեան համար.

«Օխիթը գլխանի գեղին մէկը ինչդ գլխի մէ տղիմ՝ յետըթին զըյնի, սըպանէ կը: Ասոր նշանածը շատ գուլայ էրէրայ կը, կաշէ կ'օր ատով բան չի ըլլի, ղըլըղը փոխէ՝ տղամարդու ղըլըթ կը մտնի, հեծնի կը քեհալան ձիմ՝ ու մղրախը կառնէ ձեռքը, կերթայ օր դեղին գտնի վըէ-ժը առնէ: Էագմ կերթայ, ճամփան էրկու հարամի ռաստ գուգան: Ատոնք գուգեն օր ասոր վըայ տան, հըմը ասիկ օր մղրախը չի խաղցնէ, ու ատոնցէն մէկին ճակտին դնէ՝ տեղն ու տեղը կը մնայ: Մէկալը ձեռք ու վոտք զըյնի, չիտէ հոգին վեր ծակը դնէ օր փրկէ: Ասիկ կառ-նէ ատոր հետը՝ կերթայ: Կերթան օխիթը գլխանի դեղ ղոնախանիմ՝ հաս-նին կը: Ատ կնիկը կըսէ հարամուն թը՝ ձիանը աստեղ բռնէ կեցի, ես կերթամ անոր հետ կուռիմ, թէակէար անոր ալթ Լըի, ինթիխամս (վըէժ) առայ, մէ օֆմ՝ կէնեմ, կեցի, թըչը՝ թոգ ու փախի, ղլոխտ պըծու: Կաշին օր ատ դեղին ղոնախանան հէշ մէ կողմէմ՝ դուռ չունի, մէննակ վերը մէ փանճիւրամ՝ կայ: Թաժայ հարսը կըսէ հարամուն թը՝ առ իսի մխերը զարկ պատին օր բռնեմ վեր էլլեմ: Ան ա ղոճա քարմ կառնէ՝ զարնէ զարնէ՝ մէ մըխմ՝ բիլա չի կընայ զարնէ: Հարսը կառ-նէ մխերը, ձեռքովը զարնէ ու վեր գելլէ: Վեր գելլէ՝ փանճիւրեցէն մտնի կը նեւ. կաշէ՝ դեղ նստեր է, քաշէ կը թուրն ու ատոր օրթայի ղլխուն օր չի զարնէ, արունը չայի պէս չուայ կը, ղլոխը ղլորի, փան-ճիւրեցէն վար զըյնի կը: Հարսը կայնի անպէս մէ օֆմ՝ քաշէ կ'օր, սաղ աշխարհըր ձէն կուտայ: Գիշնի վար, կըսէ հարամուն թը՝ առ ղլոխն էրթանը: Հարամին կաշխատի, կաշխատի, տեղէն բիլա չի կընայ վեր-ցընէ: Հարսը դեղին անկճնեը կը կտուէ, ցիէ կը հապիկան, կերթան: Կերթան ատոր մարթուն գերեզմնին քովը, գերեզմանը բանան կը: Հարսը կըսէ հարամուն թը՝ առուր դատաստընին պարտըկան մնաս՝ թէակէար ինծի աստեղ չթաղես: Տիա ձիս, դեղին խաղնան, իմ դեով-լաթս քեզի փեշքեաշ, կըսէ ու թուրը տնկէ կը գերեզմնին մէջը՝ զըյ-նի վրան, փաթթուի կը մարդուն ու մեռնի կը: Հարամին հողը վրա-նեը կուտայ:

ԱՅԵԼԻՆԻՆԻՆԻՆ, ՀԱՐԱՅԵԼԻՆԻՆ՝ ՏԱՐԻՐԻ, ՓԻՋԻՔԵԼԻՆՆ ԵՐԵՒԱՆԻՆԻՆԻ ԵՒ ԲՆԱԹԵՆԻ ԹԱԳԵՒԱՐԱԹԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Աշխարհի, նախամարդոց, ազգերի, լեզուների ծագման մա-սին Ախալքալաքի Հայ Ժողովուրդը գիտէ միայն Ս. Գրքի պատ-մածը: Միայն սրա վերայ աւելացնում է, թէ՛ երբ Աստուած քաժանեց երկինքն ու երկիրը՝ ջրի մի մասն երկնքում մնաց,

մնացածը կազմեցին Հետևեալ չորս գետերը՝ Մուրատ չայ (Եփրատ), Քուռ (Կուր), Արազ, (Արաքս) և Սև ջուր:

Երկինքը եօթը «դաթ»--շերտ է. առաջին շերտն ամպ է, միւսները ջուր: Երկնքի ծայրը և վերջը ովկիանի վրայ է գրուած:

Երկնային մարմիններից արևն ու լուսինը քոյր և եղբայր են: Մի անգամ քոյրը, արևը՝ ասել է եղբօրը. «Ես գիշերը կը վախենամ ման գալուց, իսկ ցերեկը կամաչեմ, երբ ինձ նայեն»: Այն ժամանակ եղբայրը տուել է քրոջը մի թոփ ասեղ և ասել. «Դու ցերեկը ման եկ, և եթէ քեզ նայեն՝ ասեղները ցցիր նայողի աչքերը, իսկ ես գիշերը ման կը գամ»:

Մի ուրիշ աւանդութիւն ասում է, թէ արևն աղջիկ, լուսինը մանչ է, երբ իրար պատահում են, լուսնի խելքը անցնում, խաւարում է: Լուսնի ճիտն էլ՝ մի արիւնդու տիկ կայ, սա էլ երբեմն տիկը ձգում է արևի վզին, որից նա է խաւարում:

Արևն ամէն օր ծագում և երեկոյեան մայր է մտնում, գնում մօր ովկիանի մէջ հանգստանում է, առաւօտ նորից ծագելու և պտտուելու աշխարհիս շուրջը:

Արևը մայր մտնելուց յետոյ գետինը խաչուած են համարում, դրա համար էլ չեն փորում:

Երկնքի անհամար աստղերից իւրաքանչիւրը պատկանում է մի մարդու և երբ սրա վախճանը հասնում է՝ աստղը վայր է ընկնում: Սրանց մէջ կան և՛ պոչով--գիսաւոր--աստղեր, որոնց երևալը պատերազմ լինելու կամ թագաւոր մեռնելու նշան է համարւում:

Բոլոր աստղերն երկու տեսակ են լինում, բարի և չար: Բարի աստղի տակ ծնածը՝ երջանիկ, չարինը դժբաղդ է լինում:

Աստղերը կարող են զօրութիւն, իմաստութիւն տալ մարդկանց: Գիւմիւրդեցի մի հովիւ մըսում է, տանում են տուն. ճանապարհին մի քարի փոսի մէջ հաւաքուած ջրից խմում է: Գիշերը երազում յատնում են թէ դու սրբացար, որովհետև խմեցիր այն ջուրը, որի մէջ զարկել էր աստղը: Միևնոյն ժա-

մանակ արգելում են նրան ամուսնանալ: Սա ժամակոչ է դառնում և ամեն ինչ գուշակում է: Մինչ իսկ պառկում է դերեզմանների մօտ և իմանում, թէ ննջեցեալները քրիստոնեայ են եղած թէ կռապաշտ:

Աստղերի մէջ երևում է Սանամօր իզը. ժամանակով սանամէրը կնքաւորի մարագից յարդ է գողացել, բայց գողնոցը ծակ լինելով, թափուել է և «իզը» — հետքը — մնացել երկնքում:

Մի այլ աւանդութիւն ասում է, թէ սանամէրը լոկ անցել է կնքաւորի երդիկից և որովհետև սա մեծ մեղք է համարում, այդ պատճառով նրա հետքը դրոշմուել է երկնքում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ յարգգողի ճանապարհին երկնքի պատառք կամ կար է անուանում: Իբր Ջրհեղեղի ժամանակ պատառուել և ալդտեղից ջուրը թափուել է երկիր:

Ծիածանի մասին էլ պատմում են, թէ դա Ասածու գօտին է: Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետները տանում Աստծու մէջքը կապում, ցոյց են տալիս մեզ, թէ տեսէք, «Աստու ողորմութիւնը ձեզնէն չէ պաքսէ», յետոյ դարձեալ քանդում պահում են: Այս պատճառով և՛ ծիածանը տեսնելիս՝ խաչակնքում են, շնորհակալ լինելով Աստուածանից նրա ողորմութեան համար:

Բայց այդ գեղեցիկ լուսալիր երկնքից երբեմն ցայտում է «Աստու կրակը» — կայծակ — չար մարդկանց խփելու:

Այդ գեղեցիկ երկնքի վերայով քառաձի կառքը նստած ճեմում է Եղիա մարգարէն, որի կառքի անիւներից յառաջանում է (ամպի) գոռոց և մորակի զարկից՝ կայծակ: Այդ ընդարձակ երկնքի վերայ հրեշտակները «ջիլիթ» են խաղում և ձեռքերի ջիլիթներով խփում սատանաներին: Սրանք էլ ագատուելու նպատակով մարդկանց մօտ են վազում, նրանց թևի տակ մտնում: Եւ եթէ մարդը խաչ չը հանէ երեսին, որ սատանաները հեռանան իրենից, հրեշտակները կը խփեն թէ սատանային և թէ մարդուն:

Այս պատճառով էլ կայծակի ժամանակ շարունակ խա-

չակնքուելով ծառի, դէզի, սալի, քարի տակ են մանում, իբր, պաշտպանուելու:

Կայծակից, ժողովրդեան խօսքով, կեծակից, Աստու կրակից, յառաջացած հրդեհը մեղաց պատուհաս և ուժից բարձր համարելով՝ չեն աշխատում հանգցնել:

Կայծակը մի կեղացեալ երկաթ է, հրեշտակների ձեռքի ջիւղիւթը, որ երկնքից ընկնում, մանում է գետնի մէջ: Եթէ այս երկաթը գտնեն և դրանից թուր շինեն, այս ժամանակ այդ կայծակի թուրն ոչ միայն մի փարտելով հազար մարդ կը սպանէ, ամէն ինչ, քար, երկաթ, մետաղ կը կտրէ, ալ և խփած միջոցին ինքն իրեն կ'երկարի և կը հասնի նպատակին: Եթէ նրան հոգեւարք հիւանդի մօտ դնեն, նրա զօրութիւնով կառօղջանայ նա: Կայծակի կարապետող փայլակն էլ ովկիանի միջի Լէկէօն ձկան կրծքի փայլն է:

Հողագունտը, ժողովրդի կարծիքով, մի կլոր բան է, մի կարմիր եզի եղջիւրին անշարժ կանգնած: Եզի մօտ կայ և մի ճանճ, երբ սա Աստուծոյ հրամանով մեր մեղաց համար կանգնում է եզի պնչին, եզը շարժում է գլուխը, որից և երկրաշարժ է լինում: Երբեմն էլ երկիրը ծակում է և քամին մտնում մէջը, որից և ժաժ է գալիս:

Գիւղացու կեանքը սերտ կապուած է հողի հետ, որովհետեւ նրանից է ստանում իւր սնունդն ու ապրուստը: Ուստի և սաստիկ սիրում են հողը: «Արգրում, հողիտ ու ջրիտ մեռնիմ, ասում են նրանք, պիտի ըլլի՞ օր մէ օրմ՝ գամ՝ հողըս լիզեմ»: «Քոռ աշեմ այդի գետնին», երգում են նրանք:

Շատ հիւանդներ պանդխտութեան մէջ իրենց գիւղի ջրից բերել են տալիս և խմում:

Ժողովրդի կարծիքով Եղիայի չորս կողմը չորս օգնական են նստած, որոնք սրա հրամանով ամպերը ուռեցնում են «թուլուխների» նման, վայր իջեցնում, որ ծովից ջուր խմէ, յետոյ բարձրացնում, որ անձրեւէ: Հովիւ Մարտիրոսն ուզում էր հաւատացնել, թէ ինքը տեսել է որ ամպն իջել Փարուանայ լճի վրայ ջուր խմել, բարձրացել Ս. Յովհաննէս վանքի վերայ անձրեւել է:

Քամին ժողովրդի կարծիքով յառաջացել է նոյ նահապետի աղջիկների սրնգից: Ոմանք էլ ասում են, թէ չորս հըրեշտակ, կանգնած աշխարհիս չորս կողմը, փչում են, որից և յառաջանում է քամի:

Քամին գիւղացիների համար անհրաժեշտ մի բան է: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մինը թագաւորից գնել է քամին. թեղի ժամանակ բոլոր գիւղացիները հաւաքուել են թագաւորի մօտ և մեծ դին տալով, աղաչելով յետ են գնել, որովհետև առանց քամու նրանք չեն կարող թեղ անել—ցորենը յարդից մաքրել:

Եթէ երկու քամի միմեանց հակառակ փչելով ուրապըտոյտ վեր են բարձրացնում թեթեւ իրեր, կոչւում են *ուսուսանի քամի*:

Փոքրիկ թաթաւներ, որ երբեմն գոյանում են Ախալքալաքի լճերի վրայ, կոչւում են ուշապ: Ժողովրդի կարծիքով ուշապը մի սարսափելի զիշապ է, որ շղթաներով կապուած է երկնքից, գլուխը վեր, պոչը վայր: Սա գոյանում է եղնիկից: Երբ եղնիկը ծնում է, մայրը թողնում մի ժամուայ ճանապարհ փախչում է. ուշապները իջնում, սրան երկինք են քաշում, ուր մեծանալով նա էլ է գառնում ուշապ. իսկ եթէ չիջան, երեք ժամից յետոյ սա վեր է ելնում, կանգնում, այս ժամանակ մայրը տեսնում, գալիս պահում է:

«Անցեալ տարի Խանչալուի լճի վրայ իջաւ. նախ ամպերի միջից ցոյց տուեց զարհուրելի գլուխը, ապա պոչը վայր պարզեց և ցեխը ջրին խառնեց»:

Եթէ սրա շղթաները արձակուին, սա կը կործանէ աշխարհը, իսկ եթէ գլուխը վայր կախուի՝ կը կործանուի աշխարհը:

Արձագանքի մասին ժողովուրդը հետեւեալ կարծիքն ունի. կան սարեր, որոնց մէջը ջրով լիքն է, ահա դրանք են ձայն հանում:

ԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐՈՒԹԻՒՆ, ԿԵԽՆԵՐՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ԿԵԽՆԵՐՈՒԹԻՒՆ.

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ եթէ մինը կարողանայ «Աստու-գօտու»—ծիածանի—տակից անցնել՝ մանչ է սղջիկ, աղջիկ է մանչ կը դառնայ: Իսկ եթէ իւր արմուկը համբուրէ՝ ծիտ կը դառնայ կը թռչի:

Բայց կան կախարդներ, որոնք ձեռքի գաւազանով խփում են մարդկանց, և նրանց զանազան կենդանիների, օրինակ, էշ, գալլ, թռչուն և այլն կերպարանափոխում: Նոյն գաւազանի հարուածով էլ կերպարանափոխուածներին մարդ դարձնում:

Կախարդութիւնն առաւելապէս վերագրում են կանանց, և սրանց մէջ մասնաւորապէս՝ պառաւներին:

«Պոչւոր պառւերները» թէև 'ի ծնէ պոչ են ունենում, սակայն մեծանալիս միայն զարդանում է սրանց պոչը, որով և ստանում են կախարդական շնորհք: Սրանք հեծնում են խրնոցին, օձը մտրակ անում, և երկնքի «օխտը զաթից» թռչում, գնում ուր որ կուզեն: Սրանք գործում են առաւելապէս սիրային յարաբերութիւնների մէջ.—գրաւել մինի սէրը դէպի միւսը, փախցնել անմատչելի սիրուհին և այլն:

Ժողովուրդը համակրութեամբ չի վերաբերում դէպի պոչւոր պառաւները, և երբ մի կին միւսին ուզում է նախատել, «պոչւոր» է անուանում նրան: Որպէսզի կինը այլ ևս կախարդութիւն—պոչւորութիւն—չանի, բռնում նրա պոչը կտրում են: Սրանց մի շնորհքն էլ այն է, որ կարող են աներևոյթապէս շրջել:

Սրանց մասին բացի հեքիաթների մէջ պատմածը, պատմում են և հետեւեալ աւանդութիւնները.

Գանձացի Սպերցոնց Աննան ասում էր. Սպեր էինք օրա՝ձմրան մէ դիշերմ՝ վախտէ դուս դուս էլայ, տեսնիմ, մեր էրթիկը մէ կարասմ՝ է՞գրած: Աս ինչ պիտի ըլլի, ըսի ու գողգողալէն մօտեցայ՝ օր աչեմ մէջը ինչ կայ: Մէջն աչեցի թը չը՝ ստաց ձէնմ՝ էկաւ, ան սհաթին վախէս մտայ կարասն ու կզկթայ. մէմ՝ ա աչեմ, մէ պառամ՝ էկաւ ու հեծաւ կարասը: Գարասը հեծաւ թը չը՝ թռաւ: Գերթայ, ես ա մէջն էմ, քիչ կը մնայ թը լեղիս պատուի: Գնացինք, գնացինք, մէմ՝ ա մէ

չայիր չիման տեղի՝ կայնաւ կարասը: Պառաւր կարսէն իջաւ, աշեմ մէ
դոճա օձմ՝ դամչի է էրէ: Ասիկ իջաւ գնաց: Ան օր գնաց, ես ա կար-
սէն էլայ, ասթին անթին աշեցի, տեսնիմ, պաղ, պաղչայ, հեռուն դո-
ճայ քաղաքմ: Էլայ գնացի պաղչան, քիչմ՝ կանանչ քաղեցի, պաղպըն-
չուն ա հարցուցի թը աս քաղքին անունն ինչ է. ըսաց Մըսըր: Գա-
նանչն առայ կէնա գնացի մտայ կարասը: Քիչմ՝ անցաւ, պառաւն է-
կաւ. սխլամիշ էրի տեսայ օր՝ իսի մեր ձողեր անան է: Էկաւ հեծաւ
կարասը, օձը կէնայ դամչիւնամիշ էրաւ, կարասը թռաւ, դեաղխըվանմ՝
մէջ մեզի բերեց իջուց մեր էրթիկը: Ձողեր անան թէզմ իջաւ ու վա-
զեց տուն: Ես՝ կաննչներս դաստեալեամիշ էրի, գնացի տուն, էր-
կանս կաննչի քէօլմ՝ պատմեցի թը՝ ասպէս, ասպէս բան էղաւ, ձո-
ղեր ապլան պոչուր է: Ատ օրն ա ձողերին մարթը մերն էր. մարթս
մէկ մէկ ըսաց անոր թը՝ ձողեր ապլան կարասը հեծեր, օձը դամչի
էրեր տէյմ՝ օր Մըսըր գնացեր էկեր է: Անիկ հէչ չհատաց: Ատ վա-
խըթը ես կաննչները ցցուցի ու ըսի թը՝ ահան, տեսէք, ձմեռ հա-
տաղայ իսի կաննչները ինծի վեմ կուտայ, ես կարասը մըտայ, անոր
հետ գնացի փերի: Աս օր տեսաւ՝ մարդուս հետ գնացին բռնեցին ձո-
ղեր ապլային, օլի տուին, (չուանով ոլորել) տաք տաք ջուրը գլխէն
վար լցին: Լըլելն իմացան, օսահաթ պոչը դուս էլաւ, թէզմ՝ դանկով
կտրեցին: Ան էղաւ, աս էղաւ, ալ հեչ չը հեծաւ կարասն ու աշխարհք
չափեց ¹⁾:

Մի ուրիշ հարս էլ պատմում էր. Մայիսի վեցն օր գլխի, կեսուրս
վիրա տոցը, բաղի ա ինծի դրկեր կը մէրին, օր երթանք խորոզ չը
խօսած մասրէնի գտնինք բերէնք: Հոգիքս դուրս գուրար կը սաղ օրը
ժուռ գալէն, կըռնայինք չըբէ: Օխտն օր գլխի՝ սապախտան մութը-
մութ կեսուրս գեղեր՝ ահիշը կապեր կը էտեր, գեղեր էրթիկը, հեր-
թոց բալորը ահիշով իրեք ճիզ կը քաշեր, օխտը հատ ա քար նշան
կէնէր թը՝ իսիկ ինծի, իսիկ ինի հարսիս, ու ատ ճգերու բոլորը շա-
րեր կը: Մասրէններն ա կառներ հերթոց, դռան ծակերու առաջը
դարկեր կը, օր պոչուր պառւերները չգան նես մտնին, եղի ու պանը-
րի ախրին քար ցկէն: Մէ տարիմ՝ ա ինծի էին դրկէ մասրի, գնացի՝
չգտայ, ատ տարին պոչուր պառաւը աներևութապէս նախրին կարմիր
կովիմ՝ վրայ նստած, էկեր հերթեցէն մտեր, եղէն պանըրէն գողցեր
էր: Գողերն ա կթէր, լցեր կարասը տարեր էր: Հարսի, հըլը մասրե-
նին անոր հմար է, օր պոչուր պառաւն օր գայ՝ միսը խրի, հըպը ատ
ճիզն ու քարերն ինչի հմար էն: Ծիզը, տիրացու ջան, թըլըսոմն է,
ան ճղի միջէն չի կրնը անցնի, ան քարերն ա՝ բաղդ փորձուկ է, մէ-
կալ օրը կերթայինք վերցնէինք կը, վերիս քարի ալէն օր մըջմուկ էլ-
լեր, անիկ ան տարին բախտաւոր գլխի:

¹⁾ Ցպուել է La Revue des Traditions Populaires-ի 1895 թ. № 4.

Թէ՛ւ այժմ ամբողջ գաւառիս մէջ պոչւորս մականունով պառաւ չկայ, սակայն բազմաթիւ են դրանց մասին պատմուող աւանդութիւններն ու առասպելները, մանաւանդ Հեքիաթների մէջ:

Ժողովրդեան կարծիքով պոչւոր պառաւները գործում են չարերի թելադրութեամբ, դրա համար էլ համակրութիւն չեն վայելում: Այն ինչ կան ուրիշ կախարդներ, ինչպիսիք են օր-եղնգի աշող, նետ դնող, գարի ցկող, փիլթա թափող, թիզ չափող և այլն, որոնք այդ շնորհքը սրբերից են առել և գործում են սրբերի ներշնչմամբ, այս պատճառով էլ բաւական յարգանք են վայելում: Այսպիսիներ գրեթէ տարածուած են ամէն գիւղ և միշտ գործ ունին:

Սրանցից նշանաւորներն հետևեալներն են.

ԵՂՆԳԻ ԱՅԵԼ.

Ախալքալաքի ամբողջ գաւառի Հայ գիւղացիներն Ս. Յարութեան երեկոյին ծնած երեխային եղնգի աշելով կորուստը գտնելու շնորհք են վերագրում:

Երբ ծնում է երեխան, ծնողներն իսկոյն մի գառ են մատղում և նրա աջ թիակը շորերի մէջ փաթաթած պահում են: Երբ երեխան 10—11 տարեկան է լինում, մայրը և բարեկամները պատմում են նրան ինչ շնորհքի տէր լինելը, և հաւատացնում, թէ այս ինչ երազի հիման վերայ այդ շնորհքը տուել է Մայր Աստուածածինը կամ Ս. Կարապետը և կամ մի ուրիշ սուրբ: Ապա տալիս են նրան մատղած դառի թիակը, ցոյց տալիս երեխայի աջ բոյթի եղունգը և ասում. «Նայիր մէջը բան կերեայ, այս ինչ բանը կորեր է, տեղը ըստ և այլն: Երեխան նայում և մի բան է ասում, բոլորն որպէս պատգամ են ընդունում նրա խօսքը: Այսպիսով նա դառնում է եղնգի աշող: Կորուստ ունեցողներն գալիս են մօտը և ասում. «Կորուստմ' ունիմ, գտի»: Սա նայում է եղնգին: Ժողովրդի կարծիքով զանազան իրեր գալիս անցնում են եղնգի միջով, վերջապէս կորուստն է երևում և կանգնում եղնգի

մէջ տեղը: Ապա գալիս է գողը, գողացածը ձեռին, նաև այն-
տեղը, ուր որ դրուած է եղել կամ այժմ պահուած է կորուս-
տը: Եղնգի աշողը նայելով եղնգին՝ կենդրոնացնում է իւր
միտքը և կորուստի տիրոջը կորուստին վերաբերեալ միտին
հարցեր տալուց յետոյ, մի եզրակացութեան գալիս և կամ
նախագգում և մի բան է ասում: Եթէ մի բան չի կարողա-
նում ասել, պատճառ է բռնում, թէ երկու է, կամ օրն
ամպ է, չի երևում. այս ինչ օրը արի, և մինչև այդ օրը,
հարց ու փորձ անում, մի բան ասում է: Աշելուց յետոյ կամ
առաջ ստանում է մի քանի կոպէկ կամ մի քանի ձու:

Առհասարակ բոլոր եղնգի աշողները վախենում են դո-
ղերից, որոնց ով լինելը իբր իրենք յայտնում են ժողովրդին:
Յաճախ, մանաւանդ անչափահաս ժամանակ, գիշերները ե-
րազում տեսնում են նրանց սրերով իրենց վերայ յարձակուե-
լիս: Երկիւղը պատում է դրանց, ուստի և անկողնից վեր
թռչելով վազում, «մօրերու ծոցն» են մտնում:

Բայց քանի գնում երկիւղը նուազում և միայն խիզճն
է սկսում տանջել, որ շատ անգամ սրան կամ նրան իզուր
տեղը գող են բռնել: Եւ շատերը չափահաս ժամանակ դա-
դարում են եղնգի աշելուց, ուստի հինայ են գնում եղնգին,
պատճառելով թէ հինան այլ ևս ցոյց չի տալիս:

ԳՐԻ ՅԿԵԼ.

Գարի ցկելում հռչակ է ստացած Սուլդացի Հեզնար պա-
ռաւը: Սրանով նա գտնում է կորուստը:

Յկելիս վերցնում է 7 զոյգ գարի և մի ցորեն: Գարինե-
րից մինի ծայրը կտրում է և նշանակում թէ սա շէմքն է,
մի ուրիշի ծայրը ցեխոտում, դա էլ կորուստը. միւս հատիկ-
ները մարդիկ են նշանակում, իսկ ցորենը՝ բաղդ, գէռվաթ:
Ապա դաստակը պատում է շորով, մի հայր մեր շշնջում, հա-
տիկներն բուռն ածում, միւս դաստակով ծածկում և երեք
անգամ շարժելուց յետ, վրայի դաստակը վերցնում է և հա-
տիկների դիրքից զուշակութիւններ անում:

Եթէ կորուստը բաղդի, ցորենի մօտ լինի, կը գտնուի, եթէ շէմքի մօտ լինի, տան մէջ է, դարձեալ կը գտնուի: Իսկ եթէ մի կամ մի քանի գարու մօտ լինի, մի կամ մի քանի մարդկանց մօտ է, և այլն:

Այս շնորհքն ևս մի որ և է սուրբ պիտի տայ: Սուրբացի Հեղնարին տուել է Ս. Աստուածածինն ու Ս. Կարապետը «էրածով», այդ պատճառով էլ ամէն անգամ ցկեւիս՝ յիշում է դրանց անունը:

ՆՆՑ ԳՆՆԼ.

Ախալքալաքի գաւառում բաւական նեւ դնողներ կան, որոնք բոլորն էլ, իրենց աստուծեամբ, մի որ և է սրբից են օտացել այդ շնորհքը: Սրանց գործիքներն են՝ մի մեծ մեխ, որ քահանային օրհնել են տուել և մի ալրմազ: Ալրմազի շրջանակի (դասնաղ) պուկին մեխի հաստուծեան ծակ է արած:

Երբ նեւ դնել տուողներ են լինում, սա վերցնում է մեխը, «հայր մեր» ասելով անցնում մաղի շրջանակի ծակի մէջ, ապա երկու ցուցամատով բռնում մեխից և ալրմազը վեր բարձրացնում—«գետնից կտրում»—և «Ս. Սարգիս կամ Ս. Գէորգ (շնորհք տուող սրբի անունը), դու սուտ չհանե՛ս» ասում: Յետոյ արդէն նեւ դնել տուողին ցուցամատը դնել է տալիս մաղի շրջանակի վերայ և բարձր ձայնով կամ մտքին ասում. «Ս. Յակոբ, անընտան մեռնիմ, քեզնէն է. Ս. Կարապետ, օխտն անուանտ զուրբան, քեզնէն է», այսպէս զանազան սրբերի անուններ է տալիս, մինչև որ մաղը պտտւում է: Մաղը պտտուելիս, որ սրբի անունն որ տուել էր՝ այն սրբիցն է հիւանդութիւնը, ուստի և նեւ դնողն ապաշխարանք է դնում. «Գնը դուռը, մատաղ էրէ», կամ «Օխտը գեղ մուրտ մոմ վառէ՛ պրծնիս կը»:

Ընդունելով նեւ գնողի խօսքը որպէս պատգամ, առանց այլ և այլութեան կատարում են:

ՓԻԼԹ ԹԼՓԵԼ.

Ժողովրդեան կարծիքով շատ հիւանդութիւններ յառաջանում են զանազան սրբերից, նայելով, թէ որի պատճառով են պահել կամ որի բարկացրել են. իրենց խօսքերով՝ բոլոր հիւանդութիւնները «մեղաց պատուհաս են», որ չեն վերջանայ մինչև չսպաշխարեն, այսինքն այդ պատուհասը տուող սրբի «սիրտը չաւնեն», մատաղով, բոկոտն ուխտագնացութեամբ, մոմ վառելով և այլն:

Բայց նախ և առաջ պիտի գտնել թէ հիւանդութիւնն ո՞ր սրբիցն է, որովհետև եթէ նա «չողորմանայ, միւս սրբերը իրենց ընկերի խաթեր՝ տէրը չեն ըլլի»:

Իմանալու համար թէ հիւանդութիւնն որ սրբից է՝ «փիլթա մն թալիսլ տալիս»:

Այս բանում հռչակ է ստացել Դիլիսկացի Բադալի կինը, որ այժմ ընակում է Գանձա. սա ընդ և ոչ գաղթականներից է և սովորել է փիլթա թափելն իւր մօրից, որը և իւր հերթին սովորել է իւր մօրից:

Սա իմ ներկայութեամբ բամբակից երեք հատ փիլթա շինեց—մի մատի հաստութեան և մի թիզ երկարութեան ուրոած պատրոյկ—և փաթաթեց ջահրի իլիկին—բարակ երկաթէ ճաղ—ապա խաչակնքելով փիլթան՝ երկուս ծալեց, իլիկը կոխեց ծալի մէջ և երկու ծալը միասին իլիկի վրայ փաթաթեց: Յետոյ նշանակեց թէ սա Աստուածածնից, սա Ս. Կարապետից, սա էլ Ս. Գէորգիցն է և դրեց կիսով չափ ջուր լըցրած քարղանի վերայ, այնպէս որ ջուրը չհասաւ փիլթաներին: Մի ուրիշ քարղան էլ գլխիվայր ծածկեց փիլթաների վերայ: Քառորդ ժամից վերջրեց քարղանը և փիլթաները բացեց: Ս. Աստուածածնի փիլթան երկու ծալից բռնած արձակելիս իլիկը միջից դուրս եկաւ. միւսներինը մնաց մէջը: Կինը բացատրեց թէ հիւանդութիւնը Ս. Աստուածածնից է և առողջանալու համար պէտքէ գնաս Գիւմրի Եսթըվէրքին ուխտ:

Եթէ առաջին անգամ երեք փիլթաներից ոչ մինը չարձակուի, կրկնում է գործողութիւնը, ուրիշ սրբերի անուններ նշանակելով:

Ես շատ խնդրեցի, որ ծածուկ բայտարէ ինձ դրա գաղտնիքը, սակայն նա ինձ անհաւատ կոչեց և պնդեց, թէ սրբերի զօրութեամբ է իլիկը փիլթի միջից դուրս գալիս:

Ես առաջ փիլթան և երկար փորձեցի, մինչև որ գտայ գաղտնիքը,—երկու ծալելիս՝ փիլթայի մի ծալը կտրճ է անում, այնպէս որ իլիկի վրայ փաթաթելիս՝ իլիկը կտրճ ծայրից դուրս է գալիս:

ՄՆՈՑԻՆՊՈՐՏԱՆՔ.

Բոյսեր.

Ժողովուրդը հաւատում է թէ, եթէ շաղկապը այնպէս կպնեն, որ կպնէ մի ամբողջ կտոր լինի և դնեն բարձի տակ, միւս օրը ոսկի կը դառնայ:

Հացի համար ջուր տաքացնելիս խաշակնքում են, որ սատանան վերան չլուացուի:

Հացը գետին գցելը մեղք է, որովհետև թոնիր ընկել, մաքրուել, մկրտուել է:

Մաղած ալիւրի վերայ խաշ են քաշում, որ չարը չմօտենայ:

Սոխի կպլճները կրակի մէջ չեն ձգում որ սխրամոտները չանիծեն:

Կենդանիներ.

Եթէ կատուն հիւանդի վերայ պառկի, կասեն հոգեառ հրեշտակը եկել է, հիւանդը պիտի մեռնի: Բայց որովհետև կատուն արգելում է հոգեառ հրեշտակին հիւանդի հոգին առնելու՝ մահը հեշտացնելու համար կատուն հեռացնում են հիւանդի մօտից:

Սև աղուէսին հրացանով խփելիս ականջները բուրդ են կոխում, որպէս զի աղուէսի ձայնը չլսեն, ապա թէ ոչ՝ կը մեռնին:

Սև կատու չեն սլահում, սատանի եղբայր համարելով նրան:

Կովի գլխին ջուր են ածում, որ կանաչի կապած կաթը բացուի:

Կնքահայր չեղողը հաւ չի մորթում, որ թուրքի մորթ չլինի:

Կիրակի օրը հաւ թուխս չեն դնում, որ ձագերը կաղ չլինին:

Մորթած հաւի քուռնիթները (փորում եղած փոքրիկ հաւկիթները) անպսակները չեն ուտում, որ հարսանիքի գիշերը չդեղնին:

Եթէ շունը ոռնայ, տնեցիներից մին կը մեռնի, ուստի ոռնալիս ծեծում են, որ այլ ևս չոռնայ:

Եթէ մալը — եղջիւրաւոր կենդանիներ — փուշտան՝ թիփի կը լինի:

Եթէ եզները վերե նայեն և հոտմտան՝ անձրե կը գայ:
Արեւով անձրե գալիս, ասում են, եղնիկները կը ծնին:
Կենդանիները ծնելիս սպնդերքը բերլնքսվայր են դնում, որ
կենդանու դուր վայր թափի:
Գովի կաթը չնուագելու համար, սկզբներում կթած կաթը դուրս
չեն տալիս:

Թռչուններ.

Եթէ աքաղաղը կամ հաւը անժամանակ կանչէ՝ կասեն հոգեառ
հրեշտակն են տեսել, տանեցիներէց մինը պիտի մեռնի, ուստի և մոր-
թում են դրանց:

Մարտի 9-ին արագիւրը (լակլակը) վերադառնում է իւր համար
պատրաստուած բունը: Եթէ նրա կտցում մի կտոր լինի, դա նշանա-
կում է, որ պատերազմ, կոտորած է լինելու, իսկ եթէ հացարոյս՝ հա-
ցահատիկների և պտուղների առատութիւն:

Հաւը թուխս գնելիս թուխս դնողը եափուղի ծայրը իւր գլխին
է ձգում, որ ձագը «փումփուլլի» լինի, իսկ եթէ հանդերձի փէշը վեր
ցկէ, «կուտուզ» կը լինի:

Եթէ հաւն անժամանակ կանչէ՝ հանում նրան տան երգիկից
վայր են ցկում, եթէ դէպի թռնիրը գնայ, վատ նշան է, մորթում են,
իսկ եթէ դէպի դուռը գնայ, լաւ է, կուտ են տալիս:

Դ Ե Ղ.

Մ ո լ ը ռ ո Ր ի ց ¹⁾ առողջանալու համար, մերկանում, փաթաթ-
ւում են մէզարի (այծի մազերից հիւսուածք) մէջ և երեք անգամ զը-
նում գլորում 4—7 անգամ ամուսնացող մաշդու կամ կնոջ տան
կտրում:

Եթէ երեխայի բերանը փրփրում է, կնքահայրը իւր թաշկինակը
կամ կոշիկի ծայրը քսում է երեխայի բերանին, որ փրփուրը անցնի
առողջանայ:

Երաշտ ժամանակ իրիցկնկայ բաթաթը (հացառ) գողանում ջրը-
հորն են ձգում, որ անձրե գայ և կամ իրիցկնկանը ձգում են ջուրը
և ջուր ածում վերան:

Նոյն նպատակով կանայք տղամարդկանց գլխարկ ծածկում, հա-
րորի են լծւում և գետն՝ ընթացքին հակառակ վարում: Սրանց քշում
է իրիցկինը:

Երաշտ ժամանակ երեխաները մի ձողի վերայ անց են կացնում

¹⁾ Մարմնի վերայ բշտիկներ են գոյանում և սաստիկ քոր հալիս և մի տեղ
քորելիս, բշտում է միւս տեղը:

մի ցախաւել, վերան ցկում են եափուղ և այդ չամչախաթունը երկու հոգի դռնէ դուռ ման ածելով՝ երգում են.

Պուրպաաիկն էկեր է,
Չալէ շապիկը հագեր է,
Կեմէ դօտիկ կապեր է,
Կարմիր կովէն եղ կուզէ,
Սև հաւէն հաւկիթ կուզէ:

Տնեցիք ամաններով ջուր պատրաստելով հարցնում են.

«Էրթկէն կուզէք, թէ դռնէն» եթէ «դռնէն» ասացին՝ երթիկից են ջուր ածում պուրպատիկի և տղոց վերայ, իսկ եթէ «էրթկէն»՝ դռնից: Միեւնոյն ժամանակ մի հաւկիթ են տալիս:

Անասուններն եթէ սանճու լինին, ծառզարդարի ճիւղով զարնում են, անցնում է:

Կատաղած մարդու գլխին, եթէ 40 օրում չկարողացան բժշկել, մայրը մօխիւր է մաղում, որ մեռնի:

Օձի շապիկը «փափախի» — դտակի — մէջ կարում են, որ գլխացաւ չպատահի:

Արեւ մայր մտնելուց յետոյ մակարթ դուրս չեն տալիս, որ մածունը մակըթուի:

Ցանքի ժամանակ կրակ դուրս չեն տալիս՝ որ ցանքը լաւ լինի:

Գորտնուկից առողջանալու համար գորտնուկի համարով զարի կամ աղօթում ցանում են, կամ մեռելի պատանքի մէջ լցնում: Գարու չորանալու հետ, չորանում է և գորտնուկը:

«Մայիսոցին» — մայիսին — սանդեք դուրս չեն տալիս՝ որ գառնե-րը չքամոտին; նոյնպէս և խնոցին, որ կարագը քիչ չլինի:

Մայիսի եօթին, գիշերը, խորոզխօսուն — հաւախօսին — լողանում են, որ ջուրը տանի ցաւ ու չոռը:

Կարկուտ գալիս՝ աղ են վերև գցում, որ կարկուտը անձրեկի փոխուի:

Տան րարաքաթ.

Տան րարաքաթը պահելու համար՝

Թթխմորը դուրս չեն տալիս:

Մի րան ծախելիս կամ փոխ տալիս, նրա մի մասը կտրում պահում են:

Աղքատին ամբողջ հաց չեն տալիս:

Երեկոյին տունը չեն աւելում: Եւ եթէ ստիպուած լինին աւելելու՝ աւելի ծայրը ճրագի վրայ միջիշ վառում են:

Գիշերը հացի սփռոցը դուրսը թափ չեն տալիս:

Աղբը գիշերը դուրս չեն ածում:

Նոյն նպատակով անձրևի ջրով լուանում են ոտները թոնրի մէջ կախուած:

Կրակի վրայ ջուր չեն ածում, որ օճախը չմարի—տունը չաւիրուի:
Մայիսին 10 աթար են շինում և պատերին կպցնում, որ աթրի բարաքաթը աւելանայ:

Ցան բարաքաթը չպակասելու համար՝ գիշերը կրակ դուս չեն տալիս:

Բարաքաթը աւելացնելու համար ինչ որ վերցնում են, ասում են. «Աստըծու խաչը վրադ»:

Պատի երեսին ջուր չեն սրսկում, որ չաղքատանան:

Ցան մեծը մեռնելիս ոտը լուանում, ջուրն ածում են սնուացքը, որ տան բարաքաթը մնայ:

Հացը չթանգանալու համար կացինը ուսը դուրս չեն գնում:

Հ ի լ ր .

Հիւր կը գայ, երբ քիթ ու բերանը քոր գայ:

Երբ հաց եփելիս գունտը, կամ հաց ուտելիս պատառը ձեռից վայր ընկնի:

Երբ կատուն լուացուի:

Երբ երեսան ոտների միջով նայէ:

Երբ աչքը պաղի:

Երբ ուսը խաղայ:

Երբ գոգնոցի կապը քանդուի:

Երբ վառած մոմի ծայրին բարակ շիւղեր մնան:

Երբ դրգալը ձեռքից վայր ընկնի՝ տղամարդ հիւր կը գայ:

Երբ բապուճը ոտքից ելնէ՝ կնիկմարդ հիւր կը գայ:

Երբ «թերթերունքը բեռ վերցնեն»—թերթեանունքը ճպւռտին —հիւր կը գայ, իւր հետ բեռներ բերելով:

Երբ գունչը կեռայ՝ միրքաւոր հիւր կը գայ:

Երբ հերդիկից շունը ներս նայէ՝ շան երես (թուրք) հիւր կը գայ և այն էլ այն կողմից՝ գէպի որ կողմը որ դառնայ շունը:

Հիւրին շուտ հեռացնելու համար նրա ոտնամանների վերայ աղ են ցանում, կամ ծածուկ ալիւր են ցանում գլխին:

Հիւրը սեղանի վերայ անձեռոցիկը չի ծալում, որ ուշ-ուշ չգայ:

Ծանապարհորդ.

Եթէ մինի ոտը քոր գայ՝ ճանապարհ կերթայ:

Ճանապարհորդը շուտով վերադառնալու համար՝ ճամբու պաշարից հաց են գողանում:

Ծտեկից ջուր են սրսկում:

Բաղանիս են գնում:

Տուն չեն անելում՝ մինչև նրա մի գետ անցնիր:

Գուշակելու համար թէ ճանապարհորդը ուշ թէ շուտ կը գայ՝ երկխային քորել են տալիս իւր գլուխը. եթէ հեռու քորեց, ուշ կը գայ. իսկ եթէ մօտիկ՝ շուտ:

Որպէս զի ճանապարհորդը չվերադառնայ՝ յետեկից պուտուկ են ջարդում:

Ճանապարհորդի բարձը կամ շորերը վերցնում են իրենց տեղից, որ զժգոհ չհեռանայ:

Մազ.

Մազն երկարելու համար Մայիսի 7-ին եթէ անձրև գայ՝ հերարձակ կանգնում են անձրևի տակ:

Նոյն նպատակով բաղանիսում գողանում են երկար մազեր ունեցողի ջրից և իրենց գլխին ածում:

Եւ կամ՝ երկար մազեր ունեցողի մազերն անզգալի կերպով աջ ձեռով բռնում և երեք անգամ տակից անցնում են:

Եթէ երեխաներն աղջիկների մազերին ձեռք տան, մազերը կը թափին:

Մազերը երկարելու համար ուտում են ճիւղ պանիր կամ մսի ճիւղ:

Աղջիկներն ու կանայք այր մարդկանց գլխարկ չեն ծածկում, որպէս զի մազերը չթափին:

Կտրած մազերը վայր չեն թափում, որ գլխները չցաւի:

Ատամ.

Գորտ տեսնելիս պռունկները սեղմում են, որպէս զի գորտերը ատամները չհամրեն, ապա թէ ոչ՝ շուտով կը թափին:

Եղունգ.

Կտրած եղունգը թոնրի շուրթը թաղում են և ասում.

«Եղունկ, դու ֆոս կէցի,

Ագամ, դու վկայ կէցի:

Որպէս զի վերջին դատաստանի օրը գան իրենց գտնին:

Բամբասանք.

Եթէ ականջը կանչէ, այդ նշանակում է, որ իրեն բամբասում են.

Եթէ թոնրի մէջ հացը ծակի՝ «չար բերան կը բացուի» — նոր բամբասող կ'երևի

Յաջողութիւնն եւ անյաջողութիւնն.

Եթէ աջ աչքը խաղայ, գործը կ'աջողի. իսկ եթէ ձախը խաղայ, չի յաջողի:

Եթէ «ջուխտ (զոյգ) սապու գայ», խէր (յաջող) է, եթէ «թաք» (կենտ)—ձախ, անյաջող:

Եթէ աջ բուռը քոր գայ, փող կը մսխէ, իսկ եթէ ձախ բուռը քոր գայ՝ կ'ստանայ:

Եթէ մէջքը կ'եռայ՝ գործը կը յաջողի:

Փռնշտալիս խաշակնքում են երեսը՝ որ գործը յաջող գնայ:

ԲՆԴԳԻ ԵՒ ՃՆԿՆՏՈՂԻ ՄԱՍԻՆ. ԵՐԱՋ, ՏԵՍԻԼՔ ԵՒ ԹԱՎՉԱԻԹԻՆ.

Ախալալքաքի գիւղացի Հայ ժողովուրդը սաստիկ հաւատում է բաղդին և ճակատագրին:—«Թէակէար ղսմէաթ է (բաղդ) գլլի ու գլլի. ճակտի գիրն էտ է, ինչ գուգես էրէ», ասում է նա խորին համոզմամբ և այս երկու գաղափարն տնշարժութեան մէջ է պահում նրան: Ամէն մարդ ունի իւր ղսմէաթը, բաղդը, որովհետեւ նախ քան իրեն ստեղծուիլը, նրա ղսմէաթն է ստեղծուում:

Պատմում են, թէ Մովսէս մարգարէն խնդրել է Աստծուց մի բան էլ ինքն ստեղծել և ստեղծել է օթիզը անասունների գեքից: Իսկոյն սրանք թափուել են Մովսիսի վերայ որ վախենալով բացականչել է, թէ սա ինչ բան է, ես ստեղծեցի, ինչ վերայ թափան:

—Թող առաջ ղսմէաթն ստեղծէիր և ապա իրենց, խրատում է Աստուած, որ իրենց ղսմաթովը ապրէին:

Միւսնոյն ժամանակ լիովին հաւատում են թէ, եթէ ղսմէաթ է՝ ուր է ուր չէ՝ կը գայ կը գտնի իրեն, եթէ մինչև անգամ ինքը խոյս էլ տայ նրանից, իսկ եթէ ղսմէաթ չէ՝ հազար էլ յետեն ընկնի, ոչինչ չի կտրող շահել:

Ժողովրդեան կարծիքով ղսմէաթը կամ դովլէաթը մի երիտառարդ է, ղըռ ձիաւոր:

Մի անգամ սա գնում ծեծում է Գոմ գիւղի Մկրտիչ Սարգսեանի դուռը: Սա հարցնում է թէ ո՞վ է:

—Գու ղսմէաթդ եմ, պատասխանում է ղսմէաթը:

— Հրամմէ նէս, հրաւիրում է Մկրտիչը:

— Օր գամ ինծի ինչդ պիտի պահես, հարցնում է Ղըսմէսթը:

— Կուտեմ, խմեմ, քեֆիս կաշեմ, պատասխանում է Մկրտիչը:

«Ձէ, տսում է, ես քու քովդ չեմ կրնը կենայ»:

Քչում, գնում է սրտ միւս եղբայր Կարապետի մօտ, ծեծում է դուռը և երբ միւսն ոյն հարցերը սրան ևս առաջարկում է, սա պատասխանում է. «Դնեմ կը սնտուկս ղայիմ կողպեմ կը, նէս կուտեմ, նէս կը խմեմ, սալթ երեսիտ սէյը կէնեմ»:

— Հա, տսում է Ղսմէսթը, ես քու քովդ կը բնակըռիմ:

Այնուհետև նա սկսում է հարստութիւն գիզել:

Շատերը պատմում էին.

«Մարթուն մէկը չոպնութեն կէնէ էղէ, սաղ տարին արուն բըրտինք կը մտնի, իրեք սոմառ հաց անճաղ կ'աշխատի, իրեն ընտանին կը պահէ: Գնիկը վիրա կըսէ կը տտոր, թը իրեք սոմառ հացով ինչ ապրուստ գլլի, գնը ժամ, Աստու փէշը բռնէ, բեալքի մէ դուռմ' բանայ: Ասիկ մութմութայ կը կնկայ վրայ թը՝ տէյմ' օր հիմի էլի ցամաք հաց կար ուտելու, հիմի գործս թողնեմ ժամերն ընկնիմ' տեսնիմ ինչ պիտի ուտես: Չարասըզ գեյլէ կերթայ ժամ: Ժամէն օր գելնեն, մէ մարթմ' ասոր կըսէ կը թը՝ արի գնը ոչխարներուս աչէ, համբէ տես թամամ է՝ քեզի մէ սոմառմ' ցորեն կուտամ: Ասիկ վազղէ կը տուն կնկանը հարցնէ կը թը՝ էրթամ. կնիկը կըսէ. ինչի՞ չես էրթայ, աստից յաւել պիտի տան, աշխրքին բանն է: Աս չոպանը գուգայ օր էրթայ՝ մարդը կըսէ. «Ձէ, ախպար, ութը կոտ կուտամ, աւել չաթէ»: Ասիկ կէնայ գուգայ տուն կնկանը հարցնէ կը թը էրթայ: Գնիկը կըսէ. «Սոմառմ' օր չի տայ՝ թող ութը կոտ ըլլի, աստ աքիչ բան չէ»: Ասիկ ետ կը դառնայ օր էրթայ, մարդը կըսէ կը. «Ջուխտըմ' չարուխէն աւելի չեմ տայ, գուգես գընը՝ գուգես մի էրթայ»: Ասիկ կէնայ գուգայ կնկանը կը հարցնէ: Գնիկը կըսէ կը թը՝ «Գլոխքար, թող ջուխտըմ' չարուխ ըլլի, ոտվիքտ էլ է կը ծածկէ»: Ասիկ գեյլէ կերթայ. կերթայ կաշէ կը օր սիւրուն մէ չայիր չիման տեղմ' կարծէ՝ մէ ջահիլ տղամ' ալ մուղաթ կէնայ կը:

— Ախպար, դուն վնվ էս օր աս մարթուն ոչխրտանքը մուղաթ կէնաս կը, կըսէ, անիկ ինծի դրկեց, օր գամ ես մուղաթ կենամ:

«Ես անոր դովեաթն էմ, կըսէ տղան:

— Դու օր անոր դովեաթն էս, իմ դովեաթն ուր է, հարցնէ կը աս չոպանը:

— Տիւն անտեղ ծառին տակը քներ է, կըսէ կը դովեաթը:

Ասիկ գեղէ կերթայ, տեսնի կը օր դորթ ծառիմ տակ ջահիլ տղամ քնած է. կըսէ, կայ չկայ ասիկ իմ դովեաթն է. չորի կը առաջը գուլայ, աղաչէ կը թը. նիթխերս կտրեր է, ուր էս անտէր անտիրական թողէ, ընկեր քնէ: Դովեաթը կը զարթնի՝ կըսէ. «Ինչ գուգես»: Թը՝ առուր հացի կարօտ էնք մնացէ՝ մէ ճարմ էրէ: Դովեաթը հանէ մէ ձեռքը մէ փարամ կը բռնէ, մէկալին տասսը փարայ, կըսէ. «Առոնցէն մէկն առ գնը»: Չոպանը մտածէ կը թը՝ տասն օր առնէ, մէկալ անգամ էրէս չպտի ունենայ բան ուզելու, մէ փարան կ'առնէ:

«Աղահուլթն օր չէրի, մէ փարան առար, հետդ գուգամ», կըսէ դովեաթը: Չոպանը գեղէ գուգայ. գուգայ տեսնի կը օր էրկու տղայ ճամփին օրթան ծեծկըվին կը: Կերթայ քովերը գիմանայ օր մէ քարմ էն գտէ, անոր հմար զարկուին կը՝ թէ վերն առնէ: Հանէ ան մէ փարան կուտայ ատոնց կառնէ քարը, ցկէ կը ջէպը: Գուգայ դռնի ոչխրի տիրոջը կըսէ կը թը՝ գնացի տեսնիմ մէ ջահիլ տղամ մուղաթ կենայ կը, հարցուցի իմացայ օր քու դովեաթդ է էղած էղէ, ալ ինչի ինծի զրկեցի, անիկ մուղաթ կէնայ կը: Ասիկ չափէ մէկէն երեք սոմառ ցորեն կուտայ կը ասոր: Աս մարդը ուրախ, ուրախ կերթայ տուն, ցորենը լըլէ կը ամբարը, քարն ա հանէ թնէ կը թէարաքը: Գիշեր օր գըլլի, կաշն օր քարը լուս կուտայ կը:

Մէ գիշերմ ա բազրկեանի մէկը բեռները թափէ, գուգէ օր կըրակ էնէ: Կաշէ հեռուն մէ լուսմ՝ կ'էրեայ, գուգայ օր մէ անթեղմ ուզէ: Գուգայ դիւզ աս չոպանին տունը, նես կը մտնի, կաշէ օր մէ քարմ թէարաքը լսի մէջ կը վառի, օ սահաթ հասկընայ կը օր անգին քար է: Մէկէն ի մէկ կըսէ կը թը տասսը հազար օսկի կուտամ աստ քարին, կուտմք:

Ունոնք ա լեզուին կը կապեն: Ասիկ օսկիքը կը համրէ, կառնէ քարը կերթայ: Հըմը չոպանին կնկանը աչքը կը խմէ, թեզմ՝ քաղաքը ծախէ կը աստ անգին քարը, օսկիքը կը բառնայ, դառնայ գուգայ կը կենայ աս չոպանին տունն, օր մէ հնարքովմ՝ կնկանը փախցնէ, փարոցն ա, թը կընը, տէր ըլլի: Գուգայ գիշնի, նըստին դոնուշմիչ զլլին, աս բազրկեանը գուգէ օր չոպանին վեարամ բերել տայ, վերցնէ կըսէ կը թը՝ անխեք, տասսը հազար օսկու առած քարտ, տասնըհինգ հազարի ծախեցի:

— Անխեքը դու ես, կըսէ կը չոպանը, ես մէ փարիմ էի առէ, տասսը հազարի ծախեցի:

Բեազրկեանը աս օր գիմանայ՝ օ սահաթ վարամ կը բէրէ, մեռնի կը: Ասոր աշխրբին մալը, դովեաթը մնայ կը չոպանին: Արթը ասոնք

անտից յետև իրենց դովեաթէն ձեռք չեն վերցնէ վիրա, ժամ կերթան ու անոր հմար աղօթք կինէն»:

Ասմէաթը տուէն հրաւիրելու համար՝ դեկտեմբերի 31-ին աղջիկները հեծնում են ակիշը և այս ու այն կողմ վազում ասելով. «Բաղդ, սարն էս, ձորն էս, էկէ»:

Նոր տարու օրն էլ տան պառաւը դնում է սալի մէջ «տարին»—(մի մեծ խմորեղէն), վերան մեղր լցնում և գաւազանը քոթքոթացնելով, դուրս գնում, դառնում դէպի արևելք և ասում. «Դովլէաթ, սարն էս, ձորն էս՝ արի տուն»:

Երեկոյին զանկերը խփելիս ծալքի դռները բաց են տնում, որպէսզի դովլէաթի դռներն էլ բաց լինին:

Վառած հաց են ուտում որ դովլէաթուր լինին:

Ինչպէս ասացի, ժողովուրդը սաստիկ հաւատում է ճակատագրին, իբր Աստուածութիւնը մարդը դեռ չծնած, գրել է նրա ճակատին նրա ամբողջ կեանքը, որից խոտորելու ոչ մի հնար չկայ: ձակատի վերայ երևացող կտրերը նա համարում է ճակտի գիր և լռելեան հպատակում իւր վիճակին. «ձակտիս աս էր գրած, ինչ էնէմ»:

Պատմում են թէ մի վարժապետ մայիսի 7-ին իւր աշակերտներին գրօսնելու է տարել: Յանկարծ գլորած քարը դիպել է մի երեխայի և սպանել: Երբ սրա ծնողները պահանջել են վարժապետից իրենց որդին, սա աղաչել է Աստծուն, որի հրամանով, սպանուած երեխան կենդանացել է և ասել ծնողներին, թէ ինչ էք ուզում ուսուցչից, որ կողմը փախայ, քարը ետևիցս եկաւ, իմ ճակատագիրս էլ այդ էր:

Ժողովուրդը սաստիկ հաւատում է և երազներին: Նրա կարծիքով Աստուածութիւնը, սրբերը, իրենց կամքը յայտնում են մարդկանց երազների մէջ, երբեմն իրենք իսկական և երբեմն սպիտակամօրուս ծերունիների միջոցով:

Երազների միջոցով մինչև անգամ սիրահարուում են: Ոչ միայն հաւատում, և սպասում են որ Ս. Սարգսին աղի կլիկ ուտելուց յետոյ, «զսմէաթ էղած աղջիկը կամ տղան գայ ջուր տայ, այլ և ուրիշ ժամանակ աղջիկ և տղայ երազներում տեսնում են միմեանց և «փութա» են տալիս. փոխարինում են մատանիները, երգում միմեանց գտնել և թմուսնանալ:

Այնուհետև երիտասարդը երգելով օր.

Կանչենք, Օխտն ախպար, ինծի իմտառ գայ,
Աստուածածնայ շնորհքով եսրս ինծի տայ.

Նրջում է գիւղից գիւղ, գաւառից գաւառ, ամէն տեղ
ազատ մտնում, աղջիկներին տեսնում, որ փութա տուող
աղջկան գտնի, իսկ աղջիկը յայտնելով իրեն ծնողներին իրեն
փութա տալը՝ հրաժարւում է ամուսնանալ, մինչև «ղամաթ»
եղած նշանածը չգայ իրեն չգտնի: Ժողովուրդը շատ համակ-
րանքով է վերաբերւում գէպի փութա տուածները, և միջոց
է տալիս նրանց միմեանց գտնելու: Այսպէս աղջկան չեն
ստիպում ամուսնանալ և թոյլ են տալիս գնալ տեսնելու օ-
տարական ճամբորդին և կամ ում նա կը ցանկայ, իսկ սի-
րուհուն փնտրող երիտասարդին ամէն տեղ ընդունում և
հիւրասիրում են:

Երազների միջոցով ստանում են և՛ իմաստութիւն, շը-
նորհք, և՛ օտար լեզուով խօսելու ընդունակութիւն:

Պատմում են թէ Յակովբ պատրիարքը շատ բթամիտ և
տնուս մարդ է եղել, մի օր մնացել է մայր եկեղեցու մէջ
և աղօթելուց յետոյ քնել: Մայր Աստուածածինը երազում
տուել է նրան բաժակը ըմպելու, որով և նա իմաստութիւն
է ստացել:

Բոլոր նետ զնողները, գարի ցկողները, փիլթա թափող-
ները և այլն, հաւատացնում են թէ երազում երևացել է
իրենց այս ինչ սուրբը կամ Մայր Աստուածածինը և իրա-
ւունք է տուել իրենց այս ինչ թովչութեամբ պարապելու:

Գանձացի Աթոյենց Մինասն երեխայութեան ժամանակ,
երբ վրաց մի գիւղում ծառայում էր, վրացերէն չէր հաս-
կանում, ուստի և սխալմութիւններ էր գործում և թակում:
Մի օր ևս այդպիսի պատճառով թողել էր ծառայութիւնը,
փախել, մտել եկեղեցին, որ այնտեղ ծածուկ գիշերի և ա-
ռաւօտ փախչի գայ տուն: Գիշերն երազում տեսնում է Ս.
Նարապետին, որ ասում է իրեն. «Մի վախենա՛, օղուլ, մի
վախենա, առ իսի կորէկը կէ, լեզուն սորվիս կը»: Սա առ-
նում երեք բռն կորէկ ուտում է, առաւօտ զարթնում է

տեսնում որ կարող է վրացերէն վարժ խօսել և հասկանալ: Գնում է գիւղ և շարունակում իւր ծառայութիւնը:

Թէև գիւղերում երազահանութեամբ պարապողներ այժմ չկան, բայց զանազան պառաւներ հռչակ են ստացած երազներ բացատրելում և շատերը, մանաւանդ հարսերը, գիմում են նրանց իրենց տեսած երազները բացատրելու:

Պէտք է ասել և այն, որ այս գաւառի թէ տղամարդիկ և թէ կանայք, մանաւանդ պառաւները, յաճախ երազ են տեսնում և առաւօտ զարթելիս առաջին բանն երազը պատմել ու բացատրելն է լինում: Ոմանք էլ հպարտանում են թէ իրենց երազը «չատալ» է, նոյն օրը կը կատարուի:

Երազահաններ ժողովրդի ձեռքերին չկան, որովհետև շատերը կարգաւ չգիտեն, միայն տիրացուներից և քահանաներից ոմանք գործ են ածում «Հաւախօս» կոչուած երազացոյցը: Իսկ ինքը ժողովուրդը բացատրում է երազը իւր փորձերի վերայ հիմնուած: Այսպէս, օրինակ, եթէ երազում հաց տեսնեն՝ դա «գովելաթ», հարստութիւն է նշանակում, ջուր՝ բարութիւն, ատամ քաշել՝ ազգականի մահը, մահը՝ երկար կեանք, փողը՝ ցաւ, և այլն:

Ժողովրդի, մանաւանդ կանանց նախազգացումն էլ բաւական զարգացած է, և մեծ հաւատ են ընծայում դրան. «Հոգիս վկայէ կը», «Հոգին Սուրբ տուն տուեց». ասում են նրանք:

Ժողովուրդը հաւատում է և՛ տեսիլքի. իբր մարմինն անշարժ մնում է, իսկ հոգին գնում, թափառում դրախտ, դժողք և այլ տեղեր, ապա նորից վերադառնում իւր տեղը: Այս մասին մի Բզաւետցի պատմում էր.

«Օգորմած հոգի դամիւրջի Դիվինն ինչ է, այսի մեր Գօղոսին հարը, ատոր հետ վախտովմ՝ աւի (սրսի) կերթայինք կը. օրմ՝ ա, ինչդ էղաւ Ապուլու դեօշին ըռնտիկ էղնիկմ՝ զարկինք: Գնացինք թը բըռնենք, աչեցինք օր դայալն անցաւ. իսթին, ինթին ընկանք, հոգիքս էլաւ ժուռ դալէն, բանմ՝ ա չդտանք: Ելանք քոռ փոշման էկանք տուն: Քանիմ՝ օր անցաւ, մէմ՝ ա մէ օրմ՝ էաքսընա ատ Դիվինը հիւնտցաւ, քսանը չորս սհաթ մեռածի պէս ընկաւ, սալթ սիրտը տըտըքար կը: Վախեցանք թը մեռնի կը: Մէկալ օրը բիրտան-բիրա էլաւ նստաւ,

արթող խնդրներու էղանք: Հարցուցինք, ախպար, ատ ինչ էղաւ քեզի, քիչ մնաց թէ տամլա էնէինք, հակիտի իսի տղաքը քիւլի ջուր կռուեցան:

—Անա թը, ախպար, հէշ մէմ' չէք հարցնէ թէ ինչ էղաւ:
«Ինչ»:

—Ը՛, մեղայ քեզի Աստուած, (խաշակնքում է):

«Է՛, ախպար, ինչ է, մէմ' պատմէ տեսնինք»:

—Ինչ պատմեմ, պատմելի կը օր պատմեմ:

«Ախր ինչ է էղէ, հոգիներս մի հանէ, է»:

—Էրէկ չէ առջի օրն օր մառալը կպուցինք ինչ է, ըշտը ինծի տարան անտեղ, չորս բոլորս աշեմ տեսնիմ օր մէ դօճա բաղմ', չայիր չիման: Դիպա արեւելք աշեմ օր մէ մարթմ' օսկի աթոռքին վրայ նստեր է. ճերմակ միրուք: Ինծի տեսաւ թը չը՝ դարցաւ ըսաց թը՝ իմ մառալս զարնող աւճին դո՛ւն էս: Ես ա չվախեցայ, չիմշիտակ ըսի թը՝ ես էմ: Անիկ աչքերը խորտեց, ըսաց թը՝ այտի կճուճները տեսնիս կը՝, ձեռքըս մէմ' մէջը կոխէ, աչէ ինչ կայ: Աչեցի էազմ' կճուճ, իսպէս սրճ շարած էր. ձեռքս մէջերը կոխեցի, աշեմ մէ քանիսը լիքն էն թէփով, մէ քանիսը կիսատ. մէկին ա տակը բուռմ' է մնացէ. գիտեմ, ըսաց, ատոնք օր կան՝ մարթուս էօմրն (կեանք) էն, ում թէփն օր պարպի, ան մեռնի կը, այտի մէ բուռմ' մնացածը քուկըտ է, տարիմ' էտե պարպի կը, ինչի քիչմ' չա հոգիտ միտքտ չես բէրէ, ու կերթաս ուրիշին թիւվանք կը նետես: Աս օր ըսաց, սարսմբեցայ, բիրտան յետ զարթայ: Հէշ մէկս ա չհատըցինք, հըմը ինչ էնէս օր, տարին պըտըտեց էկաւ, ան օրը մարդն ա աւանդեց: Ատով հատըցինք օր մարալին ընկած տեղը սուրբ է: Հիմի մենծ տէրտէրին հարսն ա օր քանի քեատեակ ընկնի, անտեղ լուս տեսնի կը: Մենք ա անմեն տարի զարուճը ուխտ կերթանք կը ֆոն, մեռնիմ սուրբ զօրութանը, շատ զօրաւոր է»:

Կան և այնպիսի մարդիկ և առաւելապէս կանայք, որոնք յաճախակի են տեսիլք տեսնում, այսպիսիներին կոչում են քեադեակ ընկնողներ: Սրանք իրենց համարում են մի սրբի «ղուլ» և միայն նրա—իրենց աղայի—կամքն են իմանում և յայտնում ժողովրդեան: Այսպէս Բզաւէտ գիւղի քահանայի հարսը իրենց տան սրբի »Օխտն-ախպօր» զուլն է: Շաբաթը մի կամ մի քանի անգամ, առաւելապէս շաբաթ երեկոներին, սրբի առջև աղօթելիս, սկսում է դողդողալ, յանկարծակի ընկնում է սրբի առաջ, ոտներն ու ձեռքերն խրփում գետնին, բերանից փրփուր արձակում, գոչում և ան-

զգայացած մնում: Գիւղացիներն, որ երկիւղած և զգացուած կանգնում են մօտը, հանում 10 կոպէկից մինչև մի ռուբլի ձգում են նրա ապսէի մէջ և ձեռը դնելով այդ կնոջ վերայ հարցնում, թէ աղադ ալս ինչ հիւանդի, գործի և այլն մասին ինչ կը հրամայէ: Սա էլ մի որևէ բան, յաճախ բոլորովին անկապ և անիմաստ, ասում է: Մի քամի դիւղերում էլ քաղաքի սրիկաները սաստիկ ծեծել են սրանց քեադեակ ընկած միջոցին, որոնք ծեծին չդիմանալով վերկացել փախել են:

Ժողովուրդը հաւատում է և «խորթլախների», իբր անհաւատների ննջեցեալները գիշերները գերեզմանից մարմնով դուրս են գալիս և ընդունելով առաւելապէս շան և այլ կենդանիների կերպարանք շրջում են:

Սրանք յաճախ հետևում են գերեզմանների մօտով անցնողներին և թէպէտ վնաս չեն հասցնում նրանց, սակայն երբ հետները գնում են տուն, առաւօտեան դիակ ին դռնում ու ձգում տան մէջ: Այսպիսի դէպքերում բաճակ կրտում են «խորթլախի» գլուխը և բանալով տան մէջ մի նոր անցք, այդտեղից են հանում դիակը ու տանում թաղում, որ այլ ևս «խորթլամիշ» չլինի:

Երբեմն էլ Աստուած պատժում է կանանց նրանց մարդագայլ դարձնելով: Երբ դրանք մի մութ գիշեր իրենց երեխաներին քնեցնելուց յետոյ, դուրս են գալիս, երկնքից գալի մորթի է ընկնում նրանց վրայ և նրանք գայլ են դառնում, գնում նախ իրենց, և ապա հարևանների երեխաներին ուտում: Նրանց առաջ, ասում են, ամէն փակուած դուռ բացւում է և նրանք ամենայն ճարպիկութեամբ անցնելով ամէն մի դժուարանցանելի տեղից, քանդում են երեխաների բալուղոցները և տանում երեխաներին ուտելու, և կամ բաց են անում նոր գերեզմանները և մեռելներն ուտում: Ոչ մի զէնքով չի կարելի նրանց սպանել կամ վիրաւորել:

Այսպէս՝ միայն գիշերները մարդագայլ, իսկ ցերեկները՝ նախկին կինն դառնալով, սրանք եօթն տարի տանջւում են և երբ եօթերորդ տարին լրանում է, գալի մորթին թռչում:

է նրանց վրայից և նրանք այլ ևս մարդագայլ չեն դառնում: Ասում են, թէ եթէ կարողանան դրանց մորթին գտնել և վառել, նրանք այլ ևս մարդագայլ չեն դառնալ, սակայն նրանք այդ չեն ցանկանում և լուսադէմին տանում մորթիները մի տպահով տեղ պահում են:

ԳՐԱԽՈՐԷ, ՈՒԽՏ, ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ.

Ժողովուրդը համարեա հաւատի էական մասը պաս պահելն է համարում. նրա համոզմամբ պաս չպահողը Հայ քրիստոնեայ չէ, *Ֆառմաստոն է* (բողոքական): Ամենամեծ մեղքը նրանց կարծիքով, պաս ուտելն է. աւանդութիւնը ասում է, թէ մի հարս քահանային իւր արած գողութիւնները, շնուցութիւնը և այլ շատ մեղքեր հեշտութեամբ խոստովանելուց յետոյ՝ դժուարացել է մի մեղքը խոստովանելու: Վերջը քահանայի յորդորով ստիպմամբ միայն խոստովանել է, թէ մի չորեքշաբթի օր սխալմամբ իւղի բերանին դրած հացից մի կտոր կերել է: Սակայն հետզհետէ այս հաւատը թուլանում է, որովհետեւ քաղաքացիները դիւղերում բացարձակ լուծում են պասը և ծիծաղում գիւղացիների վերայ, որ պաս են պահում: Միւսին ժամանակ շատերն էլ վիճում են գիւղացիների հետ և աշխատում ապացուցանել թէ պաս ուտելը մեղք չէ:

Ոչ միայն պասերը առանց այլևայլութեան պահում են, այլ և շատ պաս օրեր ծոմ էլ են մնում: Օրինակ, Սուրբ Սարգսին, մինչև երեկոյ կամ ամբողջ 5 օր, մեծ պասին մինչև ճաշու ժամասացութիւնը և այլն: Դեռ շատերն էլ կամաւոր պաս են պահում և այս առաւելապէս հիւանդի առողջութեան կամ մի նպատակի հասնելու յուսով: Կամաւոր պասերն «ոտք» են կոչում, օր. Սուրբ Աստուածածնայ «ոտքն» եմ բռնէ, նշանակում է Սուրբ Աստուածածնայ պասից զատ մի շաբաթ առաջ էլ կամաւոր պաս եմ բռնել: Առաւելապէս պահում են հետեւեալ կամաւոր պասերը. ա. 9 դաս հրեշտակաց, բ. Խորթըրթողի, Ս. Գէորգի ոտքը, գ. Ս. Յա-

կորայ ոտքը (Սրբակոր), դ. Հրեշտակապետաց ոտք. Համբար-
ձուձի ուրբաթ օրից մինչև վարդավառի կիրակին, բացի շա-
բաթ և կիրակի օրերը: Կամաւոր պասերը պահելուց յետոյ
նոյն սրբին ուխտ են գնում:

Ուխտն անելն ու ուխտագնացութիւնը սաստիկ զարգա-
ցած է Ախալքալաքի գաւառում:

Հիւանդի ամենազօրաւոր դեղը, սիրահարի ամենազօրա-
ւոր միջնորդը, թշուառների մխիթարիչն ու յոյսը՝ ուխտն ու
ուխտագնացութիւնն է: Մի հիւանդ կամ առաւելապէս նրա
մայրն ուխտում է բոքիկ գնալ սրբի դուռը, մի գառ կամ
ոչխար մատաղ անել, մոմ վառել, միւսն ուխտում է բոկո-
տըն կամ չոքած եօթը գիւղ, կամ մի գիւղի 7 դուռ մուրալ
խուռնկ, մոմ և ալլ իրեր և տանել այս ինչ սրբի դուռը, մի
ուրիշն էլ ուխտում է ճակատի ոսկիներից կտրել մի կամ մի
քանիսը և սրբի գանձանակը ձգել և ալլն:

Ախալքալաքի գաւառում ուխտատեղիները չափից դուրս
շատ են, գրեթէ ամէն մի գեղեցիկ լեռան գագաթ, ամէն
մի ջրառատ, սիզաւէտ դաշտ, ուխտատեղի է, որոնց դերին
գալիս է վարունը, ամառը և աշունը՝ զբօսնելու ամենալաւ
միջոցներին: Յիշենք ամենագլխաւոր ուխտատեղիները:

ՀՅՅՈՑ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆԵՐԸ.

	Ուխտատեղիների անունները:	Ուր գտնուին ու ի՞նչ լինե- լը:	Ուխտագնացութեան օրը և արգեսն ու՞ր գտնանելը:
1	Ս. Գրիգոր Աւետան	Գուռնաշէթ գիւղի եկեղե- ցում, մի ձեռագիր. հին Աւետարան:	Աստուածածնին. արգիւնը պատկանում է Ախալքալա- քի հայոց գաղթին:
2	Ս. Յովհաննէս	Գանձայի մօտ մի լեռան գագաթին:	Համբարձման
3	Ս. Գէորգ	Սուլդայում, Սրբի ոտքի վրայ, հասարակ մի խա- չարձան է:	Աշխարհամարան կերտ- կին
4	Ս. Գէորգ կամ Օդ- լան վերան	Գարծախում, Գէօգաղի լանջին, ժայռերի միջև. ուխտ են գնում ամուլ կանայք:	Աստուածածնայ և Վարդա- վառի երկուշաբթի օրերը

	Ուխտաանգիներին անունները:	Ուր գտնուիլն ու ի՞նչ լինե- լը:	Ուխտաանցություններն օրը և արդեանց ում պատկանելը:
5	Ճգնաւորի վաճառքը .	Սխալ քաղաքի ձորում, գե- տի ափին, փոքրիկ մա- տուռ է:	Մայիսի 7-ին
6	Տաւան թափի սուր- բը	Սխալ քաղաք, Տաւան-թա- փա բլրի գագաթին:	Ս. Գէորգի տօնին
7	Լուսաւորիչ .	Վաշիտանի մօտ՝ Լուսաւորիչ կոչուած լեռան լանջին:	Գիրապի օրեր
8	Խոսպիւռ սուրբը .	Խոսպիւռի լեռան վերայ:	Խուլզումա գնալիս
9	Ս. Գէորգիոս .	Բաքայի ձորակում, աւե- րակ մատուռ:	Գարնան կիրակի օրեր
10	Ս. Խաչատուր .	Ապսլու լանջին:	Գիրապի օրեր
11	Ս. Յակովբ .	Դաղէշում, խաչարձան:	Գիրապի օրեր
12	Ս. Գէորգ .	Գոմ գիւղում, խաչի տարի վերայ խաչարձան:	Գիրապի օրեր
13	Ս. Մինաս .	Արագոժում, բլրակի վե- րայ մի խաչարձան:	Ջատիկին
14	Ս. Սարգիս .	Արագոժում, բերդի պա- րուսի մէջ:	Գիրապի օրեր
15	Աղքատ սուրբ .	Փոքր Արագեւում	Գիրապի օրեր
16	Օխան Ախար .	Բզաւէտ, քահանայի տանը 7՝ աւետարան. քահանայի հարսը քեղեղակ է ընկնում:	Գիրապի օրեր, շահում է քահանան:
17	Փոքրիկ Աւետան .	Գիրիֆ. քահանայի տանը, մի ապած, փոքրաղիւր ա- ւետարան:	Գիրապի օրեր, շահում է քահանան:
18	Ս. Աւետան .	Ճաննղա, մի գիւղացու տա- նը:	Գիրապի օրեր, շահում է տան տէրը:
19	Աւետարաններ .	Օլաւէրա, քահանայի տա- նը, Մ. Արագեւ, մի գիւ- ղացու տանը:	
20	Խաչարձաններ .	Բզաւէտում, մին՝ գիւղի ա- րեւելեան՝ կողմը, արտերի մէջ, միւր Արուի ճանա- պարհին:	Գիրապի օրերը և Արու գնալիս:
21	Ս. Յովհաննէս. ծը- մինդա Խաննէ .	Բարալէթից աւելահիւ- սիս, 2 վերտա հեռաւորու- թեամբ Ղարաուլ թափի հանդէպ. 6 վերջոյ հաս- տութեան, 4 արշին եր- կարութեան քառանկիւնի քար՝ քարէ երկու պա- ղուանդանների վրայ դը- րուած, ծայրին քարէ խաչ: Գարսպապատ է:	Համբարձման. թէև Վրա- դոց ձեռին է և օգտուած է Բարալէթու վրաց եկե- ղեցին, սակայն հայերի խուռն բազմութիւն թէ Բարալէթից և թէ շրջա- կայ գիւղերից յուխտ են գալիս:
22	Սիրկ աւերակի մա- տուռ .	Սիրկ աւերակ գիւղում գե- տի ափին փոքրիկ մատուռ է, դրան մօտ գրուած է մի խաչքար, որի վրայ քան- դակուած է երկու մարդ՝ ձեռներին՝ մի խաչ բռնած:	Գիրապի օրեր
23	Ս. Ստեփաննոս .	Բարալէթ գիւղում:	Գիրապի օրեր

Այս բոլոր ուխտատեղիներից ամենից հուշակալորն է Կուռնաշէթու Ս. Գրիգոր Աւետարանը, Վարգիու Ս. Աստուածածինը, Գանձայի Ս. Յովհաննէսը: Սրանց տօներին զրեթէ բոլոր գեղերից, հեռուները նախընթաց, մօտիկները նոյն օրը սալլերով, ձիով, փուրգոնով և հետի թափուում են ուխտատեղին: Առաջին բանը, մի տան մէջ տեղաւորուելուց կամ մի վրան խփելուց և կամ մի սալ վրան դարձնելուց յետոյ, լինում է գնալ սուրբը համբուրել, և եթէ իրենց հետ բերել են թիթեղեայ սիրտ, ձեռք, օրօրոց և այլն, կախել խաչից կամ Աւետարանից: Յետոյ արդէն զբօսնում, խումբ խումբ երգում պարում են: Այս ու այն կալի միջից, առուակի ափից հնչում է դառուլ զուռնի ձայնը, աղջիկների երգը, տղամարդկանց հռհռոցն ու բարձր, բարձր խօսակցութիւնը, երեխաների խաղի աղմուկը:

Ուշ, գիշեր անցած, քնում և առաւօտ շատ վաղ վեր են կենում բոլոր ուխտաւորները, մեծերը գառները մատաղում, իսկ միւսները եկեղեցի են գնում: Այս տեղ եկեղեցու շուրջը, մանաւանդ առաջն ու ճանապարհի երկու կողմը քաղաքի մրգավաճառները դարսել են ամենայն տեսակ մրգեր, կաղին, քիչմիշ, լեապլեապու, արուկ, իվագ, խուրմայ, տրեւածաղիկ, գդմի կուտ և ժամանակի թաց մրգեր. տանձ, խնձոր, դեղձ և այլն: Միւս կողմից դարսուած են գլխու եազմաներ, թաշկինակներ, հասարակ սանրեր, կամ մատանիներ, փոփոլներ, քոշեր և այլն:

Այն կողմը հեռուում մի շինութեան մէջ մի գինեվաճառ էլ գինի, օղի է բերել ու դարսել:

Սրանցից իւրաքանչիւրը ժամերգութիւնից դեռ առաջ ձայնը ձգել և փառաբանում է:

—Ա՛յ լաւ քիչմիշը, շատը գնաց, քիչը մնաց հա՛:

—Իվագի լաւը, իվագի՛.....

—Իստեղ, իստեղ էկէք, Լուսաւորչի գառներ (աղջիկներ):

—Պարպաւ, պարպաւ, խնձորի լաւը պարպաւ:

Սրանց միջից, տէքերը մրգերին յառած, անցնում են ուխտաւորներն, այս ու այն բանն առնելով: Եկեղեցու կամ սրբ-

բի դռան առջև մատաղ կտրողները մատաղներն են կտրում, այդ գիւղի երիտասարդներն էլ դոխեր են ծախում, որ առնեն մատաղ անեն: Շատ արժան, զոյգը 5—10 կոպէկ: Մի քանիսն առնում են աղաւնիներ և եկեղեցու դրան առաջ մորթում, ուրիշներ էլ, բայց շատ քչեր, բաց թողնում, որ թռչեն:

Ժողովուրդը լցւում է եկեղեցին կամ եթէ եկեղեցի չը կայ, հաւաքւում սրբի շուրջը, ուր քահանան պատարագում է կամ ժամ ասում: Եկեղեցում քիչ աղօթելուց և մոմեր վառելուց յետոյ դուրս են գալիս և քէֆին, ուրախութեանն նայում: Եկեղեցում մնում են ծերերն ու պառաւները, մէկ էլ նրանք, որոնք մի առանձին սպասելիք ունին սրբից և ուզում են իրենց աղօթքով և լացով նրա սիրտը գութ ձգել: Այս ու այն կողմ վառւում են կրակներ և մատաղի կաթսաները վերան դնում: Ժամակոչն էլ այս մատաղից այն մատաղն է վազում և գառի ոտն ու գլուխը, մորթին առնում, որ յօգուտ սրբի վաճառեն: Պատահում է, ինչպէս օր. Կուռնաշէթում, որ մատաղներից սրբի հասանելիքը նախապէս վաճառում են գտակ կարողներին: Սրանք գալիս իրենք հաւաքում են և այն ոչ թէ խնդրելով՝ այլ պահանջելով, որովհետև նախապէս գնել են: Շատ անգամ մատաղ անողը տեսնելով գնողի կոպտութիւնը չի ուզում տալ մորթին, որից և կռիւ, անբաւականութիւն է առաջանում:

Երբ ժամերգութիւնը վերջանում է և ժողովուրդը համբուրում է սուրբը և խաչհամբոյր ձգում, որի գլխին քահանան կամ ում որ պիտի հասնի, օր. դպրոցի հոգաբարձութիւնը, կանգնած հսկում է, ցրւում է մատաղ ուտելու:

Քահանան շտապում է մի մատաղից միւսը հասնել և օրհնել ու լաւ պտտառներից ճաշակել:

Հաց ուտելուց յետոյ արդէն ուխտաւորները մի քանի խմբերի են բաժանւում. բկլատները, աղջիկ թէ մանչ, կին թէ տղամարդ, գնում շրջապատում են մրգերի սեղանները, մի քիչ բան առնում, և հետէն ուտում, հետէն ծակ ծակ նայում բախտաւոր գնորդների գնած մրգերին: Մի ուրիշ խումբ էլ շրջա-

պատում է փիանկոն. սա մի կլորակ սեղան է, շուրջը միմեանցից մի վերջով հեռաւորութեամբ երկու վերջովաչափ ձողեր ցցած և սրանց միջև զանազան էփանագին իրեր դրած, օր. մի քանի կանֆէտ, մի փոքրիկ հայելի, ծխախոտ, դանակ, գիւղացու մատանիներ, քթախոտ, թաշկինակ և այլն: Սեղանի տակ պտտում է մի ձող սլաքով, որի ծայրը քսւում է սեղանի ձողերին: Հանողը վճարում է երկու կոպէկ, մի շարժումով պտտեցնում է ձողը, որտեղ որ կանգնի սլաքը՝ այնտեղ դրուածն ստանում է, բայց յաճախ պտտահում է, որ սլաքը դատարկ տեղի վերայ է կանգնում: Հարկաւոր է կանգնել և դիտել թէ ինչ է տրտայտում նրանց երեսն, երբ տարւում կամ տանում են:

Մի քիչ հեռու փչւում է տիկը և մի մասնաւոր խումբ քէֆ անում ու պարում:

Մի ընդարձակ տեղ էլ հնչւում է դաւուլ զուռնան և տղամարդիկ ու կանայք, երիտասարդներ և աղջիկներ միմեանց ձեռք բռնած աշխոյժով պարում են: Պարի շուրջը և մէջը հաւաքուել է երեխաների, ծերերի, պառաւանների խումբը և կանգնած նայում և այս այնքան մօտից, որ շատ անգամ դիպչում են պարողներին:

Երիտասարդների և աղջիկների խմբեր բաժանուելով ընդհանուր պարից, կամ առաւելապէս ընդհանուր պարի ընդհատման ժամանակ պար են բռնում և երգելով պարում. նախ մինը միայնակ երգում է երգի մի տողը, յետոյ միւսները խմբովին կրկնում են այդ—«կ'առնեն»:

Երբ ձանձրանում են պարից, որ այնուամենայնիւ շատ երկար է տևում, ընդհատում են և սկսում գօտեմարտ: Գիւղական տանուտէրը, դատաւորները, գլխաւան, որոնք եկած են իբր կարգ պահելու, բաց են անում մի ընդարձակ ասպարէզ, և երկու յայտնի ճարպիկ երիտասարդներ բերում գօտեմարտելու: Սրանք մինչի մէջքը մերկանում են և ոտաբոբիկ մի երկու շրջան տնում միմեանց հանդէպ և ապա կըպչում: Ժողովուրդը քանի գնում, մօտենում է սրանց և գրեթէ տեղ չի տալիս ազատ շարժուելու, գիւղական պաշտօնական անձինք էլ մտրակներով խփում են հանդիսականներին՝ գօ-

տեմարտողներին ասպարէզ առնու, որոնք ահագին աղմուկով և միմեանց հրհրելով յետ են փախչում ու նորից դալիս գօտեմարտողների բերանը մտնում, և այս՝ գլխաւորապէս այն նպատակով, որ եթէ տեսնեն՝ թէ իրենց գօտեմարտիկը թուլանում է և պիտի ընկնի, վրայ թափին բաժանեն և յաղթութիւնը անորոշ թողնելով՝ թէ իրենց և թէ իրենց գօտեմարտիկի անունը չկոտրեն։ Պատահում է, որ երբ յաղթուողի կուսակիցները վրայ են թափում բաժանելու, յաղթողի կուսակիցներն էլ վրայ են թափում նրանց յետ մղելու, որ իրենց գօտեմարտիկը յաղթանակով դուրս գայ ասպարիզից։ Այստեղ ընդհարում են երկու կուսակցութիւնները և ծագում է կռիւ, պաշտօնական անձինք շահուելով դէպքից՝ մտրակի տակ են առնում ատած անձերին և տուր թէ կըտաս, ընկնում են ժողովրդի յետևից և ոտներին խրփելով հեռացնում, ցրում, սակայն սրանով մի սարսափելի իրարանցումն են ցկում, ժողովուրդը միմեանց հրհրելով, ճուշտով, բոռբռալով այս ու այն կողմն է վազում։

Վերջապէս գօտեմարտը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ վերջանում է։ Քիչ հանգստից յետոյ սկսւում է ձիարշաւը, ջիւիթ։ Երիտասարդներ, աղամարդիկ ձի նստած շրջան են առնում ընդարձակ ասպարիզի վրայ, որի շուրջը խռնուել կանգնել է ժողովուրդը։ Քշում, չափեն ընկնում միմեանց յետևից և ձեռքի ջիւիթը քցում, խփում մինին և յետ դառնում փախչում ասպարիզի ծայրը։ Վերջինս ջիւիթը ձգած միջոցին իւր ջիւիթն գէմ է բռնում և եթէ կարող է՝ խփում, յետ մղում, յետոյ ինքն է նրա ետևից ընկնում և խփում նրան իւր ջիւիթով մինչև առաջնի ասպարիզի ծայր հասնելը։ Այս տեղիս ջիւիթ-ւորները պաշտպանում են իրենց սիրելիներին և ընկնում չը սիրածների ետևից։

Ժողովուրդը կանգնած գտնւում է ճարպիկներին և ծիծաղում անշնորհների վրայ։ Գիւղական պաշտօնական անձինքն էլ մտրակներով խփում են ժողովրդին և ասպարիզից հեռացնում։

Հետաքրքիր է այս ժամանակ մտնել աղջիկներին, հար-

սերը խմբերի մէջ և լսել թէ նրանք ինչպիսի գովասանք են թափում ջիլիթում, գօտեմարտում յաղթութեամբ դուրս եկողի վերայ:

«Այդիկ իմ սերեկանս է», պարծենում է մէկը:

—Այ ֆողը, դուն ա ինչ էս օր անիկ քեզի առնէ, խըշտում է միւսը սրան:

«Դուն շատ լամ' էս, մարտի չարչիպա»:

Բայց դուք նայեցէք, թէ ինչ հպարտութեամբ անցնում է յաղթութիւն տանողը աղջիկների և հարսերի մօտով: Շատերի սէրը գրտւում է նա հէնց այդ օրը:

Տանուտէրը, գիւղական դատաւորը հազիւ ջիլիթի և գօտեմարտի աղմուկներից ազատուած՝ ուզում են քիչ նստել հանգստանալ, մէկ էլ գալիս են գիւղացիները և հին գանգատների մասին խօսում կամ մի նոր գանգատ անում:

Գլաւան հրամայում է գրագրին գրել մի հրաման, անում է մի տնօրինութիւն և վերջացնում:

Մինչ այս, մինչ այն արևն արդէն խոնարհում է և ուխտաւորները կամաց կամաց քաշւում են իրենց տեղերը:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ.

Խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում այն բոլոր օտարազգի և չայ ազգագրագէտներին, որոնք շնորհաւորելով մեր այս ձեռնարկութիւնը, խոստանում են աջակցել մեզ, ինչպէս նաև յայտնի բարեգործ Ազնուաշուք Ասպետ Զունտին, Փարիզի առաջնակարգ չայ ականավաճառ Գ. Մարկոսեանին, Փարիզի Արեւելեան լեզուների դպրոցի օգնական պրոֆէսոր Գ. Կալպակչեանին և երիտասարդ իշխան Գ. Գ. Ե. Ա. որոնք համակրելով մեր ձեռնարկութիւնը և կամենալով նպաստել հրատարակութեան՝ առաջին երկուսը քառասնական, իսկ վերջինները տասական օրինակ ներկայ գրքից նուիրեցին զանազան հիմնարկութիւններին:

Մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում և Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագրութեան, որ փոխադարձաբար յանձն է առել բաժանորդագրութիւն ընդունել: Արտասահմանից մեզ հասանելի դրամներն պիտի ուղարկուին նրան՝ հետեւեալ հասցէով. Convent des RR. PP. Mechitharistes.

Vienne (Autriche)
VIIe Mechitharistengasse 4.

Տեղի սղութեան պատճառով ներկայ գրքում չկարողացանք ամփոփել «Աբովեան» որպէս ազգագրագէտ» և Տայրորի «Հիմնարկութիւններն ուսումնասիրելու եղանակ» յօդուածները, որոնք հաւանականօրէն կը զետեղուին առաջիկայ գրքերում:

Առաջիկայ գրքում ազգագրական և մարդաբանական ընտիր գրքերի մի համառօտ քննութիւն տալուց յետոյ նոր լոյս աեսնող գրքերի մասին գրախօսութիւն կը տանք:

Մենք «Ջաւախք»-ի մասին նիւթերը հաւաքել ենք 1889 թուին, ամբողջ գաւառն շրջելով և գրի առնելով միայն մեր տեսածն ու լսածը: Տեղի սղութեան պատճառով տարուայ կարևորագոյն տօների նկարագիրն ու գրչագիրների յիշատակարանները մնացին անտիպ: Սրա երկրորդ մասը՝ ժողովրդական բանաստեղծութիւնները՝ բառերի և ոճերի ընդարձակ բաժնով, մօտ 300 երեսից բաղկացած, լոյս կը տեսնի առանձնապէս մօտիկ ապագայում: Այս աշխատութեան մէջ մենք առաջնորդուել ենք Պրօֆ. Գր. Խալաթեանի կազմած ծրագրով, որն առաջարկում ենք մեր բանահաւաքներին, որպէս մի անհրաժեշտ ուղղեցոյց:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՐՈՒԹԻՒՆ.

	Երես.
Հրատարակչից . . . . . Ե. Լալայեան	5
Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան Ե. Լալայեան	7
Մաննիացոց տէրութիւնը. ըստ Վալդեմար Բելքի. Լ. Բաբայեան	27
Խոջալուի գերեզմանները. Լ. Բաբայեան	37
Խճկօնք. Կրպէ	41
Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. Ռ. Վիրխովի թարգ. Լ. Բաբայեան	50
Զաւախք. Ե. Լալայեան.	
ա) Պատմական Համառօտ տեսութիւն	116
բ) Զաւախքի տեղագրութիւնը	125
գ) Հնութիւններ	153
դ) Բնակիչներ	173
ե) Վիճակագրական տեղեկութիւններ	186
զ) Ազգաբնակչութեան շարժումն	193
է) Տնտեսական գրութիւն	200
ը) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը	218
թ) Հայ գիւղացիների բնակարանները	224
ժ) Զգեստ և զարդ	227
ժա) Ընտանեկան բարք	
ժբ) Հաւատք.	
Ժողովրդական եղանակներ. ձայնագ. Կարա-Մուրզա.	

